

Date of Publication 21st Posted on Every Month

ISSN 2347-2448

છૂટક કિંમત : ₹ 20.00

બુદ્ધિપ્રકાશ

સંપાદક

મધુસૂદન પારેખ * રમેશ શાહ

સહાયક : પ્રફુલ્લ મહેતા

પુસ્તક ૧૬૪મું • જુલાઈ, ૨૦૧૮ • અંક : ૭

ક્યાં છે કવિતા ?

પુષ્પો સાથે વાત કરવાનો સમય રહ્યો નહિ.
પુષ્પો, પૃથ્વીના ભીતરની સ્વર્ગીલી ગર્વીલી ઉત્કંઠા;
તેજના ટાપુઓ, સંસ્થાનો માનવી અરમાનનાં;
પુષ્પો, મારી કવિતાના તાજ-બ-તાજ શબ્દો.

ગર્ભમાં રહેલા બાળકની બીડેલી આંખો
માતાના ચહેરામાં ટમકે,
મારા અસ્તિત્વમાં એમ કાવ્ય ચમકતું તમે
જોયું છે ?

કવિતા, આત્માની માતૃભાષા;
મૌનનો દેહ મૂર્ત, આસવ અસ્તિત્વનો;
સ્વપ્નની ચિર છવિ. ક્યાં છે કવિતા ?

જોઈ છે હું, દુર્ગમ છે, દુર્લભ છે
પૃથ્વીના સૌ પદાર્થોમાં એ પદાર્થ.

ક્યારેક તો શબ્દમાં જ સરસ્વતી લુપ્ત થતી.
ક્યારેક હોલવાયેલા હૈયાની વાસ અકળાવી રહે,
ક્યારેક વળી અર્ધદગ્ધ ખયાલોનો ધૂવા ગૂંગળાવી રહે.
ખરે જ છે દુર્વાપ કવિતાપદાર્થ.

ઘરની સામેનો પેલો છોડ વધી વૃક્ષ થયો.
ટીકીને જોયાં કર્યો છે મેં વારંવાર એને.

એને જાંબુ આવ્યાં, ને મને આંસુ;
વધ્યો ને ફળ્યો એ, હું વધ્યો ફાંસુ.
ખાઉં છું, પીઉં છું, ખેલું છું, ફૂંદું છું.
બહોળો ધરતી માતાનો ખોળો આ ખૂંદું છું.
ક્યાં છે કવિતા ?

ઉમાશંકર જોશી

ગુજરાત વિદ્યાસભા

શેઠ ભો. જે. વિદ્યાભવન, એચ. કે કોલેજ કેમ્પસ,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૮

સૂચના

- આ માસિકનો અંક દર અંગ્રેજી માસની ૨૧મી તારીખે બહાર પડે છે.
- પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખો, નોંધો અને અભિપ્રાયો માટેની જવાબદારી તે તે લેખકની રહેશે.
- માસિકની રવાનગી, વ્યવસ્થા, લવાજમ તેમ જ જાહેરખબર અંગે પત્રવ્યવહારનું સરનામું :
ગુજરાત વિદ્યાસભા, શ્રી એચ. કે. કોલેજ કેમ્પસ, આશ્રમ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯ ફોન : ૨૬૫૮૨૦૮૮
- લેખ અંગે સંપાદકો સાથે પત્રવ્યવહારનું સરનામું : 'બુદ્ધિપ્રકાશ' C/O શ્રી હ. કા. આર્ટ્સ કોલેજ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
- લવાજમના દર
- વાર્ષિક લવાજમ : બસો રૂપિયા
- સંસ્થાના નોંધાયેલા આજીવન સભ્ય રૂ. ૧૦૦. છૂટક નકલ રૂ. ૨૦. ચેક/ડી.ડી. 'ગુજરાત વિદ્યાસભા'ના નામનો મોકલવો.
- જાહેરખબરના દર
પાછલું પૂર્ણ ૧૦૦૦ રૂપિયા
અંદરનું પૂર્ણ ૭૫૦ રૂપિયા
આખું પાનું ૬૫૦ રૂપિયા
અડધું પાનું ૩૦૦ રૂપિયા

લેખકોને ખાસ વિનંતી

- 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માં એક કૃતિ પ્રગટ થઈ ગયા પછી જ બીજી મોકલવી. સ્વીકૃત કૃતિનો જવાબ એક માસની અંદર આપવામાં આવે છે. અન્યથા એ રદ સમજવી.
- જવાબ માટે પોસ્ટકાર્ડ મોકલશો નહિ. કૃતિ પરત મેળવવા માટે પૂરતી ટિકિટોવાળું જવાબી પરબીડિયું મોકલવું.

બુદ્ધિપ્રકાશ

પુસ્તક ૧૬૪મું

જુલાઈ

અંક : ૭

અનુક્રમણિકા

પ્રાસંગિક નોંધ		
વકરેલી ટોળાશાહી	રમેશ શાહ	૩
ઉત્પાદકો માટે દૂધના ઘટતા ભાવ	રમેશ શાહ	૪
ભારતનું કુલ દેવું ૭૬.૯૮ લાખ કરોડ !	દિનેશ શુક્લ	૫
માઉન્ટ એવરેસ્ટ પર કચરાના ઢગલા	દિનેશ શુક્લ	૫
પ્લાસ્ટિકનો કચરો	દિનેશ શુક્લ	૬
હાઈકુ કવિતા	ઈશ્વરભાઈ પટેલ	૬
ત્રણ કાવ્યો મૂળ કાવ્ય : કેદારનાથસિંહ, અનુવાદ : દક્ષા પટેલ		૭
બે રચના	રાધેશ્યામ શર્મા	૮
રોજ મારી જાતને જોયા કરું	કીર્તિકાન્ત પુરોહિત	૯
ચીતરેલાં જળ	પરાજિત ડાભી	૯
ગઝલ	સાહિલ	૯
ગઝલ	કિશોર મોદી	૯
ભૂ-સ્ખલન	સુકાન્ત ગંગોપાધ્યાય, અનુ. : અનિલા દલાલ	૧૦
'નર્મગદ્ય'ની વ્યથા-કથા	રતિલાલ બોરીસાગર	૨૧
આખ્યાનનો સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ : (પ્રેમાનંદના વિશેષસંદર્ભે...)	ભરત મહેતા	૩૨
પવનકુમાર જૈન : હાંસિયામાં રહી ગયેલ સર્જક* શરીફા વીજળીવાળા		૩૮
પોંડિચેરી અને અરવિંદ આશ્રમ	ડંકેશ ઓઝા	૪૨
નિરંજન ભગતની કવિતામાં નગરસંવેદના	વિરંચિ ત્રિવેદી	૪૮
કાન્ત અને રણજિતરામ	પ્રફુલ્લ રાવલ	૫૨
તમે 'હતા', નહીં ?	રમણ સોની	૫૪
પ્રસાદ (બુદ્ધિપ્રકાશ - સો વર્ષ પહેલાં)		
વેદાંગના નિરૂક્તના રચનાર યાસ્ક ઋષિ જોડે		
ઝરતુસ્ત પેગમ્બરે કીધેલો સંવાદ.	સંકલન : થોમસ પરમાર	૫૬
પુસ્તક પરિચય	યોસેફ મેકવાન	૫૮
સાહિત્યવૃત્ત		૬૧

ગુજરાત વિદ્યાસભા વતી પ્રકાશક : માનાર્હ મંત્રી, ગુજરાત વિદ્યાસભા, શ્રી એચ. કે. કોલેજ કેમ્પસ, આશ્રમ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯ □ ફોન : ૨૬૫૮૨૦૮૮ મુદ્રણસ્થાન : શારદા મુદ્રણાલય, ૨૦૧, તિલકરાજ, પંચવટી પહેલી લેન, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬ □ ફોન : ૨૬૫૬૪૨૭૯

વફરેલી ટોળાશાહી

દેશના વિવિધ ભાગોમાં એક અફવાએ કેટલાક નિર્દોષ નાગરિકોનો ભોગ લીધો છે. કેટલીક વ્યક્તિઓ બાળકોને ઉપાડી જાય છે એવી અફવા સામાજિક માધ્યમો અને અન્ય માર્ગોએ પ્રસરે છે. એ શંકાનો ભોગ બનેલી વ્યક્તિ કેટલાક લોકોની નજરે ચડતાં ટોળું ભેગું થાય છે અને કાયદો હાથમાં લે છે. શંકાનો ભોગ બનેલી વ્યક્તિની ઘાતકી રીતે મારપીટ કરીને હત્યા કરવામાં આવે છે. આસામ, ત્રિપુરાથી મંડીને ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રમાં આવી ઘટનાઓ બની છે. જૂનના અંતમાં ત્રિપુરામાં બનેલી આવી ઘટનામાં રાજ્યના શિક્ષણ-પ્રધાને ટોળા દ્વારા કરવામાં આવેલી હત્યાને પરોક્ષ રીતે ટેકો આપતું નિવેદન કર્યું : એક બાળકની મળેલી લાશની બાબતમાં એ બાળકની કિડની કાઢી લેવામાં આવી છે એવી અફવાનું તેમણે સમર્થન કર્યું. પાછળથી કરવામાં આવેલી તપાસમાં તે અફવા સાવ ખોટી સાબિત થઈ. દરમિયાન ત્રણ વ્યક્તિઓનો ભોગ ટોળાએ લઈ લીધો હતો. એમાં વધારે કરુણ બાબત એ છે કે એ ત્રણ પૈકીની એક વ્યક્તિની નિમણૂક સરકારે આ જે અફવા પ્રસરે છે તેનું ખંડન કરવા માટે કરી હતી. બે દિવસ પછી પહેલી જુલાઈના રોજ મહારાષ્ટ્રમાં બાળકોના અપહરણની અફવામાં ટોળાએ પાંચની હત્યા કરી નાખી.

આ ઘટનાઓમાં બે બાબતો ધ્યાનપાત્ર છે : બાળકોને ઉપાડી જવામાં આવે છે એવી અફવા દેશના વિવિધ પ્રદેશોમાં પ્રસરે છે. દેશના એક છેડે ત્રિપુરામાં અને બીજે છેડે મહારાષ્ટ્રમાં આવી એક સરખી અફવા પ્રસરે તે એક અભ્યાસપાત્ર ઘટના છે. આ અફવા પછાત ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં જ પ્રસરે છે એવું નથી, ગુજરાતમાં અમદાવાદ જેવા શહેરી વિસ્તારમાં પણ પ્રસરે છે.

બીજું, લોકોનાં નાનાં મોટાં ટોળાં આ અફવામાં કાયદો હાથમાં લઈને નિર્દોષોની હત્યા કરી નાંખે છે તે કાયદાના શાસનની દૃષ્ટિએ ચિંતાજનક છે. આમાં નોંધપાત્ર બાબત એ છે કે ટોળા દ્વારા કરાતી આ હત્યાને કાયદો અને વ્યવસ્થાના પ્રશ્ન તરીકે જોવામાં આવતી નથી. મતલબ કે ટોળું કાયદો હાથમાં લઈને રાજ્યની સત્તાને જ પડકારે છે એ રીતે આવી ઘટનાઓને જોવામાં આવતી નથી. આ માનસિકતા કોમી રમખાણોએ આપણી પ્રજામાં મોટા પ્રમાણમાં કેળવી છે. એમાં હિંદુ અને મુસ્લિમો પોતાની કોમના આરોપીઓને બચાવી લેવાના તમામ પ્રયાસો કરી છૂટે છે. દલિતો પર થતા હુમલાઓમાં પણ ઉપલી જ્ઞાતિઓના

હિંદુઓને ઉગારી લેવાના બધા પ્રયાસો કરી છૂટવામાં આવે છે. ગૌમાંસ તેમ જ ગૌરક્ષાને નામે ટોળાંઓ દ્વારા કરવામાં આવતી હત્યાઓને ખુદ શાસકો અને હિંદુ સમાજે કાયદો અને વ્યવસ્થા પ્રશ્ન તરીકે ગંભીરતાથી લેતા નથી. આમાંથી ટોળાંશાહીને જે પ્રોત્સાહન મળ્યું છે તે દલિતો અને મુસ્લિમો પૂરતું સીમિત ન રહે તે સહજ છે. આજે એ ટોળાંશાહી બાળકોના અપહરણની અફવામાં સક્રિય થઈ છે, આવતી કાલે તેને બીજો કોઈ મુદ્દો મળી રહેશે. વકરેલી ટોળાંશાહીએ એક માનસિકતા દઢ કરી છે. વ્યક્તિગત રીતે કરાતી હત્યા ગુનો ગણાય, પરંતુ સમૂહ દ્વારા કરાતી હત્યા અપરાધ ન ગણાય, કેમ કે ટોળાંની નજરે જે-તે વ્યક્તિ ગુનેગાર હોય છે અને ટોળું એનો ન્યાય તોળતું હોય છે. આ રીતે રાજ્યની સત્તાને બાજુ પર મૂકવામાં આવે છે. આની ગંભીરતા આપણને સમજાઈ નથી.

૩-૭-૧૮

રમેશ શાહ

ઉત્પાદકો માટે દૂધના ઘટતા ભાવ

દેશમાં ખેડૂતોને તેમની પેદાશો માટે પોષણક્ષમ ભાવો સાંપડે એ પ્રશ્ન ઉકેલવાનો બાકી છે તેમાં દૂધના ભાવો ટકાવી રાખવાનો વધુ એક વિકટ પ્રશ્ન ઉમેરાયો છે. અલબત્ત, દૂધ પણ એક ખેતપેદાશ જ છે. દુનિયામાં ભારત દૂધનો સહુથી મોટો ઉત્પાદક દેશ છે. ૨૦૧૬-૧૭માં દેશમાં દૂધનું ૧૬.૫૪ કરોડ ટન ઉત્પાદન થયું હતું. પેદા થયેલા દૂધનું મૂલ્ય, દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા ઘઉં અને ચોખાના સંયુક્ત મૂલ્ય કરતાં વધારે હતું. એ રીતે દૂધ સહુથી વધુ મૂલ્ય ધરાવતી ખેતપેદાશ છે. એના ઉત્પાદનમાં નાના ખેડૂતો અને જમીન વગરનાં ખેતમજૂરોનાં કુટુંબો મોટા પ્રમાણમાં સંકળાયેલાં છે. આ વ્યવસાય મુખ્યત્વે સ્ત્રીઓ સંભાળે છે. આમ ખેતીમાં પણ જે નબળા વર્ગો છે તે દૂધના ઉત્પાદન સાથે સંકળાયેલા છે.

અન્ય ખેતપેદાશોની જેમ દૂધના ભાવોને પણ ટકાવી રાખવાનો પ્રશ્ન ઊભો થયો છે. દૂધનું મોટા જથ્થામાં ઉત્પાદન કરતાં દેશનાં પશ્ચિમ-ઉત્તરનાં રાજ્યોમાં ગાયના દૂધના ભાવોમાં વિટરે રૂ. પાંચથી દસનો ઘટાડો થયો છે.

આ રાજ્યોમાં મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત, રાજસ્થાન, પંજાબ, હરિયાણા અને ઉત્તર પ્રદેશનો સમાવેશ થાય છે. ભાવોનો આ ઘટાડો ઉનાળાના દિવસોમાં થયો, જ્યારે દૂધના ઉત્પાદનમાં મોસમી ઘટાડો થતો હોય છે. તેથી ભાવ વધવાની અપેક્ષા રહે છે. તેના બદલે ભાવ ઘટ્યા એનો અર્થ એવો થાય કે દૂધ માટેની માંગની તુલનામાં દૂધનો પુરવઠો વધી જવા પામ્યો. દૂધનું ઉત્પાદન આ રીતે વધવાનું ચાલુ રહે તો દેશમાં પુરવઠો વધી જતાં એનો પોષણક્ષમ ભાવ ટકાવી રાખવાનો પ્રશ્ન ઊભો થાય તે સહજ છે.

અન્ય ખેતપેદાશોની તુલનામાં દૂધનો પ્રશ્ન વિવિધ રીતે વધુ વિકટ છે. દૂધનું અન્ય પેદાશોમાં રૂપાંતર કરવું જરૂરી થઈ પડે છે. એ ઔદ્યોગિક સ્વરૂપની પ્રક્રિયા બની રહે છે. તેથી તેને ડેરી ઉદ્યોગ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ભારતમાં સહકારી તેમ જ ખાનગી ક્ષેત્રમાં મોટા સંગઠિત સ્વરૂપના એકમો દ્વારા, દેશમાં ઉત્પાદિત દૂધના, ફક્ત પાંચમા ભાગનું પ્રોસેસિંગ અને વેચાણ થાય છે. આ મોટા ઉત્પાદકો ખેડૂતો માટે હજી દૂધના ભાવ પ્રમાણમાં ટકાવી રહ્યા છે. તેઓ પ્રવાહી દૂધના વધારાના જથ્થાનું દૂધના પાઉડરમાં રૂપાંતર કરીને તેનો સંગ્રહ કરી શકે છે, પણ નાના પાયા પર ખરીદવેચાણ કરતા અસંગઠિત ક્ષેત્ર માટે તે શક્ય બનતું નથી. અત્યંત વિકેન્દ્રિત ડેરી ઉદ્યોગનું મોટા સંગઠિત ક્ષેત્રમાં રૂપાંતર કરવાનો પડકાર સરકાર સમક્ષ છે.

અમૂલ જેવા ડેરીના મોટા એકમો માટે પણ ઉત્પાદકો માટે દૂધના ભાવ ટકાવવાનું મુશ્કેલ બન્યું છે. દૂધના પાઉડરના આંતરરાષ્ટ્રીય ભાવ અને પાઉડરની નિકાસમાં ઘટાડો થતાં પાવડરના ભરાવાનો ગંભીર પ્રશ્ન ઊભો થયો છે. દૂધના પાઉડરનો આંતરરાષ્ટ્રીય ભાવ ૨૦૧૪માં ટન દીઠ ૪૭૪૪ ડોલર હતો તે આજે ઘટીને ૧૯૨૫ ડોલર થયો છે. એની સાથે ભારતમાંથી ૨૦૧૪માં દૂધના પાઉડરની ૧.૨૪ લાખ ટનની નિકાસ થઈ હતી તે ઘટીને ૧૧૩૦૦ ટન થઈ છે. આને પરિણામે અમૂલ પાસે દૂધના પાઉડરનો ૧.૧૦ લાખ ટન જથ્થો એકત્રિત થયો છે અને તેને ગુજરાત સરકારની સહાય માગવી પડી છે. કોલ્ડાપુરની પ્રમાણમાં નાની ગણાય

એવી ગોકુલ ડેરી પાસે ૫૦૦૦ ટન દૂધનો પાઉડર વેચાયા વિનાનો પડ્યો છે. તેમાં તેને રૂ. ૮૦ કરોડની ખાધ જશે એવી ગણતરી છે. દૂધના પાઉડરનું પડતર ખર્ચ કિલોગ્રામ દીઠ રૂ. ૨૩૦ છે. તેની સામે અત્યારે તેનો ભાવ રૂ. ૧૩૫ છે. આ સ્થિતિમાં ડેરી ઉદ્યોગના મોટા એકમો પણ ઉત્પાદકોને અપાતા દૂધના ભાવ કેટલો વખત ટકાવી શકશે એ પ્રશ્ન છે.

ભારત દુનિયામાં દૂધનો સહુથી મોટો ઉત્પાદક દેશ છે તે સાચું, પણ તે સાથે તે દૂધનો એક બિનકાર્યક્ષમ ઉત્પાદક દેશ પણ છે. દા.ત., ભારતમાં સંકર ગાયો રોજનું સરેરાશ પાંચ લિટર દૂધ આપે છે, તેની તુલનામાં મોટા ભાગના વિકસિત દેશોમાં ગાયો ૨૦ લિટર દૂધ આપે છે. ગાયો અને ભેંસોની ઉત્પાદકતા વધારવાનો કેટલો મોટો અવકાશ છે તે આ તુલના પરથી સમજાય છે, પણ તે સાથે દૂધ અને તેની પેદાશો માટેની માંગ દેશમાં વધે તે જોવું પડશે.

૧-૭-૧૮

રમેશ શાહ

ભારતનું કુલ દેવું ૭૬.૯૮ લાખ કરોડ !

પહેલી મે (૨૦૧૮)ના રોજ ભારતનું કુલ દેવું ૭૬.૯૮ લાખ કરોડનું હતું તેનું વ્યાજ દર વર્ષે ૪.૯૯ લાખ કરોડ જેટલું થાય. આ ગણતરી સેકન્ડમાં કરીએ તો દરેક સેકન્ડે ૧ લાખ, ૫૮ હજાર જેટલું થાય ! દરેક નાગરિકના માથે ૫૮ હજારનું દેવું છે, જે બાળકનો જન્મ થાય છે તેની સાથે જ તે ૫૮ હજાર દેવા સાથે જન્મે છે.

ભારતનું ઘરેલું ઉત્પાદનના ૫૧.૩૩ ટકા જેટલું દેવું છે, તો ભારતનું કુલ ઘરેલું ઉત્પાદન (ગ્રોસ ડોમેસ્ટિક પ્રોડક્ટ) રૂ. ૧૪૯.૯૬ લાખ કરોડનું થાય છે. ભારતની કુલ વસ્તી ૧૩૨ કરોડ ૫૦ લાખ છે. ભારતની વસ્તી વધે છે, પણ ઘટતા દરે વધે છે. વિશ્વમાં વસ્તીની દૃષ્ટિએ ભારતનો ક્રમ બીજો છે, પહેલા ક્રમે ચાઈના છે. તેની વસતી લગભગ ૧૩૫ કરોડ છે.

દિનેશ શુક્લ

સૌજન્ય : નેશનલ ડેબ્ટ કલોક, ઓરણ.

માઉન્ટ એવરેસ્ટ પર કચરાના ટગલા

ચાઈનાના સરકાર માલિકીના અખબાર ‘ગ્લોબલ ટાઇમ્સ’ જણાવ્યું છે કે એપ્રિલ મહિના બાદ માઉન્ટ એવરેસ્ટ (સૌથી ઊંચું શિખર) પરથી આશરે સાડાઆઠ ટન ઘન કચરો દૂર કરવામાં આવ્યો છે. માઉન્ટ એવરેસ્ટની મુલાકાતે આવનારાઓની સંખ્યામાં વર્ષોવર્ષ વધારો થઈ રહ્યો છે. સમગ્ર વિશ્વના અતિ ઉત્સાહી લોકો દર વર્ષે માઉન્ટ એવરેસ્ટની મુલાકાતે આવે છે. માઉન્ટ એવરેસ્ટ પર ચઢવા માટે મુખ્યત્વે બે માર્ગ છે, એક છે, તિબેટ અને બીજો છે નેપાળ. માઉન્ટ એવરેસ્ટ ૨૯,૦૩૫ એટલે કે ૮,૮૫૦ મીટરની ઊંચાઈએ આવેલ શિખર છે.

તાજેતરમાં ચાઈના તરફથી ખાસ ચુનંદા ૩૦ લોકોની એક ટીમ મોકલવામાં આવી હતી. તેનું મુખ્ય કામ માઉન્ટ એવરેસ્ટ પર જે ઘન કચરો પડ્યો છે, તે દૂર કરવાનો હતો. આ ઘન કચરાનું કુલ વજન સાડા પાંચ ટન હતું. પર્વતારોહકો જ્યારે પર્વતા-આરોહણ કરવા આવે છે ત્યારે તેઓ તેમની સાથે જે ચીજવસ્તુઓ લઈ જાય છે, તેમનો ઉપયોગ કર્યા બાદ ત્યાં જ તેને ફેંકી દે છે. ઉપરાંત, પર્વતારોહકો પૈકી જેમનાં મરણ થાય છે, તેમના મૃતદેહો અને હાડપિંજરો ત્યાં જ વર્ષો સુધી પડ્યાં રહે છે. એ બધા કચરાનું કુલ વજન આશરે આઠ ટન જેટલું થાય છે. જો આ કચરો ત્યાંથી ખસેડવામાં ન આવે તો તે ત્યાં વર્ષોવર્ષ પડ્યો રહે છે.

ચાઈના તરફથી સફાઈ માટે મોકલવામાં આવેલી ૩૦ લોકોની ટીમે આટલી ઊંચાઈએ અત્યંત કપરી-મુશ્કેલ કામગીરી બજાવવાની હતી. એવરેસ્ટ પર ચઢ્યા કરતાં પણ આ કામગીરી વધારે મુશ્કેલ અને કપરી છે. આટલી ઊંચાઈ પર સખત પરિશ્રમ કરનારાઓને જરૂરી ઓક્સિજન મળવો જોઈએ. પરિણામે આ વિશિષ્ટ પ્રકારના ‘સફાઈ કામદારો’ને સફાઈ કરતાં અટકી જવું પડે છે અને ઊંડા શ્વાસ લેવાની ફરજ પડે છે.

માઉન્ટ એવરેસ્ટ પર ચઢવાની સીઝન સામાન્ય રીતે માર્ચથી મે મહિના સુધીની હોય છે. ગયે વર્ષે ૨૦૨ જેટલા ક્લાઈમ્બરોને માઉન્ટ એવરેસ્ટ પર ચઢવાની તિબેટ તરફથી પરવાનગી આપવામાં આવી હતી, જ્યારે ૪૪૬ જેટલા ક્લાઈમ્બરોને નેપાળના રસ્તે એવરેસ્ટ પર ચઢવા

માટે પરમિશન આપવામાં આવી હતી. ઉપરાંત તિબેટ અને નેપાળ બંને સ્થળે આવેલ બેઝ કેમ્પોની હજારો પ્રવાસીઓએ મુલાકાત લીધી હતી.

વૈશ્વિક તાપમાનમાં થઈ રહેલ ઘટાડાને કારણે લાખો વર્ષોથી બરફમાં જામી ગયેલો કચરો ધીરેધીરે ઘસડાતો-ઘસડાતો છેક નિમ્નસ્તરે આવતો જાય છે. આ અત્યંત મહત્ત્વનો પર્યાવરણીય ચિંતાનો વિષય હોવાથી નેપાળ, ભારત અને ચાઇના આ ત્રણે રાષ્ટ્રોએ શુદ્ધ હવા, પાણી અને જમીન જે આ બધા કચરાથી દૂષિત થઈ છે તે અંગે તાત્કાલિક અત્યંત કડક પગલાં ભરવાં જોઈએ.

વર્ષ ૨૦૧૫ પછી તિબેટના યાત્રાવાળાઓએ દરેક ક્લાઈમ્બરને કચરા માટે બે બેગો આપવાનું નક્કી કર્યું છે, જેથી તેઓ કચરો ગમેત્યાં છૂટો ન ફેંકે અને તે કચરો આ બે બેગોમાં એકઠો કરે, જો તેઓ એમ નહીં કરે તો તેમનો ૧૦૦ ડોલરનો દંડ કરવામાં આવશે, એવું તિબેટના સત્તાવાળાઓએ ભારપૂર્વક જણાવ્યું છે.

દિનેશ શુક્લ

પ્લાસ્ટિકનો કચરો

૫ જૂનને પર્યાવરણ દિવસ તરીકે ઉજવવામાં આવે છે. પર્યાવરણમાં પ્લાસ્ટિક ૫૦૦ વર્ષ સુધી રહે છે. આપણે

દર વર્ષે ૫૦૦ અબજ જેટલી પ્લાસ્ટિકની કોથળીઓનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. ગઈ સદીમાં પ્લાસ્ટિકનું જેટલું ઉત્પાદન થયું, તેના કરતાં વધુ ઉત્પાદન છેલ્લા એક દાયકા દરમિયાન થયું. તેના વપરાશનું અડધોઅડધ તો એક વાર તેનો ઉપયોગ કરીને ફેંકી દેવામાં આવે છે. દરેક મિનિટે સમગ્ર મનુષ્યજાતિ દસ લાખ જેટલી પ્લાસ્ટિક બોટલો ખરીદે છે. આ પાણીની બોટલોના ઉત્પાદનમાં એક કરોડ, સિત્તેર લાખ 'ઓઈલ બેરલ' વપરાય છે. જૂન ૨૦૧૬ના વર્ષમાં સમગ્ર વિશ્વમાં ૪૮૦ અબજ પીવાના પાણીની બોટલોનું વેચાણ થયું હતું. કુલ કચરામાં ૧૦ ટકા જેટલો ભાગ તો પ્લાસ્ટિકનો હોય છે.

ઉપરાંત, દર વર્ષે એક કરોડ, ૩૦ લાખ ટન પ્લાસ્ટિકનો કચરો સમુદ્રોમાં ચાલ્યો જાય છે. આપણી પૃથ્વીને ફરતે ચાર ફૂંડાળા રચાય તેટલું પ્લાસ્ટિક આપણે દર વર્ષે ફેંકી દઈએ છીએ અને છેલ્લે, વિશ્વના બધા સમુદ્રો – મહાસાગરોમાં એકઠા થતા કુલ કચરાનો લગભગ ૫૦ ટકા હિસ્સો તો એક વખત ઉપયોગ કરીને ફેંકી દેવામાં આવતા પ્લાસ્ટિકનો છે.

સૌજન્ય : ભૂમિપુત્ર

દિનેશ શુક્લ

- ઈશ્વરભાઈ પટેલ

હાઈકું

કન્યા વિદાયે,
મંડપની આંખોથી
વહેતાં આંસુ !

આકાશ-ગંગા,
નભે તારલા લાખ,
વહેતી ગંગા !

પરપોટાના
આકાશમાં રંગીન,
મેઘધનુષ !

પનિહારીનો
ઘડૂલો છલકાય,
અંગે રોમાંચ !

તળાવ જળ,
કેવાં ખીલે કમળ,
લીલા અકળ !

કવિતા

- મૂળ કાવ્ય : કેદારનાથસિંહ, અનુવાદ : દક્ષા પટેલ

ત્રણ કાવ્યો

૧. માતૃભાષા

જેમ કીડીઓ પાછી વળે છે
દરમાં
લક્કડખોદ પાછો વળે છે
લાકડા પાસે
વિમાનો પાછાં વળે છે એક પછી એક
લાલ આકાશમાં પાંખો ફેલાવતાં
વિમાન મથક તરફ
હે મારી ભાષા
હું પાછો ફરું છું તારામાં
જ્યારે મૂંગા રહી રહીને
અકળાઈ જાય છે મારી જીભ
પીડા થાય છે
મારા મનને.

૨. વિજ્ઞાન અને ઊંઘ

જ્યારે ટ્રેનમાં ચઢું છું
તો વિજ્ઞાનને શાબાશી આપું છું
વૈજ્ઞાનિકને પણ.
જ્યારે વિમાનમાંથી ઊતરું છું
તો ઢગલો શાબાશી આપું છું વિજ્ઞાનને
અને થોડી ઈશ્વરને પણ.
પણ જ્યારે પથારીમાં પડું છું
અને અજવાળામાં ઊંઘ નથી આવતી
તો બત્તી બંધ કરું છું
અને સૂઈ જાઉં છું.
વિજ્ઞાનના અંધારામાં
સારી ઊંઘ આવે છે.

૩. વણવાનો સમય

જાગો મારા સૂતેલા ધાગા
જાગો કે દરજીનું મશીન ચાલવા લાગ્યું છે
જાગો કે ધોબી ઘાટ પર પહોંચી ગયો છે
જાગો કે બાળકો નાગાંપૂંગાં
નિશાળે જઈ રહ્યાં છે.
જાગો મારા સવારના ધાગા
અને મારા સાંજના ધાગા જાગો
જાગો કે તાણો ક્યાંક ફસાઈ રહ્યો છે
જાગો કે સાળના કાંઠલામાં પડી ગઈ છે ગાંઠ
જાગો કે હોડીઓના સઢમાં
થોડુંક સૂતર ઓછું પડી રહ્યું છે
જાગો
ઝાપટિયામાં
પગનાં મોજાંઓમાં
ટાટમાં
દરિયામાં દટાયેલા ધાગા જાગો
જાગો કે ક્યાંક કશું ખોટું થઈ ગયું છે
જાગો કે આ દુનિયાનું બધું કાપડ
ફરીથી વણવું પડશે
જાગો મારા તૂટેલા ધાગા
અને મારા ફસાયેલા ધાગા જાગો
જાગો
કે વણાટનો સમય પાકી ગયો છે.

● રાધેશ્યામ શર્મા

બે રચના

રસોઈયો

આ -

વરો
રાંધવા
ગયો
નવલખા
કૂવામાં
ધુબાકો
મારી
હૂપાહૂપ
કરી
વાડીમાં
વરાભેળો
લાડુ
લૂંટવા
રહ્યો
ત્યાં
પોલીસની
સીટી
સુશતાં
નવરાને
જેલમાં
પથરા
તોડવાનું
કામ
મળ્યું

દેશ
ભલે
હોય
સ્વદેશ
જે
વિદેશના
નકશા
પર
કાર્યડાની
જેમ
રંગ
બદલે
બદલામાં
બાદલને
બાણ
મારી
છિદ્ર
પાડે
તોય
વર્ષાનું
એક
બિંદુ
ના
ઝમે

- કીર્તિકાન્ત પુરોહિત

રોજ મારી જાતને જોયા કરું

રોજ મારી જાતને જોયા કરું
ભીતરે ઉત્પાતને જોયા કરું
ખુદનો પડછાયો ન રહેતો કાબૂમાં
ઘાત-પ્રત્યાઘાતને જોયા કરું
ચિત્તમાં આકાશ જ્યારે વિસ્તરે
દૂર ઉલ્કાપાતને જોયા કરું
આમ તો ક્ષુલ્લક હતાં સ્વપ્નો બધાં
ત્યાંય હું હાલપાતને જોયા કરું
કાવ્યમાં હર ક્ષણ પરીક્ષાઓ હતી
શબ્દની આયાતને જોયા કરું
મેં અજાનો પ્રાર્થનામાં સાંભળી
બંને શક્તિપાતને જોયા કરું
બે નજરની સામસામે થઈ સફર
મૌન યાતાયાતને જોયા કરું
જાત વિસ્તારીને ફેલાઈ ગયો
સૌમાં 'કીર્તિ'કાન્તને જોયા કરું.

- પરાજિત ડાભી

ચીતરેલાં જળ

ચીતરેલાં જળ હતાં હું પી ગયો.
શ્વાસ અટક્યા તોય હું જીવી ગયો.
મંદિરોમાં ધ્યાનથી જોયું અને,
ત્યાં તને જોયો નહીં તો બહી ગયો.
સાવ જુદો થઈ અને તું મળ મને,
હું બધું છોડી અને આવી ગયો.
ગેરસમજણ ના પછી મારે થઈ,
મૌનની ભાષા જ હું સમજી ગયો.
બે કિનારા એક જ્યારે થઈ ગયા,
નાવમાં દરિયો જ ખુદ ડૂબી ગયો.

- સાહિલ

ગઝલ

ગમતાંનો કર ગુલાલ - થશે વારતા પૂરી,
હોવું થશે નિહાલ - થશે વારતા પૂરી.
અંધાર તો હઠી જવા તૈયાર છે સદા,
લે હાથમાં મશાલ - થશે વારતા પૂરી.
લોકો ભલેને વાર કરે - કરશે ક્યાં સુધી.
વરસાવ તું વહાલ - થશે વારતા પૂરી.
ડૂબ્યો રહીશ ક્યાં સુધી ખુદના ખયાલમાં
કર અન્યનો ખયાલ - થશે વારતા પૂરી.
શસ્ત્રો ભલેને ચારે દિશાથી વછૂટતાં
થઈ જા તું તારી ઢાલ - થશે વારતા પૂરી.
જો આસમાન પાર કરી શકતો હોય તો
પુરવાર કર મજાલ - થશે વારતા પૂરી.
'સાહિલ' જીવીશ પારકી ઓથે તું ક્યાં સુધી,
તું હાથ ખુદનો ઝાલ - થશે વારતા પૂરી.

- કિશોર મોદી

ગઝલ

મૂઝવણો અંદર સુધીની આગ છે,
પળવિપળ સ્મૃતિથી શોભિત તાજ છે.
જામ જ્યાં સંઘર્ષથી સંપૂર્ણ થાય...
હાશ, સાગર શો પુરાણો સાજ છે.
વેદ, ઉપનિષદ, પુરાણથી શું વળે ?
આચરણની શૂન્યવત્ સ્થિર આંખ છે.
દષ્ટિગત માણસ થવાનો કે હવે ?
દોહલો એક જ મુદ્દો વારંવાર છે.
રોજ સાંજે મન વલોવે બાંકડો,
નભ ઉઘાડું હવાથી મુદ્દિત છે.
નિજી મક્તાનું પઠન કરું છું કિશોર,
ગત સમય પર માંહલાને નાઝ છે.

ભૂ-સ્ખલન

સુકાન્ત ગંગોપાધ્યાય

અનુ. : અનિલા દલાલ

આંખો ઢળી પડે તે રોકતાં રોકતાં તો બહાર પ્રકાશ ઊઘડે છે. પાછળ રહી જાય છે ખેતરો, ઘાટ, ઝૂંપડીઓ, વૃક્ષો-પાંદડાંનો સિલહૂટે. ટ્રેનની અંદર તો જોકે રાતનો અવશેષ પણ નથી. બધાંયે સારા એવા જાગ્રત છે. લાઈટ અને પંખા ચાલે છે. ભીડ પૂરેપૂરી છે. સીટ ના મળતાં કેટલાંક માણસો ઊભાં પણ છે. આની જ વચ્ચે ચાલે છે અસ્તિત્વના હકારની હાક, તેનો નાદ.

રાત્રે સાડા ત્રણ વાગે શિયાલદાથી પેસેન્જર ટ્રેન છૂટે છે. અંતીશ ટેક્સી કરી લઈને આવી જતાં ટ્રેન પકડી છે. મહોલ્લાના ડ્રાઈવરને આગલે દિવસે જ કહી રાખ્યું હતું.

કસબાના મારા પોતાના ફ્લેટથી સ્ટેશન સુધી આવતાં જે ભાડું થયું, તેના કદાચ ચોથા ભાગનો જે એક ભાગ થાય તેટલા રૂપિયામાં બસો કિલોમીટરથી ઉપરનું અંતર થાય તેવી પેસેન્જર ટ્રેનની જર્નીની ટિકિટ મળી ગઈ. કાઉન્ટર પરના માણસે ભાડું જણાવ્યું ત્યારે પહેલાં તો અતીશને વિશ્વાસ પડ્યો નહીં. બોલી ગયો હતો, આટલું ઓછું !

સ્મિત કરીને તે માણસ કહે છે, આ રેલવેલાઈન આ પ્રમાણે જ હોય છે. સૌથી ઓછું ભાડું ૨ રૂપિયા થાય છે, પૃથ્વી પર ક્યાંય નથી.

પ્લેટફોર્મના આગલા ભાગ તરફ અતીશ પહોંચ્યો હતો. બારીની પાસે સીટ મળી છે. ટ્રેને ગતિ પકડતાં જ હવા ધસમસ વહેવા લાગી અને એ હવામાં હવે માદકતાભરી વાસ છે.

છેલ્લી વાર દૂરપાલ્લાની પેસેન્જર ટ્રેનમાં ક્યારે બેઠો હતો તે અતીશને યાદ આવતું નથી. નાનપણમાં વરસમાં બે-ત્રણ વાર મધુપુર જેઠુના ઘેર જવાનું થતું. બાબા કોઈ દિવસ મેલ ટ્રેનમાં લઈ ગયા નથી. કહેતા કે

ખોટો ખર્ચ. મેલ ટ્રેનની ટિકિટ લેવા બાબતે બાબાનું ઔચિત્ય હતું. કોલેજ લાઈફમાં મિત્રો ભેગા થઈને ઘણાં સ્થળોએ પેસેન્જર ટ્રેનમાં બેસીને ફરવા ગયા છીએ. તેની પાછળ જેમ આર્થિક કારણ હતું તેમ ઘણાં માનવીઓની સાથે જર્નીની મજા પણ ખૂબ વધારે મળતી હતી. વિદ્યાર્થી-રાજનીતિ થવાના સમયથી અતીશ બહુ લોકોને લઈને પેસેન્જર ટ્રેનમાં જ ઘણાં સંમેલનોમાં ગયો છે. ત્યારપછી, ક્યારથી જાણે જીવને એક્સપ્રેસ ટ્રેનની ગતિ પકડી લીધી ! હાલ પણ પત્ની-છોકરાને લઈને ફરવા જાય ત્યારે પણ એ.સી. સિવાય જતો નથી. કંપની તો ઓફિસની ટૂરમાં એ.સી.નો ફેર પ્રોવાઈડ કરે જ છે. કોઈ ખાસ પ્રયોજન હોય તો ફ્લાઈટમાં પણ મોકલે. તે એક પ્રખ્યાત ઔષધ કંપનીનો એરિયા સેલ્સ મેનેજર છે. અતીશના ચહેરા પર એવી વૈભવ પ્રસારિત કાંતિ પડેલી છે કે એ ટ્રેનના આસપાસના સહયાત્રીઓ પોતાની અંદરઅંદર ખૂબ બોલબોલ કરવા છતાં તેને (અતીશને) સંગી-સાથી તરીકે સ્વીકારતા નથી. અને અતીશને પણ એ લોકોની વાતોમાં પ્રવેશવા યોગ્ય પ્રસંગ શોધ્યો મળતો નથી. દાડમની ઉત્તમ જાતની વિશેષતાઓ વિશે ચર્ચા કરે છે. બેલડાંગા મરચાંનું જેટલું નામ છે તેમ ત્યાંના કોબી-ફલાવર પણ જરાય ઊતરતાં નથી. શ્રાવણ હજી તો પૂરો થયો નથી ને તરત મોટી મોટી સાઈઝના ઊગી જાય છે. આ વખતે મુર્શિદાબાદમાં કેરીનો પાક પુષ્કળ થયો હતો, છતાં એ બધી નામદામી કેરી તો આપણને મળી નહીં, પ્લેનમાં બધી વિદેશ મોકલી દેવાય છે. એ લોકો કેરીની જાતોનાં નામ પણ બોલ્યા હતા... અતીશ આ બધી વાતોમાં કઈ યોગ્યતાથી અંદર માથું મારે ? એને તો કશી જ ખબર નથી. માત્ર બજારમાંથી ખરીદી લાવીને ખાય છે... તેથી

અતીશ સહયાત્રીઓની વાતોમાં કાન પરોવી રાખી ટ્રેનની બહાર પરોઢ થવાને જોયા કરે છે.

– દાદા, કાઈન્ડલી તમારું થોડું પાણી આપશો ?
'કાઈન્ડલી' સાંભળતાં જ અતીશ સમજી ગયો કે વાત તેને ઉદ્દેશીને બોલવામાં આવી છે. ડોક ફેરવીને જુએ છે કે તેની પાસેના માણસની પછીનો યુવક હાથ લંબાવી રહ્યો છે. ૩૦ વર્ષની આસપાસની ઉંમર લાગે છે.

– ઓહ, સ્યોર, કહી અતીશ પીઠની પાસે રાખેલી મિનરલ વોટરની બોટલ આગળ ધરી દે છે.

પેલો યુવાન બેએક ઘૂંટડા પી લઈ બોટલ પાછી આપી દે છે. કહે છે, થેંક યૂ !

અતીશ સૌજન્યભર્યું હસે છે. યુવાન કહે છે – સિટ મેળવવાની દોડાદોડી કરવામાં પાણીની બોટલ ક્યાંક ગુમાવી દીધી. અત્યાર સુધી કોઈ પાણીવાળો આવ્યો નથી.

વાતચીત ચલાવવાની ઇચ્છાથી અતીશે પ્રશ્ન કર્યો – કેટલે દૂર જશો ?

યુવાન બોલ્યો – બહરાનપુર. આપ ?

સારેસાચું ગન્તવ્ય સ્થાન કહેવા જતાં અતીશ ખચકાયો. પછી બોલ્યો – છેક છેલ્લું સ્ટેશન, લાલગોલા.

અતીશે ગણતરી કરીને વાત કરી છે. યુવાન બહરામપુર ઊતરી જશે, અતીશનું અસલ ગન્તવ્ય સ્થાન તે પછીનું છે. પણ તેનાથી કશો લાભ થયો નહીં. યુવાન વિસ્મય પ્રકટ કરી કહે છે – લાલગોલા જવાનું છે તો આ ટ્રેનમાં કેમ આવ્યા ? બેએક કલાક પછી એક્સપ્રેસ ટ્રેન હતી, હાજાર દુયારિની. ખાલી પણ હોય છે. આરામથી જઈ શક્યા હોત. કદાચ થોડું મોડું થાત.

અતીશના ચહેરા પરની અવઢવ જોઈને જ યુવાને વાત કરી છે, પણ શો જવાબ આપવો તે અતીશ વિચારી શકતો નથી. યુવાને પોતા તરફનું જ કારણ શોધી કાઢ્યું. તે બોલ્યો – અવશ્ય, અહીં તમને કશી અસુવિધા થઈ નથી. સીટ તો સરસ જ મળી છે.

અતીશને શાંતિદાયક જવાબ મળ્યો. મોઢું ફેરવી લઈ બારીની બહાર જોઈ રહ્યો. આકાશ ઘણું સ્વચ્છ પ્રકાશિત થયું છે. ગામડાની લીલી આભા હવે દિગન્ત સુધી પ્રસરે છે.

અતીશ યુવાનને સાચું ગન્તવ્ય સ્થાન કહી શક્યો હોત, પણ તેથી યુવાનનું આશ્ચર્ય વધી જાત, ઓછું તો ના જ થાત. જેમ અતીશને પેસેન્જર ટ્રેનમાં પ્રવાસ કરવો એ કોઈ જરૂરની વાત નથી, તેમ ભગવાનગોલામાં પણ કોઈ કામ હોવું એ વળી વધારે આશ્ચર્યકારક બને. યુવાન જો પ્રશ્ન કરે કે શા કારણે જવાનું છે ?

અતીશને ઉત્તર આપવાનું મુશ્કેલ બની જાત. ભગવાનગોલા વિશે અતીશને કશો જ ખ્યાલ નથી. રીલેટિવના ઘેર જઈ હું કહે તો કદાચ યુવાન તેનું શિરનામું જાણવા ઇચ્છત. ગામડાંના લોકોને દૂરના પ્રદેશની જાણકારી હોય છે. જે ઠેકાણે અતીશ જાય છે તે અસલમાં છે કે નહીં તે વિશે જ તે પૂરો શંકાશીલ છે. તે માણસે સ્થળનું નામ કહેવાને સમયે અતીશની જેમ જ અવઢવ અનુભવી હતી. જે કારણે અતીશમાં તથ્ય ગુપ્ત રાખવાને શહેરી નિપુણતા છે તે ચાતુરી દ્વારા જ અસલ નામ કઢાવી શક્યો છે. તે માણસ સમજી શક્યો નહીં, પહેલાં કહ્યું, ભગવાનગોલા ઊતરી ટાંગો કે રિક્ષા કરી કહેવાનું કે મારે આખેરિંગજ જવાનું છે. એની સાથે જ સુધારીને કહ્યું, ના...ના, આખેરિંગજ નહીં. ભૂલ થઈ ગઈ, તમે કહેજો, ખડિબાનિ. ત્યાં આવીને કોઈને પણ મારું નામ પૂછજો, તે તમને ઘર બતાવશે.

એ માણસનું નામ વ્રજલાલ મિશ્ર. ફોનમાં આ નામ જ કહ્યું છે. અતીશે તેમને હજી પ્રત્યક્ષ જોયા નથી. તે જે કારણથી અતીશને બોલાવે છે તે આજના દિવસે વિચારવા યોગ્ય નથી. ઉપસ્થિત વિષય પૂરેપૂરો પતી ના જાય ત્યાં સુધી આત્મીયજન કે મિત્રો, કોઈને પણ કશું કહેવાનું ના હોય. ટ્રેનના સહયાત્રી યુવકને તો નહીં જ, કારણ કે આ મિશનમાં અતીશના છેતરાઈ જવાના અથવા સ્પેસિફિકલી કહેવા જતાં મૂર્ખા બની જવાના ઘણા ચાન્સ છે. આ અભિયાનમાં થોડું રિસ્ક ફેક્ટર પણ સમાયેલું છે. છતાં વિષય આમેય કુતૂહલ જગાડનાર છે, તેના આકર્ષણને અવગણી દેવાય નહીં.

તે વ્યક્તિ, એટલે કે વ્રજલાલ મિશ્રે ગઈકાલે પણ ફોન કર્યો હતો. તે વખતે રાતના સાડા આઠ થયા હતા. ઓફિસથી આવીને અતીશ જોડા કાઢી રહ્યો છે. કાલે ફિલ્ડવર્ક માટે જવાનું હતું નહીં, તેથી સીધો ઓફિસથી

ઘેર પાછો ફર્યો હતો. મોબાઇલ સેટ પર આવતા કોલને લેતાં અતીશને થોડી વાર થાય છે, ‘હલો...’ કહેતાં જ પેલી બાજુએથી વહી આવે છે છેલ્લા કેટલાક દિવસોવાળો રહસ્યઘેરો વિનયી કંઠસ્વર. એ સ્વરમાં થોડો દઢ આગ્રહભર્યો ભાવ પણ છે. તે બોલ્યા, ફોન લેવામાં થોડી વાર થઈ, શું ઊંઘી ગયા હતા કે ?

અતીશ હસી પડ્યો હતો. તેણે કહ્યું હતું – અત્યારથી શું સૂઈ જવાનું !? આ હમણાં તો ઓફિસેથી આવ્યો. અમારે તો સૂતાં સૂતાં રાતના બાર થશે.

– તે સમજું છું. તમને શહેરના લોકોને એ ટેવ છે. હું તો ફોન મૂકી દઈ તરત સૂઈ જવા ચાલ્યો જઈશ. ગામડાં તરફ બીજું કામકાજ પણ શું !? તો આજે તમારે થોડા જલદી જલદી સૂઈ જવાનું ઉચિત છે. કાલે પાછલી રાતની ટ્રેન છે.

વ્રજલાલની વાત પૂરી થતાં અતીશે કહેલું – હા, આજે વહેલો જ સૂઈ જઈશ. તમે, શું એ તરફ ધ્યાન આપવા માટે ફોન કર્યો ?

– ના, વાસ્તવમાં, મારી પત્નીએ કહ્યું કે તમે માછલી કે માંસ – શું પસંદ કરશો ? તે એક વાર જાણી લઈએ. માંસ હોય તો કોનું – મરઘી કે બકરો ?

આ હતો પેલો જ ‘આગ્રહભર્યો ભાવ.’ વિરક્તિનો ભાવ ચાલ્યો આવ્યો અતીશના કંઠસ્વરમાં. તેણે કહ્યું હતું, તમને મેં કહ્યું છે કે આવીશ, વસ્તુ લઈ લઈશ અને પાછો ફરી જઈશ. તમે જમવા કરવાની કોઈ તૈયારી કરશો નહીં.

સામેને છેડેથી એક સરખા ઉદ્દેગ વિનાના વિનયી સ્વરે વ્રજલાલ બોલ્યા, તો શું કરવાનું હોય ! આટલા લાંબા રસ્તાની દોડધામ પછી તમે બરાબર બપોરે આવી પહોંચશો; મારી પત્ની તમને ખવડાવ્યા વિના છોડશે જ નહીં.

આ બાબતને અવગણવા માટે અતીશે એક યુક્તિ ગોઠવી દીધી. તે બોલ્યો હતો – જુઓ, દિવસ દરમિયાન હું મોટા ભાગના દિવસોએ જમતો જ નથી. ફિલ્ડ પર પહોંચીને, ફરીફરીને, કામ કરવાનું હોય છે. દુકાનમાંથી સ્નેક્સ-બેક્સ ખરીદી લઈ ચલાવી લઉં છું.

– તમે આવતીકાલે તો રસ્તામાં ક્યાંય રોકાવાના નથી. અમારા નિવાસે આવવાના છો. સેવાનો લાભ તો

છેવટે આપો.

શું કહેવું તે વિશે અતીશ વિચારી શક્યો નહીં. છેલ્લા સાત દિવસ થયા, આ વ્યક્તિએ તેને એવા એક કારણે ઉદ્વિગ્ન કરી રાખ્યો છે; કંઈ કહી પણ શકાતું નથી. અતીશ તરફથી કશો જવાબ ના મળતાં વ્રજલાલ ફરીથી બોલ્યા – સારું ભાઈ, અમે તો અમારા જેવી વ્યવસ્થા કરી રાખીશું. આ વખતે તમારી જેવી રુચિ. મૂકું છું. જલદી જલદી સૂઈ જજો. નહીં તો ટ્રેન મિસ કરી દેશો.

ફોન કપાઈ ગયા પછી અતીશ આભો બનીને ઊભો રહ્યો હતો. કેયા પાસે જ હતી. ફોનની એક બાજુની વાત સાંભળીને સમજી ગઈ છે કે કોનો ફોન હતો, શી વાત હતી. એકદમ કહેવા લાગી ગઈ – ગમે તેટલી રીકવેસ્ટ કરે ત્હોય ખાવાપીવાનું તો સહેજે નહીં. જે રિક્ષામાં જાવ તે રિક્ષાને ઊભી રાખજો. વસ્તુ વગેરે સમજી, તે લઈ તે જ રિક્ષામાં પાછા ફરી જજો.

રાના ટી.વી. પર ઇંગ્લિશ પ્રિમિયર લિગ જોતો હતો. માથું ફેરવીને બોલ્યો – ચાની ઓફર કરે તોપણ પીશો નહીં. નોટ ઇવન વોટર.

કેયાએ કહ્યું – તું જ જાને બાબાની સાથે !

રાના ક્લાસ ટેનમાં ભણે છે. એ એવો કંઈ મોટો થઈ ગયો નથી કે જેથી એને સાથે લઈ જાય તો બહુ સગવડ થઈ જાય. તે ઉપરાંત પેલી વ્યક્તિ અતીશનું કંઈ પ્રકારે નુકસાન કરી શકે છે તે વિશે હમણાં સુધી કશું વિચારી શકાતું નથી.

ઓફિસનો ટ્રેસ બદલી ચાનો કપ હાથમાં લઈ અતીશ ફરીથી તે જ વિશે વિચાર કરતો બેઠો હતો. વાત એમ બની છે કે દસેક દિવસ પહેલાં અતીશની એક્ઝિક્યુટિવ બેંગ ખોવાઈ ગઈ હતી. તે બેંગ લઈને જ અતીશ ફિલ્ડવર્ક કરે છે. તે વોલ્વો બસમાં શિલિગુડિ ગયો હતો. બોક્સમાં પોતાની ટ્રાવેલ બેંગની પાસે જ પેલી કામકાજની બેંગ હતી. ૩૪ નંબર હાઈવેના કૃષ્ણનગર પાસે આવી બસે ચાપાણી માટે હોલ્ટ કર્યો. અન્ય પેસેન્જરોની જેમ અતીશ પણ ચા, સિગરેટ પીવા માટે નીચે ઊતર્યો હતો. બસમાં ચડીને ખાતરી કરવા માટે તેની નજર બોક્સ પર પડી હતી, બંને બેંગ બરાબર તો છે ને ? અત્યંત અચંબો પામીને અતીશ જુએ છે કે

કામકાજની બેગ નથી. આ બાબતનો પહેલાં તો વિશ્વાસ જ થતો નહોતો. તેની આટલા દિવસની સેલ્સની નોકરીમાં આવી ઘટના પહેલી વાર જ બની. તેણે જલદીજલદી બોક્સમાં રાખેલા બાકીના લગેજ પર નજર ફેરવી લીધી, કદાચ કોઈએ ભૂલથી મિસાલેસ કરી દીધી હોય. તરત જ બધો લગેજ હાથથી ખસેડી ખસેડી જોતાં પણ બેગ ક્યાંય મળી નહીં. ત્યારે બરાબર તે વખતે બસ સ્ટાર્ટ થાય છે, અતીશે 'મારી બેગ ક્યાં ગઈ' બોલીને ઘાંટા પાડવા શરૂ કરી દીધા હતા. બસ અટકી ગઈ. કન્ડક્ટર આવ્યો, પેસેન્જરોએ અતીશને ઘેરી લીધો. જુદાજુદા પ્રશ્નો એકદમ આવવા લાગ્યા – ક્યાં હતી બેગ ? દેખાવમાં કેવી હતી ? શું કશું કીમતી એમાં હતું કે ? થોડી ક્ષણો શોધાશોધ થઈ ગઈ. બધી જ સિટોની નીચે જોઈ લેવામાં આવ્યું. પ્રવાસીઓમાંથી જ એક જણે સલાહ આપી, એ બેગ હવે તમને મળવાની નથી; જે લેવાવાળો હશે તે તો ઘણી વાર પહેલાં જ લઈને ચાલી ગયો છે. તમે હમણાં જ નીચે ઊતરી જઈ નીઅરેસ્ટ થાણામાં એફઆઈઆર કરો. જો વાર કરશો તો થાણામાં કોઈ ઇન્ટરેસ્ટ બતાવશે નહીં.

બેગમાં ખૂબ જ મહત્ત્વની વસ્તુઓ હતી. અતીશ આ બધું કો-પેસેન્જરોને કહેતો નથી. બેગ નહીં હોવાથી નોકરી નહીં હોવા જેવું એના મનમાં થઈ ગયું. સમય બગાડ્યા વિના અતીશ બસમાંથી નીચે ઊતરી ગયો હતો.

કૃષ્ણનગરના થાણામાં જઈને અતીશે એફઆઈઆર કરી દીધી. બેગમાં જે-જે હતું તે બધું જ લખાવી દીધું. લિસ્ટ જોઈને ઓફિસર બોલ્યા, તમે હમણાં જ કસ્ટમર કેરમાં ફોન કરી એટિએમ કાર્ડ અને કેડિટ કાર્ડ બ્લોક કરવાનું કહી દો. મને શ્રદ્ધા છે કે આટલું બધું જલદી તો ચોર એકાઉન્ટ ઓપરેટ કરી ના જ શક્યો હોય.

નસીબજોગે મોબાઇલ સેટમાં બંને કાર્ડના કસ્ટમર કેરના નંબર સેવ કરેલા હતા. બેંકમાં જણાવીને બંને કાર્ડ અતીશે બ્લોક કરાવી દીધાં હતાં. ત્યારપછી જ મનમાં થવા લાગે છે કે બેગ ગુમાવી દેવાથી બહુ મોટું નુકસાન થયું નથી. બેગની પોતાની કિંમત છે અને લેપટોપ હતું. બંને કંપનીએ જ આપેલાં. સ્ટોકિસ્ટના નામના ત્રણ એકાઉન્ટ પેચી ચેક હતા. બીજું કોઈ તેનાથી નગદ નાણાં ઉપાડી શકે નહીં. છતાં બેંકને સ્ટોપ પેમેન્ટની નોટિસ

આપવી પડશે. સાવધાનતાથી કોઈ ગેરલાભ નથી. બેગમાં વોટર કાર્ડ પણ હતું. ઈ-ટિકિટ અથવા હોટેલ બુકિંગ માટે ઘણી વાર તેની જરૂર પડે છે. હવે પછી આઈ કાર્ડનું કામ પાનકાર્ડ દ્વારા ચલાવી લેવાનું. મતદાન કરવાનું હજુ તો ઘણું દૂર છે, કાર્ડ માટે એપ્લાય કરી રાખશે. સામાન્ય રીતે જેવું હોય છે તેવું દવાઓનું થોડું લિટરેચર હતું. નુકસાનની વાત કરવી હોય તો તે નગદ ચાર હજાર રૂપિયા. શિલિગુડિ કામકાજ માટે અતીશ જતો હતો, ત્યારે રહેવાખાવા માટે રૂપિયા લઈ જવાના હોય.

પોલીસ ઓફિસર બહુ આશ્ચસ્ત કરી શક્યા નહીં. તેમણે જણાવ્યું હતું કે જોઈ છે, કેટલે સુધી શું કરી શકાય છે. બસ કે ટ્રેનમાંથી ચોરી થયેલી વસ્તુ પાછી મેળવવાનું ભારે મુશ્કેલ છે. જો તમે થોડા કેરફુલ ના રહો...

પર્સમાં એમ તો થોડા રૂપિયા હતા. થાણામાંથી બહાર નીકળી ટ્રેન પકડી કલકત્તાની ઝોનલ ઓફિસે અતીશ પાછો આવ્યો હતો. કલીગઆદિના સાથમાં આવતાં ચોરીનો ખટકો ઘણો બધો ઓછો થઈ ગયો હતો. તેઓએ કહ્યું – તમે ઓન ડ્યુટી હતા; કંપની કોમ્પેન્સેટ કરે તે ઉચિત છે. જનરલ મેનેજરને વાત કરો.

અતીશે તે જ દિવસે બોસને રિપોર્ટ આપ્યો. જિએમે સલાહ આપી કે જે-જે ચોરાઈ ગયું છે તે બધું લખીને, તેની સાથે થાણા અને એફઆઈઆરના નંબર ઉલ્લેખિત કરીને, હેડ ઓફિસમાં એક દરખાસ્ત મૂકો. તે પછી તે તપાસ કરશે. આશા રાખીએ કે કશુંક પોઝિટિવ થશે. આવી પ્રકારના કેસમાં કંપનીએ આની પહેલાં નુકસાન ભરપાઈ કરી આપ્યું છે.

અતીશ નિશ્ચિત મનથી પછીના દિવસથી જ ઓફિસના કામકાજમાં જોડાઈ ગયો હતો. ઘરમાં એક બેગ હતી જ. એમઆર હતો તે સમયથી તે એ વાપરતો હતો. ટેપ મારેલા ઓલ્ડ મોડલવાળા લેપટોપ માટે ઓફિસમાં પૂછી લીધું. ફિલ્ડવર્ક કરવામાં તેને કોઈ અસુવિધા નડી નહીં.

ત્રણ દિવસ વીત્યા પછી કામ પૂરું કરીને તે ઘેર પાછો આવ્યો છે. તે વખતે રાતના આઠ થયા છે. મોબાઇલમાં કોઈ અજાણ્યા નંબર તરફથી ફોન આવ્યો. અતીશે જવાબ દેતાં, પેલી બાજુથી કોઈ વચસ્ક વ્યક્તિનો

કંઠસ્વર આવી પહોંચ્યો; વાત કરવામાં થોડો ગ્રામ્ય ટોન છે; પૂર્વબંગાળના જેવો. તે બોલ્યા, તમે કોણ અતીશ સેનગુપ્તા બોલો છો ?

અતીશ જરા વિસ્મય પામી ગયો; એકાએક, એક ગામડાંનો માણસ તેને કેમ શોધી રહ્યો છે ! તેણે જણાવ્યું - હા, હું જ બોલું છું.

એ તરફથી પેલી વ્યક્તિએ કહ્યું - શું થોડા દિવસો પહેલાં તમારું કશુંક ખોવાયું છે ?

- હા, કોઈ ચોરી ગયું છે. ઓફિસની બેગ. કેમ, શું છે તે બોલો તો ? અતીશે સંદિગ્ધ કંઠસ્વર દ્વારા જાણવા માટે ઇચ્છ્યું હતું.

એ વ્યક્તિ બોલી - ચોરાઈ ગયું હતું કે કેમ, તે હું જાણતો નથી. ગમેતેમ પણ, બેગ મને મળી છે. જો તમે એક વાર આવીને લઈ જાઓ...

અતીશને ખોઈ દીધેલા પ્રિયજનને અપ્રત્યાશિતપણે ફરીથી મેળવવા જેટલો આનંદ થયો હતો. ભલેને ગમે તેવો જડ પદાર્થ હોય, પણ બેગની સાથે રોજેરોજનો સંપર્ક તો થઈ જ ગયેલો હતો. અતીશે પૂછ્યું હતું - તમે રહો છો ક્યાં ?

- ભગવાનગોલા સ્ટેશને ઊતરીને થોડું આગળ આવવાનું થશે.

સ્ટેશનનું નામ જાણે જાણીતું લાગવા છતાં પણ અતીશ તેને બરાબર પ્લેસ કરી શક્યો નહોતો. તે જાણવા ઇચ્છતો હતો - ભગવાનગોલા, પણ કઈ લાઈન પર છે ?

પેલા માણસે કહ્યું - લાલગોલાથી બે સ્ટેશન પહેલાં છે. એક્સપ્રેસ ટ્રેન ઊભી રહેતી નથી.

અતીશને થોડુંઘણું સમજાઈ ગયું હતું. પણ તે સાથે જ વસ્તુ ખોવાઈ કૃષ્ણનગરના હાઈવે પર, અને મળી જાય છે ભગવાનગોલા, આ વિચારથી અતીશ અચંબો પામી ગયો હતો. તેણે પૂછ્યું હતું - પણ તમને બેગ મળી કેવી રીતે ?

જવાબમાં તે વ્યક્તિએ જે કહ્યું હતું તે અતીશને જરાયે વિશ્વાસયોગ્ય લાગ્યું નહોતું. હજુ સુધીય ખટકો રહી ગયો છે. વ્રજલાલે જણાવ્યું કે તે પોતાના કામ માટે ઘણી વાર રાનાઘાટ, કૃષ્ણનગર આવે છે. કેટલાક દિવસ પહેલાં રાતની પેસેન્જર ટ્રેન લઈને પ્લેટફોર્મ પર ઊતરે

છે; તે જુએ છે કે એક પાગલ માણસ કીમતી બેગ લઈને ઊલટસૂલટ કરી રહ્યો છે. અલબત્ત, તે ખોલી તો શક્યો નહોતો. વ્રજલાલ પાગલની પાસેથી બેગ ખેંચી લે છે. ઘેર જઈને બેગ ખોલતાં અતીશના નામનું કાર્ડ મળે છે. એમાંથી જ નંબર લઈને ફોન કર્યો છે.

વાતચીત દરમિયાન અતીશે તે વ્યક્તિનું નામ જાણી લીધું હતું. આખી વાત સાંભળ્યા પછી તે એક અ-રુચિકર પ્રશ્ન કરે છે - તમે બેગને થાણામાં જમા કેમ ના કરાવી દીધી ?

વ્રજલાલે કહ્યું - પોલીસ-થાણા વગેરે તો બહુ ઝઘડાનું કામ છે. તે લોકો વિવાદ ચાલુ રાખ્યા કરીને હેરાન કર્યા કરવાના. જ્યારે ત્યારે તેડું (સમન્સ) મોકલ્યા કરશે. હું તો સામાન્ય ખેતી પર નભનારો માણસ છું; કામકાજ કરતાં કરતાં થાણામાં દોડવું પડે તો સંસાર-ગૃહસ્થી ચાલે કેવી રીતે, કહો તો ?

અતીશ વિચારતો હતો કે પ્રસ્તાવથી રાજી થવું ઠીક રહેશે કે કેમ. થોડી નીરવતા પછી વ્રજલાલ જ બોલે છે - જુઓ, બેગ મને મળી છે; એની અંદર જે કંઈ હતું તેમાંથી કશું જ ગુમાઈ જવાનું નથી. તમે આવીને લઈ જાઓ. બિનજરૂરી પોલીસ સાથે જોડાવાથી શો લાભ !? પોલીસનું કામ ચોર-લૂંટારા પકડવાનું છે. અહીં તો એ જાતનું કશું છે નહીં.

સામાન્ય વાત ચાલુ રાખવાની રીતે અતીશ બોલ્યો હતો - બેગમાંથી કશું જ ગુમ થયું નથી. તે તમે કેવી રીતે સમજ્યા ?

વ્રજલાલે જણાવ્યું - એક તો મેં બેગમાંથી કશું લીધું નથી. અને પાગલ પણ બેગ ખોલી શક્યો નહોતો.

જવાબ આટલો સહજ-સરળ હશે એવું તો અતીશે ધાર્યું જ નહોતું. થોડો શરમીદો થઈ અતીશ બોલ્યો - સારું તો. બે-ચાર દિવસમાં સમય કાઢીને તમારી પાસે આવી જઈશ. તમારું ઠેકાણું બોલો.

ત્યારે જ વ્રજલાલ સ્થળનું નામ પહેલાં 'આખેરિંગંજ' કહીને પછી પોતાને સુધારી લઈ 'ખડિબનિ' બોલ્યા હતા. અતીશે બેગ ખોવાવાની ઘટના ઘર અને ઓફિસ સિવાય બહારના કોઈને જણાવી નહોતી. જણાવવું એનો અર્થ પોતાની કેરવેસનેસની જાણ કરવી.

બેંગ પાછી મળવાની સંભાવનાની વાત પણ ઘરના લોકો સિવાય બીજા કોઈને કહેશે નહીં એમ નક્કી કરી લીધું. કારણ કે ત્યાં પણ જો ફરીથી છેતરાઈ જાય તો ઓળખીતા-પાળખીતા આગળ ઠહાનું પાત્ર બની જાય.

કેયા તો વારેવારે કહે છે - છેવટે તમારી સાથે કોઈ એક જણને તો લઈ જાઓ. રાના જવા માટે તૈયાર થયો, પણ અતીશને તે ગમ્યું નહીં. તે કહે છે - દિવસના સમયે જવાનું - પાછા આવવાનું છે તો આટલા ભયનું શું કારણ છે ! તેમને બરાબર ખબર છે કે પોતે જે ફોનથી કોલ કર્યો છે તે ફોનનો નંબર હું સેવ કરી રાખવાનો. જો કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રોબ્લેમ થાય તો પોલીસ દ્વારા તે માણસને ટ્રેસ કરવો એ એટલું કઠિન કામ નથી. જો ઇચ્છું તો હમણાં જ હું પોલીસ દ્વારા તેને બોલાવી શકું. એ વાત જાણવા છતાં એ વ્યક્તિ મને બોલાવે છે; ક્યાંક કશીક પ્રામાણિકતાનું બળ ચોક્કસ લાગે છે.

કેયા પૂરેપૂરી કન્વીન્સ થઈ નહીં. કશાંક કશાંક પોરાં કાઢતી રહી. રાનાનું મન પણ સાથ દેતું નથી. તેઓ અજાણી આશંકાઓ કરવા લાગ્યા. પેલી બાજુથી વ્રજલાલ તો આંતરે દિવસે ફોન કર્યા કરે છે - ક્યારે આવશો ?

પહેલા બે દિવસ તો આવું છું, આવીશ, દિવસ જણાવું છું એમ કહી અતીશ ફોન મૂકી દેતો. બેંગ ગુમાવવાથી એવું કોઈ મોટું નુકસાન તો થયું નથી. કામ પણ ચાલી જાય છે. ઓફિસમાં ગુસપુસ વાતો સાંભળી છે કે તેને કોમ્પેન્સેટ કરવામાં આવશે. સબ્-કોન્સિયસ માઈન્ડમાં અતીશને પણ લાગે છે કે શોધ કરવા જો તે ખડિબનિ જાય તો તેને શું શું નુકસાન થઈ શકે. તેથી જવા માટે બહુ ઉતાવળ કરી નહિ.

પેલી વ્યક્તિએ જ્યારે ત્રીજી વાર ફોન કર્યો ત્યારે અતીશે કહ્યું - તમે શા માટે આટલા બધા વ્યગ્ર થાવ છો ? વસ્તુ તો મારી ખોવાઈ છે. પાછી મેળવવાનો આગ્રહ તો મારો વધારે હોવો ઉચિત છે. વ્રજલાલ બોલ્યા - વાસ્તવ તો કોણ જાણે છે, પણ મારું ઘર બહુ પાર્કું, મજબૂત નથી. તમને એક વાર વાત કરી છે કે બેંગ પાછી આપી દઈશ અને પછી ફરીથી ચોરી થઈ જાય તો ! હું જ્યારે કામકાજ માટે બહાર નીકળી જાઉં ત્યારે ઘરમાં માત્ર મહિલાઓ જ હોય છે.

ત્યારે અતીશે કહેલું - ઓફિસમાં કામનો ઘણો ભાર છે. તમને આજકાલમાં જણાવીશ કે ક્યારે આવું છું.

પછીના દિવસે ઘરમાં પેસતાં જ પાછો ફોન. આ વખતે જોકે તે અતીશ સાથે વાત કરવા માંગતા નહોતા. જણાવ્યું કે વહુદિને આપો.

વહુદિ કોણ તે સમજતાં અતીશને થોડો સમય લાગેલો; ફોન સેટ કેયા તરફ ધરીને બોલ્યો - તારી સાથે વાત કરશે.

કેયા તૈયાર નહોતી. આશ્ચર્ય પામી જાણવા માંગતી હતી કે મારી સાથે વળી શી વાત !

અતીશે અણગમાના ભાવથી હોઠ બહાર કાઢ્યા. ફોન સેટ કાને મૂક્યા પછી થોડી વારે કેયાનું મોં જાણે ગદ્ગદ ભાવથી ભરાઈ ગયું. કેયા બોલવા લાગી - ના, આ વખતે એ બનશે નહીં. પછી આવીશ. પેલી તરફની વાત સાંભળી લઈને તે બોલી - મારે એક જ દીકરો છે. ૧૦મા ધોરણમાં છે. તમારે ? આ રીતે થોડી બીજી સાંસારિક વાતો કર્યા પછી કેયાએ અતીશ તરફ ફોન આગળ ધર્યો. અતીશ 'હાં, બોલો'થી શરૂ કરતાં જ વ્રજલાલ બોલી ઊઠ્યા - વહુદિને મેં કહ્યું કે તમારી સાથે આવે. એમણે વાત કરી છે કે પછીની વાર આવશે.

વાત કાપી દઈ અતીશે કહ્યું - અચ્છા, વ્રજબાબુ, તમે જ બેંગ લઈને અમારે ઘેર આવી શકો ને !

લગભગ ચમકી ગયેલા અવાજે વ્રજલાલ બોલ્યા - ઓ રે, બાબા, કલકત્તામાં તો મને બહુ ભય લાગે છે ! બધા રસ્તાઓમાં ગોટાળા થઈ જાય છે. મારું તો જવાનું કૃષ્ણનગર, રાનાઘાટ સુધી જ. તે ઉપરાંત, તમને થાય કે મારા આવવાની વાત તમે આત્મીય સ્વજનોને કહી રાખો. હું ધારું છું કે તેઓ પણ તમારે ઘેર રહ્યા હોય. મારા આવતાં જ જો તેઓ આમતેમ પ્રશ્નો કરે તો હું વ્યવસ્થિત જવાબો આપી શકું નહીં. તે ગૂંચવણ મારે માટે અ-સુખકર પરિસ્થિતિ થાય. હું એ બધાંની વચ્ચે આવવા ઇચ્છતો નથી. શા માટે આવું, કહો ને ? તમારી વસ્તુ પાછી આપવાના બદલામાં હું કશી જ અપેક્ષા રાખતો નથી.

આ ભાઈ મૂર્ખ છે કે હોશિયાર છે તે સમજવામાં આટલા દિવસનો રીઢો સેલ્સમેન અતીશ મૂંઝવણમાં પડી ગયો. વાત આગળ ચલાવી નહીં. એ જ ફોનમાં શિડ્યુલ

નક્કી કરી લીધું હતું. આવતા રવિવારે જશે. વ્રજલાલે ટ્રેનનો ટાઈમ કહી દીધો હતો. તે જ દિવસે જો પાછા ફરવાનું હોય તો પાછલી રાતની લાલગોલા પેસેન્જર જ લેવી સારી.

ફોન મૂક્યા પછી કેયા વ્રજલાલને સર્ટિફિકેટ આપે છે. તેણે જણાવી દીધું - વાત કરતાં મને લાગ્યું કે માણસ ખરાબ નથી.

એક દિવસ ગયો ના ગયો ત્યાં તો આ કેયાએ જ ફરીથી અનિશ્ચિતતા વર્ણવવાનું શરૂ કરી દીધું. ગઈકાલના ફોન પછી જેમ કહેતી હતી તેમ કહેવા લાગી, એ ઘરમાં ભાતભાત ખાશો નહીં. રાના તો વળી વધારે સાવધાની રાખવાની વાત કરે છે. એ લોકોની સાથે કશી ચર્ચામાં ઊતર્યા વિના અતીશ ચા પીતાં પીતાં વિચારવા લાગ્યો - ત્યાં જાય તો તેને કેવા પ્રકારનું નુકસાન થઈ શકે તેની સંભાવનાની એક વાત મનમાં આવી; અચ્છા, તો, આ રીતે બોલાવીને આ માણસ કિડનીફિડની તો કાપી નહીં લે ને ? બધાં કરતાં મૂલ્યવાન વસ્તુ, એટલે એ જ રહેશે પાસે. જો રાના સાથે આવે તો તો એ માણસને વધારે લાભ. બીજા જ ક્ષણે અતીશ મનોમન પોતાને ધમકાવી દીધો હતો; આવી વધારે પડતી ચિંતાનો કોઈ અર્થ ખરો !? જો કિડની લેવી હોત તો આમ જ ગમે ત્યારે, અનુકૂળતા હોત ત્યારે, જણાવ્યા વિના લઈ શકત. તેના માટે બેગની ચોરી કરવા શા માટે જાય ?

- દાદા, ચા તો પીઓ !

અતીશની અહીંની સભાનતા પાછી આવી. જે યુવકે તેની પાસેથી પાણી પીધું હતું તે જ પ્લાસ્ટિકના કપમાં ચા લાવી આગળ ધરે છે. ચાવાળો પેસેજમાં ઊભો રહેલો છે. ચોક્કસ એની પાસેથી જ ચા લીધેલી છે.

પણ અતીશ થોડું આમતેમ કરે છે. આજકાલ એવું થાય છે કે નખમાં ઊંઘની દવા રખી ચામાં આંગળી ડુબાડી દે છે. પેસેન્જરને ઊંઘાડી દઈ બધી લૂટ થાય છે.

યુવક ફરીથી કહે છે - અરે, લોને. તમે તો ઊંઘ્યા પછી કશું ખાધું-પીધું નથી.

હકીકત છે કે કશું ખાવાનું-પીવાનું થયું નથી. શરીર પણ ચા-ચા કરે છે. કેયાએ મને બિસ્કિટ તો સાથે આપ્યાં છે. બીજા બધાં પેસેન્જરો તો ક્યારનાં કશું ને કશું ખાધા

જ કરે છે. ડબ્બામાં હવે ઘણું અજવાળું થયું છે. સહપ્રવાસીઓના ચહેરા હવે સ્પષ્ટપણે દેખાઈ રહ્યા છે. તેમના પર શ્રમની અસર હોવા છતાં તેમની સરળતા અદ્ભુત છે. તેઓ કોઈ લૂંટારાઓનું દળ હોય એવું જરાયે લાગતું નથી. પેલા યુવક પાસેથી અતીશ ચાનો કપ લે છે.

ચા-બિસ્કિટ પેટમાં જતાં એકદમ ભૂખ ઊઘડી ગઈ. ભેળવાળા પાસેથી અતીશ ભેળ ખરીલું. ખાતાં ખાતાં એણે જોયું કે સામે બાજુ બેઠેલા એક પંદરેક વર્ષના તરુણે ફળવાળાને બોલાવીને એક ફળ આપવા કહ્યું, અને કહ્યું છાલ કાઢતો નહીં.

અતીશ બોલ્યો - કાઢ્યા વિના કેમ ખાય છે ?

તરુણ જવાબ દે છે - એમાં તો વિટામિન !

અતીશે જણાવ્યું - કંઈ નહીં તો ધોઈને ખાઓ. આજકાલ તો બધા પાક પર કીટનાશક સ્પ્રે કરવામાં આવે છે.

તરુણે વાત સાંભળી. બારી પાસે જઈ પોતાની બોટલમાંથી પાણી વડે તે ફળને ધોઈ લીધું. અતીશની બરાબર સામે બેઠેલી, ૬૦ પાર કરી દીધેલી વ્યક્તિએ કહ્યું - હવે જોકે ઝાડપાલા-પાન પર સ્પ્રે કરવાનું બંધ થઈ ગયું છે. ખૂબ કડકપણે સરકારે તે અટકાવ્યું છે. પાન તો આખું જ મોઢામાં મૂકવાનું થાય. પછી લો રીંગણ. જીવડાં લાગ્યાં હોય તોપણ હોય સારાં. ઝેરી પદાર્થ દેવામાં આવતો નથી... આ રીતે અનેક પ્રકારની વાતો ચાલવા લાગી. અતીશ આશ્ચર્ય પામીને નોંધે છે કે એ લોકોની સાથે વાતો ચલાવવામાં તેને જરાયે મુશ્કેલી થતી નથી. આ ટુકડીમાં તે પોતાને ઘણો ભારે, ગંભીર અનુભવે છે.

અતીશ દસ વાગતાં પહેલાં ભગવાનગોલા પહોંચી ગયો. રિક્ષા લઈ લે છે અને કહે છે કે ખડિબનિ જવાનું છે. બહુ વધારે સમયનું કામ નથી, તમારી ગાડીમાં જ પાછો આવી જઈશ.

આ વાતથી મધ્યવયના રિક્ષાવાળાના ભાવમાં, દેખાવમાં કશો ફેરફાર દેખાયો નહીં. ભાડું કેટલું આપવાનું થશે તે પણ તે બોલ્યો નહીં. સમજાઈ જાય કે બહુ પેસેન્જર હોતા નહીં હોય. જે મળે તે જ રોજગાર !

ગંજ વિસ્તાર ઝડપથી પસાર થઈ ગયો. રસ્તો

ડામર પાથરેલો હોવા છતાં એકદમ ભાંગેલો-તૂટેલો હતો. અત્યારે તો બંને બાજુ દિગ્ગન્ત સુધી વિસ્તરેલાં ધાનનાં (ડાંગર) ખેતરો છે. તત્કાલે તેવો તડકો જામ્યો છે. છતાં એટલી બધી ગરમી લાગતી નથી. હળવી, મધુર હવા વહી રહી છે. રિક્ષાવાળા સાથે વાત કરવાની ઈચ્છાથી અતીશ બોલ્યો – ધાન આ વખતે ખૂબ સારું થયું છે, કેમ ?

રિક્ષાવાળો કહે છે – ક્યાંથી વળી સારું થયું, વરસાદ જ નથી. પાણી ખરીદીને તે વળી ખેતી થાય ? પૂજાને હવે દોઢ મહિનો પણ બાકી નથી. ઝાડપાન કેવાં તો કાળાં, બેસૂરત જેવાં થઈ ગયાં છે !

અતીશ સમજી ગયો કે વાત આ દિશામાં જો તે આગળ ચલાવે તો તે તેનાં જ્ઞાનભંડારની બહાર નીકળી જશે. એટલે બીજા પ્રશ્ન તરફ તે વળ્યો. અને તે જાણવું પણ જરૂરી હતું. તેણે પ્રશ્ન પૂછ્યો – સારું, તો, અહીં આખેરિંગજ ક્યાં છે ?

રિક્ષાવાળાને પેડલ મારતાં કષ્ટ પડે છે, હાંફ ચઢેલા અવાજે કહે છે, આ જ આખેરિંગજનો રસ્તો. પણ એ ગામ હવે રહ્યું નથી. નદીનાં કાંઠા તૂટી જવાથી બધું ડૂબી ગયું છે.

અતીશનું હૈયું થોડું ધડધડ કરવા લાગી ગયું, આખું ગામ જ નથી ! જોકે વ્રજલાલ પહેલાં તો બોલ્યા હતા કે આખેરિંગજમાં રહે છે. વાત કંઈ બરાબર સમજાતી નથી. સ્પષ્ટપણે જાણવા માટે અતીશ પૂછે છે – અહીં કઈ નદી છે ? રસ્તો શું. નદીમાં જઈ પહોંચશે ?

– રસ્તો બંધ સુધી ગયા પછી પૂરો થશે. નવો બંધ ! નદી છે પદ્મા.

– આખેરિંગજ લોકોનું શું થયું ?

– જેઓ ભાગી જઈ શક્યા તે ગયા. બાકી બધાં નદીનાં અંતરમાં.

હવે હવા એટલી મધુર લાગતી નથી. હવામાં જાણે શૂન્યતા અને નિર્જનતા અનુભવાય છે. આ વખતે પ્રશ્ન પૂછે છે રિક્ષાવાળો – તમે ખડિબનિમાં કોના ઘેર જવાના ?

– વ્રજલાલ મિશ્ર. ઓળખો છો ?

રિક્ષાવાળો જવાબ આપવા માટે જાણે ઉતાવળો થયો – બહુ જ ઓળખું છું. વ્રજદા પહેલાં તો આખેરિંગજમાં જ રહેતા હતા. એમની તો બહુ મોટી

કરિયાણાંની દુકાન હતી. ઉપરાંત જમીન, ઘર. નદી જ્યારે ગામને વહાવી ગઈ ત્યાર પછી વ્રજદાએ ખડિબનિમાં ઘર બનાવ્યું છે. તે તમારી સાથે એમને શું કામ પડ્યું છે ?

– છે એક કામ. આટલું બોલી અતીશ ચૂપ રહ્યો.

રિક્ષાવાળો પોતાના મનથી જ બોલવા લાગ્યો – વ્રજદા બહુ સારા માણસ. આ વિસ્તારમાં તેમનું નામ છે, નહીં તો મલ્લિક સાહેબ એમને એક વારમાં મુનશીના કામમાં ગોઠવી દે.

‘મુનશી’નું પદ તે જમીનદારના અમલ વખતનું. અત્યારે કામકાજ બરાબર કઈ પ્રકારનું છે તે સમજવા માટે અતીશ પૂછ્યું – મલ્લિક સાહેબ અહીંના કોણ છે ?

– શણના બહુ મોટા વેપારી – આડતિયા. વ્રજદા એમનો હિસાબ-કિતાબ સંભાળે છે. કર ઉઘરાવવા આ શહેરથી પેલા શહેર જાય છે. ખૂબ જ વિશ્વાસુ માણસ. વ્રજદાનો દીકરો બની ગયો છે વિપરીત.

– કેવી રીતે ? અતીશને જાણવાની ઈચ્છા થઈ.

– નશો-મદ કરે, બહુ સંબંધો બાંધી દે કાળાબજારિયાઓ, ચોરો સાથે. પાસે જ બોર્ડર છે. છોકરાને સુધારવા માટે વ્રજદાએ તેનું લગ્ન કર્યું. પણ સુધર્યો નહીં. વ્રજદા તેને ઘરમાં પેસવા દેતા નથી. છોકરાની વહુ નિયંત્રણમાં નથી રહેતી. પિતાજી ના હોય ત્યારે દીકરો ઘરમાં આવે જ...

વાત થતાં થતાંમાં તેઓએ બે મહોલ્લા પસાર કરી દીધા. ત્યાં રસ્તો એકદમ તૂટી ગયેલો છે. ગૃહસ્થના વાડામાંથી રિક્ષા નીકળી ગઈ. મોટા ભાગનાં ઘરોમાં વાંસના ખાટલાઓ પર શણ સૂકવી દેવામાં આવ્યું છે. આ વખતે વરસાદ ઓછો હોવાથી શણની ખેતી પણ સારી થઈ નથી. છેવટે ઝાડપાનથી ઘેરાયેલા એક વાસમાં પ્રવેશવાના સ્થળે રિક્ષાવાળાએ કહ્યું, આ આવી ગયું ખડિબનિ. અને જરા આગળ બોલ્યો – પેલા જ તો, વાડના ઝાડ નીચે બેઠા છે વ્રજદા.

વડના ચોતરે બેઠેલી વ્યક્તિ રિક્ષા જોઈને જાણે દોડાદોડ આગળ આવી. પહેરેલાં છે ઊંચી ધોતી અને શર્ટ. ઉંમર ૬૦ની નીચે. શરીરનો રંગ તડકામાં બળી ગયેલો, હાઈટ શોર્ટ. અતીશ રિક્ષામાંથી ઊતરીને આવે છે. વ્રજલાલ જરા જોઈ રહ્યા; લાગે છે કે વોટર કાર્ડના

ફોટા સાથે અતીશનો ચહેરો તેમણે મેળવી લીધો. તે પછી વિનયપૂર્વક બોલી ઊઠ્યા - શું બહુ તકલીફ પડી આવવામાં ?

- ના, ના, એમાં તકલીફ શી છે ? અતીશ બોલ્યો.

લગભગ, અહાવરના આદર-સત્કારની જેમ એક હાથ આગળ કરી વ્રજલાલ બોલ્યા - આવો, આવો. અહીં પાસે જ છે ઘર.

બપોર ઢળી ગઈ હતી. વ્રજલાલ, અતીશ હમણાં પચાને કાંઠે બોલ્ડર મૂકેલા બંધ પર ઊભા છે. વ્રજલાલ મિશ્રના ઘેર ચા-પાણી, બપોરનું ભોજન બધું જ અતીશે પતાવ્યું છે. વ્રજલાલ મિશ્રની પત્નીએ ખૂબ આગ્રહ કરીને ખવડાવ્યું છે. ઘૂમટો તાણેલી પુત્રવધૂ સાસુના હાથમાં વસ્તુ આગળ ધરી દેતી રહે છે. જમવા-કરવાના પહેલાં જ વ્રજલાલ મિશ્રે સ્ટિલના કબાટમાંથી બેંગ બહાર કાઢી અતીશને તે હેન્ડઓવર કરી છે; કહે છે, અંદરની વસ્તુઓ બરાબર જોઈ લેજો.

અતીશે જોઈ લીધું. કશું જ ખોવાયું નથી. નગદ ચાર હજાર રૂપિયા પણ અંદર રહેલા છે. અતીશ ફોન દ્વારા કેપાને આ સમાચાર જણાવી દે છે. તેણે વ્રજલાલ મિશ્રને થોડા રૂપિયાની ઓફર કરી હતી, પણ તેમણે લીધા નથી. તેમણે કહ્યું - સઘળી વસ્તુઓ સુધ્યાં હું તમને પરત કરી શક્યો છું તેનાથી મને કેવી તૃપ્તિનો અનુભવ થાય છે તે હું સમજાવી શકીશ નહીં. એમાંથી જો હું કશું લઉં તો કલંક લાગી જાય.

આવશ્યક લાગવાથી અતીશ બીજી વાત પર ગયો હતો. તેણે કહ્યું - રિક્ષાવાળાના મોંએ મેં સાંભળ્યું કે તમારું પહેલાંનું નિવાસસ્થાન નદીકાંઠો તૂટવાથી ડૂબી ગયું છે.

વ્રજલાલે કહ્યું - હા; શું એક વાર પચાનદીને જોવા માટે જઈશું ? પાંચ-સાત મિનિટનો જ રસ્તો છે.

અતીશે 'ના' કહી નહીં. પચા નદી તેણે પહેલાં ક્યારેય જોઈ નહોતી. એને જોતાં જ એકાએક હેંહેં થઈ ગયો છે, આટલી બધી વિશાળ ! આ પ્રમાણે શું અહીંયાં જ છે ?

વ્રજલાલ આંગળી ઊંચી કરીને જણાવે છે - આ પેલાં પેલેપાર ઝાડઝાંખર જોઈ રહ્યા છો, ઘરબાર જોઈ રહ્યા છો એ બાંગ્લાદેશ છે - આંગળી પાછી આવી આ

પારના પાણી ઉપર. આ સ્થળે અમારું ગામ હતું - આખેરિંગંજ ગામ. ખૂબ જ વિકાસ પામેલું ગામ.

અતીશ કેવળ જોઈ રહે છે, એ ગામની તો કોઈ જ નિશાની નથી. જળરાશિ પ્રબળ ગતિએ વહે જાય છે. વ્રજલાલ કદાચિત્ મનઃચક્ષુ સમક્ષ ગામ જોઈ લે છે.

બેંગ પાછી મેળવવી, આતિથ્ય પામવું - એ બધું જ અતીશની ધારણાની બહાર હોવા છતાં પણ એક બાબતે તેને ખટકો રહી ગયો છે. તેણે પ્રશ્ન પૂછી જ નાંખ્યો - તમે તો કહેતા હતા કે તમારું ઘર પાકું, મજબૂત નથી. આવીને મેં તો જોયું કે રીતિ પ્રમાણેનું ઈંટોનું ચણતર છે. છાપરું નળિયાંથી છાયેલું છે. બેંગને તો તમે સ્ટીલના કબાટમાં રાખી હતી. તમારું ઘર પણ કોઈ એવી ખુલ્લી જગામાં નથી. મહોલ્લાની વચ્ચે છે. તો પછી તમને ચોરીનો ભય કેમ લાગતો હતો ?

વ્રજલાલના ચહેરા પર મ્વાન હાસ્ય પ્રસરી ઊઠ્યું. તે બોલ્યા, મુખ્ય કારણ તમને ફોનમાં સમજાવી શક્યો નહીં. તેથી હવે કહું છું; હું તો પગ નીચેથી ધરતી ગુમાવી દીધેલો માણસ છું; સમજું છું કે કોઈનું પણ અત્યંત જરૂરી કશું ખોવાઈ જવું, ગુમાઈ જવું, તે કેટલું બધું નુકસાન હોય છે ! તમારી બેંગમાં ઘણાં બધાં જરૂરી કાગળપત્ર હતા, બેંકનું કાર્ડ, રૂપિયા, વોટર કાર્ડ... સમજો કે એકાએક જ હું મૃત્યુ પામી ગયો તો ! મારો પરિવાર જો તમને બેંગ ના આપે તો ! તમે તો બહુ મોટી મુસીબતમાં મુકાઈ જાવ.

અતીશને થાય છે કે નદી વ્રજલાલના પગ નીચેથી ધરતી ખેંચી ગઈ હોવા છતાં પણ મનની જમીન પર ભૂ-સ્ખલન કરી શકી નથી. પરિસ્થિતિને હળવી કરવા ઇચ્છતા અતીશે જણાવ્યું : તમે એકાએક મૃત્યુ પામી જાવ શા માટે !

પચા તરફ જોઈને વ્રજલાલ ભાવહીન કંઠસ્વરે બોલવા લાગ્યા, કશું જ નિશ્ચિતપણે કહેવાતું નથી, તમે જાણો છો ને ? દુકાન બંધ કરી બપોરે ખેતરેથી ઘેર આવ્યો છું અને ગામમાં ભૂમ પડી કે ધરતી ફાટી છે. ઘરમાંથી ઉતાવળે બહાર આવી જોઉં છું તો માઈલોના માઈલો સુધી સાપની જેમ સૂઈ રહેલી છે પેલી ફાટ, તિરાડ - વ્રજલાલ જરા અટક્યા. દીર્ઘ શ્વાસ છોડીને બોલ્યા, માત્ર પંદર-વીસ મિનિટનો સમય મને મળ્યો હતો. જે કંઈ શક્ય હતું તેટલું

આ તરફ લઈ આવ્યો છું. નજર સમક્ષ મારી છ વીઘાં ખેતીની જમીન, રહેવાનું ઘર, દુકાન, પવાનાં જળમાં તણાઈ ગયું. બીજાં ઘણાંયની જમીન-ઘર તણાઈ ગયાં. જેમ નાનાં બાળકો રમકડાંની છાબડી લઈને રમે છે તેમ નદીની પણ જાણે આ એક રમત !

અતીશ તથા વ્રજલાલના પગથી થોડે દૂર પવાનાં પાણી છલછલ અવાજ કરી રહ્યાં છે. કોણ જાણે કેમ, પણ અવાજમાં જાણે કૂરતા સંભળાય છે; નદી હસતાં હસતાં આવી રહેલા સર્વનાશની વાત કહી રહી છે ! બોલ્ડરોના પથ્થરો તરફ આંગળી ચીંધી અતીશ પૂછે છે, આ બંધ વગેરે દ્વારા પણ ભાંગવાનું અટકાવી દેવાય છે ને ?

– કેવી રીતે અટકાવે ! સરકાર પાસેથી જે નાણાંનો ફાળો મળે છે તેમાંથી મોટો ભાગ ઠેકેદારોનાં ખિસ્સાં ભરે છે. કામની વેળાએ ખાલીખમ. લોઢાના તાર વડે પથ્થરોને સારી રીતે બાંધી દેતા નથી, અને પાણી તો માટીની અંદર પ્રવેશી જાય છે. વર્ષાઋતુ ઊતરી જશે ત્યારે નદીનું પાણી ઊતરી જશે અને બંધ સુધ્યાં તળિયે જશે.

– તમે બધાં એકઠાં મળીને ઠેકેદારોની અગેન્ડમાં કોઈ અરજી કેમ કરતાં નથી ?

– શું બોલે ? તે બધા આ ઇલાકાના સર્વેસર્વા લોક છે. ઉપર મહેલમાં ઘણા ઓળખીતા-પાળખીતા છે. અહીંથી જે કમાય છે તેમાંથી કલકત્તામાં ઘર-ગાડી ગોઠવી લે છે. અમે કેવળ ગામના ભોળપણને ધમકાવીએ છીએ – તેઓ જ્યારે ધાંધલ કરે, રમત-ગમત કરે. માટી તો અલગ.

નદી પર કાળું વાદળ ચઢી આવે છે. જાણે એક ભેંસ સ્નાન કરીને બહાર ઊઠી આવી. પાણીના પ્રવાહમાં છૂટાં થયેલાં પાંદડાંવાળા વિવિધરંગી ફૂલો, લાકડાંની સળીઓ વહે જાય છે. ટોળું વળીને પંખીઓ પેલે પારના પ્રદેશમાં ઊડી જાય છે. અત્યારના આ મનોરમ દૃશ્યને જોતાં તો મનમાં થાય કે વ્રજલાલની વાતો બધી બનાવી કાઢેલી છે, અને એ કારણે જ પ્રકૃતિને છલનામથી કહેવામાં આવે છે એવું લાગે.

વ્રજલાલે કહ્યું, હવે જઈએ. મોડું થઈ જશે. પોણાં પાંચની ટ્રેન મિસ કરી દેશો.

*

બેંગ બોળામાં રાખીને જુલુની રિક્ષામાં અતીશ પાછો ફરે છે. આ દરમિયાન રિક્ષાવાળા માણસનું નામ જાણી લીધું છે. જુલુ પણ બપોરનું ખાણું વ્રજલાલ મિશ્રના ઘેર જ લે છે. નદીકિનારાની સંશયભરી આબોહવાથી અતીશ હવે ઘણો દૂર નીકળ્યો છે. પગ નીચેની ધરતીની માટી પણ મજબૂત છે. આ કારણે કદાચ અતીશે એક ભ્રમણા સાથે આ ક્ષણે સમાધાન કરી દીધું. વ્રજલાલની બેંગ પાછી આપવાની વ્યગ્રતાની પાછળ બીજું એક કારણ રહેલું છે. એમનો દીકરો જ સંભવતઃ બેંગ ચોરી લઈ ઘેર લઈ આવ્યો હતો. આ દીકરો બગડી ગયો છે એ વાત તો પહેલાં જ રિક્ષાવાળા જુલુએ કહી છે. ઘટનાક્રમમાં વ્રજલાલ દીકરાના હાથમાં બેંગ જોઈ લે છે અને ખેંચી લઈ પાસે સરકાવી રાખે છે. વ્રજલાલને એક જ ભય હતો કે જ્યારે પિતા ઘરમાં ના હોય ત્યારે છોકરો આવીને મા-વહુને ધમકાવી બેંગ ફરીથી લઈ લે.

પાગલ બેંગ લઈને આમતેમ ફેરવતો હતો એ પૂરેપૂરી બનાવેલી વાત. વ્રજલાલને ખબર નથી કે બેંગ ક્યાંથી ચોરાઈ છે. પ્લેટફોર્મ તેમની જાણીતી જગ્યા છે; નિયમિત આવવા-જવાનું થાય છે. ત્યાં પણ ચોરીચમરી થાય છે. તેથી એ પરિપ્રેક્ષ્ય પસંદ કર્યું. પણ પાગલના પાત્રને શા માટે પસંદ કર્યું ?

થોડીક વાર વિચાર્યા પછી અતીશ એક દિશા શોધે છે; પાગલ અહીં પ્રકૃતિનું પ્રતીક છે. પ્રકૃતિ જે રીતે મનમોજીપણે છોકર-રમત કરી માનવીનાં ઘર-જમીન લઈ લે છે તેમ જ પાગલ પણ સમજ્યા વિના હેરાફેરી કરતો હતો અતીશની બેંગની. જોકે અતીશ જાણે છે કે વ્રજલાલ જાણી-વિચારીને પ્રકૃતિના પ્રતીક તરીકે પાગલને પસંદ કર્યો નથી. આ સૂક્ષ્મ બોધ તેની પાસે ના હોય. અવચેતનમાંથી જ ઊઠી આવે છે પ્રકૃતિના બદલે પાગલ.

*

રાતના સાડાદસ વાગે, લગભગ લિફ્ટ લઈને અતીશ પોતાના ચોથા માળના ફ્લેટ પર આવી પહોંચ્યો. ડોરબેલ વાગ્યા પછી કેયાએ દરવાજો ખોલ્યો. થાકેલો, થોડો કલાન્ત હોવા છતાં પણ અતીશના ચહેરા પર કંઈક વિજયીનું હાસ્ય પ્રસરી જાય છે. પરંતુ કેયા પર તેનો કોઈ જ પ્રભાવ પડ્યો નહીં. કેયા અલગ પ્રકારનું હાસ્ય કરે

છે. તે હાસ્ય ઘણું ઉજ્જવળ છે ! અતીશ હાથમાં પકડેલી બેંગ જરાસરખી ઊંચી કરીને બતાવે છે. કેયા જાણે એને મહત્ત્વ આપતી નથી.

બન્યું છે શું ? કેયા તો અંદર ચાલી જાય છે. અતીશ જોડાં ઉતારી સોફા પર આવીને બેસે છે. ફ્રિજમાંથી પાણી બહાર કાઢી કેયાએ સેન્ટર ટેબલ પર મૂક્યું. અવાજ ઊંચો કરીને બોલી ઊઠી, રાના, પેલું બહું લઈ આવ.

ક્યાં બધાની વાત કરે છે તે વિશે અતીશ કશું જ સમજી શક્યો નહીં. રાના પોતાના ઓરડામાંથી બહાર આવ્યો. તેના હાથમાં ઝૂલે છે નવી એક્ઝિક્યુટિવ બેંગ. તે બોલ્યો, આજે કુરિયર દ્વારા આવી છે. તમારું જે-જે કંઈ ચોરાયું હતું તે બધું જ કંપનીએ કોમ્પેન્સેટ કર્યું છે. લેપટોપ, ચાર હજાર રૂ.નો ચેક...

રાના બેંગ અતીશની સામે રાખે છે. અતીશ થોડો હતપ્રભ જેવો થઈ ગયો છે. તે જણાવે છે, હવે તે હોય તોય શું થશે ? પહેલાંની બેંગ તો પાછી મળી ગઈ છે.

કેયા કહે છે – તેથી શું થયું ? તમે પહેલાંની બેંગ મેળવી છે તે પેલા માણસ સિવાય બીજું તો કોઈ જાણતું નથી. તમારી ઓફિસે જણાવવા પણ તે જવાના નથી. આ તો તમારું લક, હવેથી તમારે આ નવી બેંગ લઈને ઓફિસે જવાનું. મોડલ પણ લેટેસ્ટ છે. પહેલાંની બેંગ હું મારી પાસે રાખીશ.

રાના કહે છે – હું તમારું પહેલાંનું લેપટોપ યુઝ કરીશ. કેટલા વખતથી હું તમને ખરીદવા કહું છું.

કેયા જણાવી દે છે – વધારાના ચાર હજાર તો મારા, હોં. સુમનાના બુટિકમાં એક અત્યંત સુંદર સાડી આવી છે. તમને ખેંચ પડશે એમ ધારી મેં તમને ખરીદી આપવા કહ્યું નહોતું. હવે ખરીદીશ.

અતીશ શું બોલે તે તે વિચારી શકતો નથી. સમજી શકે છે કે ક્યાંક કશો અન્યાય થાય છે, પરંતુ કેવો,

કેટલો ? ટેબલ પરથી બોટલ ઉપાડી અતીશ ઠંડું પાણી પીતો રહે છે.

આખો દિવસ દોડાદોડી કરવાને કારણે અતીશ ખાવાનું પતાવી સૂવા જતાં જ એકદમ ઊંઘ આવી ગઈ. આંખો તો જાણે ગુંદરની જેમ ચોંટી ગઈ છે. એ વખતે ધડૂમ્ કરતો અવાજ થાય છે. બિછાનું ડોલી જાય છે. શું થયું એકદમ ? જાણે કે નદીના તળિયે થોડો ભૂમિખંડ ધસી ગયો ! પરંતુ એ અવાજની જાણ તો અતીશને નથી. વ્રજલાલ પાસેથી સાંભળ્યું છે. થોડી વારમાં જ ફરી એ જ અવાજ. આ વખતે ઘણો મોટો. અતીશ ધડૂધડૂ કરતો ઊઠીને બેઠો થાય છે, શું ધરતીકંપ થયો છે ? નાઈટ લેમ્પના પ્રકાશમાં તેણે જોયું કે કેયા બાજુમાં નથી. છાતી ધક્કધક્ક કરવા લાગે છે. કૂદતો કે તે બિછાનામાંથી નીચે ઊતરે છે. દોડતો જઈને બારણું ખોલે છે. સામે તો ગાઢ અંધકાર ! અતીશનું શરીર અવશ થઈ જાય છે. ઢીંચણમાં જોર જ નથી. ફ્લેટનો બાકીનો ભાગ શું ધસી ગયો ? અંધકારના અતલ ઊંડાણ તરફ જોઈને અતીશ આર્તનાદ કરી ઊઠે છે – કેયા ! રાના !

પ્રકાશ પ્રકટે છે. આ તો બધું બરાબર છે. ડ્રોઈંગ કમ ડાઈનિંગ દેખાય છે. ભય પામેલી આંખ-મોં સાતે કેયા સામે આવે છે. સંભવતઃ બાથરૂમમાં ગઈ હતી. કેયા પૂછે છે – શું થયું છે ? આ જાતનો ચિત્કાર કેમ કર્યો ?

રાના પણ તેના ઓરડામાંથી બહાર આવ્યો છે, વ્હોટ હેપન્ડ, બાબા ?

અતીશ કશો જ જવાબ આપતો નથી. ફરીને ઊભો રહે છે. છોકરો, વહુ બે બાજુથી કાંધ પકડે છે. કેયા ફરીથી જાણવા ઇચ્છે છે, કોઈ ખરાબ સ્વાપ્નું જોયું ?

અતીશ પગ દબાવતો દબાવતો બિછાના તરફ આગળ વધે છે, જે રીતે ભૂ-સ્ખલનથી આવરાયેલા પ્રદેશમાં માનવી હલન-ચલન કરે તે રીતે !

‘નર્મગદ્ય’ની વ્યથા-કથા

રતિલાલ બોરીસાગર

(૧)	ભાગ - ૨
જૂનું નર્મગદ્ય	(નિશાળોમાં ચલાવવા મંજૂર કર્યો છે.)
પુસ્તક ૧લું	મુંબઈ
(સને ૧૮૫૦થી ૧૮૬૫ - આગસ્ટ ૩૧મી	ગવર્નમેન્ટ સેન્ટ્રલ બુક ડીપો,
સુધીનો સંગ્રહ)	સન ૧૮૭૫
નર્મદાશંકર લાલશંકર	(૪)
પ્રસિદ્ધ કર્તા	નર્મગદ્ય
ગુજરાતી પ્રેસના માલીક, ઈ.સ. ૧૮૧૨	અથવા
	કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર
(૨)	એઓના
મુંબઈ ઇલાખાનું સરકારી કેળવણી ખાતું.	ગદ્યાત્મક ગ્રંથોનો સંગ્રહ
નર્મગદ્ય	સુધારો કરનાર
અથવા	રાવસાહેબ મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ
કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર	ત્રીજી આવૃત્તિ,
એઓના	મુંબઈ,
ગદ્યાત્મક ગ્રંથોનો સંગ્રહ	ગવર્નમેન્ટ સેન્ટ્રલ બુક ડીપો,
ગવર્નમેન્ટ સેન્ટ્રલ બુક ડીપો,	સન ૧૮૮૦
સન ૧૮૭૪	
(૩)	(૫)
મુંબઈ ઇલાખાનું સરકારી કેળવણી ખાતું	જૂનું નર્મગદ્ય
નર્મગદ્ય	(આવૃત્તિ બીજી)
અથવા	પુસ્તક ૧લું
કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર	(સને ૧૮૫૦ થી તે ૧૮૬૫-આગસ્ટ ૩૧મી
એઓના	સુધીનો સંગ્રહ)
ગદ્યાત્મક ગ્રંથોનો સંગ્રહ,	નર્મદાશંકર લાલશંકર

પ્રતિદ્ધ કર્તા
“ગુજરાતી” પ્રેસના માલિક
“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, મુંબઈ.
ઈ.સ. ૧૯૧૨, સંવત ૧૯૬૮

(૬)

મુંબઈ ઈલાકાનું સરકારી કેળવણી ખાતું
નર્મગદ્ય
અથવા

કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકરના
ગદ્યાત્મક ગ્રંથોનો સંગ્રહ

ભાગ ૧

સુધારો કરનાર -

રાવસાહેબ મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ
સી.આઈ.ઈ.

મા. ગુજરાતી ટ્રાન્સલેટર, એડ્યુકેશનલ ડિપાર્ટમેન્ટ.
આઠમી આવૃત્તિ.

આ પુસ્તકની માલિકી સન ૧૯૬૭ના ૨૫મા
આક્ટ પ્રમાણે નોંધેલી છે.

પ્રતિદ્ધ કર્તા.

મેસર્સ કરસનદાસ નારણદાસ એન્ડ સન્સ,
નાણાવટ, સુરત

(આ પુસ્તક સંબંધી સર્વે અધિકાર સરકારે
સ્વાધીન રાખેલા છે.)

સન ૧૯૨૪

(૭)

નર્મગદ્ય

નર્મદાશંકર લા. દવે

સંપાદન - સમિતિ -

ડૉ. ભોગીલાલ જે. સાંડેસરા
આચાર્ય ગંભીરસિંહ બી. ગોહિલ

ડૉ. પ્રસન્નકુમાર એન. વકીલ

શ્રી હરિભાઈ આર. દેસાઈ

શ્રી ચંદ્રકાન્ત બી. પટેલ

પ્રેમાનંદ સાહિત્ય સભા

ઈ.સ. ૧૯૭૫

(૮)

નર્મગદ્ય

ખંડ ૧-૨

કવિ નર્મદાશંકર લાભશંકર

સંપાદક

રમેશ મ. શુક્લ

: પ્રકાશક :

કવિ નર્મદ યુગાવર્ત ટ્રસ્ટ, સુરત

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૯૬

ઈ.સ. ૧૮૫૦થી તે ૧૮૬૫ ઓગસ્ટ ૩૧મી સુધીનાં પોતાનાં લખાણોનો સંગ્રહ નર્મદે પોતે ૧૮૬૫માં પ્રસિદ્ધ કરેલો. ૧૮૬૫ની એ પહેલી આવૃત્તિ મેળવી શકાઈ નથી પણ તેને 'નર્મદા' નામ આપેલું તેમ 'નર્મદા'ના છેલ્લા સંપાદન પરથી સમજાય છે.* ગુજરાતી પ્રેસના 'જૂનું નર્મદા'માં પણ આવા ફિલિતાર્થવાળી નોંધ મળે છે.**

આ પ્રથમ 'નર્મદા' નર્મદે પોતાને માટે જ, પોતાનાં લખાણો પોતાને હાથવગાં રહે એ માટે જ, છપાવેલું***. એ લખાણો વિશે એ લખે છે : “એ લખાણ પ્રસંગના જોરસાઓની નિશાની છે. માટે એમાંના વિચારોને ચોમાસાનું ડહોળાયેલું પાણી સમજવું. અલબત્ત, થોડાં વરસ પછી (ફેરફાર સાથે ફરી છપાય તો) એ વિચારો શરદઋતુનાં પાણી જેવા થાય ખરા.”****

અલબત્ત, આ મર્યાદા એ વિચારો પૂરતી, પોતાની પ્રકૃતિને ઓળખીને સ્વીકારે છે. પણ પોતાની ભાષા માટે એ જે કહે છે તેમાં આત્મવિશ્વાસનો રણકો સ્પષ્ટ સંભળાય છે. તે કહે છે : “મારા વિચારને માટે સમજુક ગમે તે બોલો; પણ, આટલું તો હું જ ખાતરીથી કહું છું કે મારા ગદ્યની ભાષા સને ૧૮૨૧થી તે આજદિન લગીમાં બહાર પડેલા જાણવા જોગ નમૂનામાંની એક છે.”*****

નર્મદના પુત્ર જયાશંકરનું અવસાન થયા પછી 'ગુજરાતી' પ્રેસે તેના ટ્રસ્ટીઓ પાસેથી નર્મદના છપાયેલા

* ગંભીરસિંહ ગોહિલ, નર્મદા, ૧૯૭૫, પ્રાકૃકથન, પૃ. ૫

** જૂનું નર્મદા - ૧૯૧૨, પ્રગટકર્તાના બે બોલ

*** એજન, પહેલી આવૃત્તિની સૂચના

**** જૂનું નર્મદા - ૧૯૧૨, પહેલી આવૃત્તિની સૂચના

***** એજન

***** જૂનું નર્મદા - ૧૯૧૨, પ્રગટકર્તાના બે બોલ. (અવતરણની જોડણી મૂળ પ્રમાણે રાખી છે.)

***** નર્મદા, ૧૯૭૫, પ્રાકૃકથન, પૃ., ૧૧

સર્વગ્રંથોનો અને અપ્રગટ ગ્રંથોની હસ્તપ્રતોનો કોપીરાઇટ મેળવ્યો. એપછી કેટલાક સાક્ષરોએ 'નવા લેખકો અને વિદ્વાનોને, કવિ નર્મદ પ્રારંભમાં કેવી શૈલી અને જોડણીથી લખતા હતા તેનું યથાર્થ જ્ઞાન થઈ શકે' એ માટે 'કવિ નર્મદનું જૂનું નર્મદા' (આ જૂનું 'નર્મદા' નામ નર્મદે નહોતું આપ્યું, ૧૯૧૨ની આવૃત્તિ વેળાએ જ આ નામઆપવામાં આવ્યું હતું.) જેવું છે તેવું ને તેવું જ ફરીથી છપાવવું અને તે લોકોને સસ્તી કિંમતે મળે તેવી 'સવડ' કરવી એવી વિનંતી કરી. આ વિનંતી માન્ય રાખી ગુજરાતી પ્રેસે ૧૯૧૨વાળી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરી.

આ આવૃત્તિ ૧૮૬૫ની પુનર્મુદ્રિત આવૃત્તિ જ છે, પણ એમ કરતાં યોગ્ય રીતે જ મુદ્રણદોષો સુધારી લેવામાં આવ્યા છે. એક બીજા પ્રકારનો ફેરફાર પ્રકાશકોએ કર્યો છે તેની માહિતીપણ ઉદાહરણ સાથે આપી છે. પ્રગટકર્તાના બે બોલમાં જણાવાયું છે : “એક જ વિષયમાં એક લીટીમાં એક અને બીજામાં બીજી જોડણી જોવામાં આવી, ત્યાં બહુને પ્રમાણ માની એકાદિને સૂધારવામાં આવી છે. ઉદાહરણ તરિકે એક લીટીમાં “ત્યાં” અને તે જ વિષયમાં અન્ય સ્થળે “તાંહાં”, “દહાડો”ને “દાહાડો”, “બિજું”ને “બીજું” ઇત્યાદિ. બીજી જોડણીમાં કોઈ પણ જાતનો ફેરફાર ન કરવાની સંભાળ લેવામાં આવી છે.”*****

ઈ.સ. ૧૮૭૪ના 'નર્મદા'નું પુનર્મુદ્રણ થયા પછી પણ શ્રી ગંભીરસિંહ ગોહિલ કહે છે તેમ, “૧૮૬૫ની પ્રથમ આવૃત્તિનું મૂલ્ય લેશ પણ ઓછું થતું નથી. ગુજરાતી ગદ્યના વિકાસમાં અને ગુજરાતના સમાજ જીવન અંગેની વિચારણાના ક્ષેત્રમાં તેનું દસ્તાવેજ મહત્ત્વ જેવું ને તેવું જ છે.”*****

૧૮૬૫વાળી આવૃત્તિ (૧૯૧૨ની આવૃત્તિ જેનું પુનર્મુદ્રણ છે)માં છ વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે. પહેલા વિભાગમાં ૧૪ નિબંધો (જેમાં પછીથી ખૂબ જાણીતા

થયેલા નિબંધો ‘મંડળી મળવાથી થતા લાભ’, ‘સ્વદેશાભિમાન’, ‘કવિ અને કવિતા’, ‘સંપ’, ‘રણમાં પાછાં પગલાં ન કરવા વિષે’ વગેરે નિબંધો છે.) છે; બીજા વિભાગમાં સમાજજીવનને સ્પર્શતા બે સંવાદો છે; ત્રીજો, ચોથો અને પાંચમો વિભાગ છૂટક લખાણોનો છે, જેમાંના ત્રીજા વિભાગનાં લખાણો ‘બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથ’માંનાં; ચોથા વિભાગનાં લખાણો ‘ડાંડિયા’માંનાં, અને પાંચમા વિભાગનાં લખાણો હેંડબિલ, ન્યુઝપેપર વગેરેમાંનાં છે. છઠ્ઠા વિભાગમાં ૧૩ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના કવિઓના ચરિત્રલેખો છે. છૂટક લખાણો અને સંવોદોનો સમાવેશ નર્મદે ૧૮૭૪વાળી આવૃત્તિમાં નથી કર્યો એટલે એ લખાણો માટે ૧૮૬૫વાળી (એટલે કે ૧૮૧૨વાળી) આવૃત્તિનો ખપ રહ્યાં કરવાનો.

૧૮૧૨ની આવૃત્તિમાં પ્રકાશકોએ નર્મદનાં પાછળથી મળેલાં બે લખાણો તેમ જ એના પ્રગટ થયેલા ગ્રંથો, વંચાયેલાં ભાષણો, લેખો, કવિતાઓની યાદીઓ ઉમેરેલી છે.

૧૮૬૫ની આવૃત્તિમાં માત્ર દેખીતા દોષો જ સુધારી, બાકીનો પાઠ એવા ને એવા રૂપે છાપી, ૧૮૧૨ની આવૃત્તિના પ્રકાશકોએ ગુજરાતી સાહિત્યની અત્યંત મૂલ્યવાન સેવા કરી છે. નર્મદની પ્રગટ-અપ્રગટ કૃતિઓનો સર્વાધિકાર સ્વાધીન થયા પછી પ્રકાશકોએ દાખવેલા વિવેક અને સંયમ અત્યંત પ્રશંસનીય છે. નર્મદનાં પ્રારંભિક લખાણો એના મૂળ સ્વરૂપે અકબંધ મળે છે એ આ વિવેક અને સંયમને આભારી છે.

નર્મદ (૧૮૭૪) – જેની ૨૦૦૦ નકલ છપાયેલી – છપાયા પછી સરકારી પ્રતિબંધને કારણે એના એ રૂપમાં એ પ્રગટ થઈ ન શક્યું. આ દુર્લભગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં નર્મદ લખે છે : “નર્મદ પુસ્તકમાં શા

* નર્મદ (૧૮૭૪)

** નર્મદ - બીજી આવૃત્તિ, ૧૮૮૦, પ્રસ્તાવના

શા વિષય છે ને તે ક્યારે ક્યારે લખાયા છે તે સંદ્ધુ અનુક્રમણિકા ઉપરથી સહજ જણાશે, વિશેષ આ પ્રમાણે છે : વિષયોમાંના કેટલાક ૧૮૬૫માં છપાયેલા નર્મદમાંના છે, કેટલાક બુદ્ધિવર્ધક વગેરે ચોપાનિયાંમાં તથા જુદા જુદા ગ્રંથો રૂપે છપાયેલા છે તે અને કેટલાક આગળ છપાયેલા નહિ તેવા છે કે જેમાં ‘રાજ્યરંગ’ (જગતનો ઇતિહાસ) તે એક મોટો ગ્રંથ હોવાથી છેલ્લો રાખેલો છે. ઘણાં વર્ષ ઉપર લખાયેલા વિષયોમાં વિચાર તથા ભાષા સંબંધી જૂજ ફેરફાર કીધો છે. અને વર્ણશુદ્ધિ સરકારી ગુજરાતી નિશાળોને માટે ઠેરવેલા ધોરણને અનુરૂપ રાખી છે. વર્ણશુદ્ધિ સંબંધી ને લખાણમાં કહી કહી ફેરફાર કરવા સંબંધી ડૉ. બ્યુલરસાહેબે પ્રૂફ જોઈ જતાં કેટલીક અગત્યની સારી સૂચનાઓ કરી છે.”*

મુંબઈ ઇલાકાના કેળવણી ખાતાના વડા ડૉ. બ્યુલરને નર્મદ પર ભરોસો હતો. વળી કેળવણીની દૃષ્ટિએ નર્મદ ફેરફારો પણ કરી આપ્યા હતા. પણ આ ગ્રંથ છપાઈ રહ્યા પછી પ્રસિદ્ધ થાય તે પહેલાં ડૉ. બ્યુલરની બદલી થઈ અને એમની જગ્યાએ ચાત્સીલ્ડસાહેબ આવ્યા. ખરેખર તો આગળના કેળવણી નિયામકે મંજૂર કરેલો ગ્રંથ હસ્તપ્રત રૂપે હોય તો નવા આવેલા અધિકારી પોતાની રીતે એની ચકાસણી કરાવી, પછી પ્રસિદ્ધ કરે તો એ બરાબર કહેવાય. પણ છપાઈ ગયેલો ગ્રંથ અટકાવવો તેમાં અમલદારી તોર સિવાય બીજું કશું નથી. સ્વ. મહીપતરામ નીલકંઠ લખે છે : “આ પુસ્તકની ૧લી આવૃત્તિ છપાયા પછી તેને બંધાવ્યા પહેલાં કેળવણી ખાતાના ડિરેક્ટર મહેરબાન ચાત્સીલ્ડસાહેબે મારા રિપોર્ટને માટે મોકલી.”**

ઈ.સ. ૧૮૭૪ની આવૃત્તિ ‘બંધાયા પહેલાં રદ થઈ હતી’ એવું ડૉ. રમેશ મ. શુક્લ સ્વીકારતા નથી. તેઓ લખે છે : “૧૮૭૪ની આવૃત્તિની એક પ્રત રામનારાયણ વિ. પાઠકને ‘ગુજરાતી પ્રેસ’ના નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ પાસેથી સુલભ થઈ હતી, જેને આધારે

તેમણે તુલનાત્મક સમીક્ષા કરી હતી. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના ગ્રંથાલયમાં અને રાજકોટની લેંગ લાઇબ્રેરીમાં પણ એક એક પ્રત સચવાયેલી છે. (મેં મારા પીએચ.ડી. માટેના અભ્યાસ વખતે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના કોંપીરાઇટ વિભાગમાં સચવાયેલી દુર્લભ પ્રતનો ઉપયોગ કર્યો હતો.) અન્યત્ર પણ નહિ હોય એમ ન કહી શકાય. વડોદરાની પ્રેમાનંદ સાહિત્ય સભાએ ૧૯૭૫માં સરકારી અનુદાનથી આ આવૃત્તિનું (‘રાજ્યરંગ’ સિવાય) પુનર્મુદ્રણ કર્યું તે મૂળ પ્રત ગંભીરસિંહ ગોહિલને જૂનાં પુસ્તકો વેચનાર પાસેથી જડી હતી. આ ઉપરથી તે આવૃત્તિ બંધાયા પહેલાં રદ થઈ હતી તેવું મહીપતરામનું કથન યથાતથ સ્વીકારી શકાય તેવું નથી. ૧૮૭૪ની આવૃત્તિ છ-આઠ માસ કે એકાદ વર્ષ સુધી ચલણમાં રહ્યા પછી, મહીપતરામના અહેવાલના આધારે, પાછી ખેંચાઈ હશે એમ સમજાય છે.”*

રદ થયેલા નર્મગદની ત્રણ-ચાર નકલો મળવાને આધારે એ પુસ્તક ‘છ-આઠ માસ કે એકાદ વર્ષ ચલણમાં રહ્યા’ અંગેનું ડૉ. શુક્લનું તારણ સ્વીકારવાનું મુશ્કેલ છે. મહીપતરામ અસંદિગ્ધપણે કહે છે : ‘આ પુસ્તકની ૧લી આવૃત્તિ છપાયા પછી તેને બંધાવ્યા પહેલાં કેળવણી ખાતાના મહેરબાન ચાત્સીલ્લસાહેબે મારા રિપોર્ટને માટે મોકલી.’ મહીપતરામનું આ કથન અમાન્ય કરવાનું કોઈ કારણ નથી. અલબત્ત, પુસ્તક બંધાવવાની કામગીરી આરંભાઈ હશે, કેટલીક નકલો બંધાઈને તૈયાર પણ થઈ હશે. પણ પછી બંધાયેલી ને બંધાયા વગરની પ્રતોનો નાશ કરવામાં આવ્યો હશે. એમાંથી ગુજરાતી ભાષાના સદ્ભાગ્યે બચી ગયેલી

* નર્મગદ, ખંડ ૧, સં. રમેશ મ. શુક્લ, ‘નર્મગદ’ : (ખંડ ૧ અને ૨) અર્વાચીન ગુજરાતી ગદ્યનો પ્રાગડવાસ, પૃ. ૧૨

** નર્મગદ - બીજી આવૃત્તિ, ૧૮૮૦, પ્રસ્તાવના

*** એજન

નકલોમાંથી આ ત્રણ-ચાર નકલ યોગ્ય જગ્યાએ પહોંચી ને સચવાઈ રહી. પરિણામે આપણને ‘નર્મગદ’ની અક્ષત વાચના સાંપડી શકી.

આમાં સ્પષ્ટપણે આગળના અમલદાર માટેનો – એમાંય ડૉ. બ્યુલરે વિદ્વાન તરીકે અને વિદ્યાપ્રેમી તરીકે ગુજરાતમાં નામ કાઢ્યું હતું એટલે એમ માનવાને કારણ છે કે એમના માટેનો – ચાત્સીલ્લનો તેજોદ્વેષ જ કામ કરી ગયો હશે. સ્વ. મહીપતરામને લાગ્યું કે “ઘણાક નિબંધોમાં એવું લખાણ હતું કે નિશાળોમાં ચલાવી શકાય નહિ.”** અને એમણે એવો રિપોર્ટ આપ્યો, જેના પરિણામે તેટલા ભાગની છાપેલી પ્રતોનો તેણે નાશ કરાવ્યો. કથા અને ઇતિહાસના ભાગમાં જે પાનામાં થોડો સુધારો કરવાની જરૂર હતી તેઓને ફરીથી છપાવી તેને પ્રગટ કર્યો. અને બીજી આવૃત્તિને સમયે રદ કરેલા ૧લા ભાગમાંથી જે કાઢી નાખવું ઘટે તે કાઢી નાખવું અને સુધારવું અને ફેરવવું ઘટે તે સુધારવું અને ફેરવવું એવી આજ્ઞા કરી.***

આ સર્વના ફલસ્વરૂપે ડૉ. રમેશ શુક્લ કહે છે તેમ, “એવી વિકલાંગ બનેલી પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૮૭૫માં અમલમાં આવી.” સ્વ. રા. વિ. પાઠક લખે છે : “આ નર્મગદ છપાયા પછી બહાર પડ્યું નહિ તેનું કારણ સમજાતું નથી. એ તે કોઈ સરકારી રાજનીતિ બદલાઈ કે ડૉ. બ્યુલર ગયા ને તેની જગ્યાએ બીજા અમલદાર આવ્યા તેણે નામંજૂર કર્યું કે કંઈ જુદું જ કારણ હતું તે વિશે અત્યારે સરકારી દફતર જોયા વિના તર્ક કરવો નકામો છે.” ડૉ. બ્યુલરની જગ્યાએ આવેલા અમલદારે સ્વ. મહીપતરામના રિપોર્ટને આધારે રદ કર્યું તે તો મહીપતરામની પ્રસ્તાવનામાંથી સ્પષ્ટ થાય છે. એ અમલદારે આમ કેમ કર્યું તેનું દફતર પર તો વહીવટી કારણ જ હોય એટલે એ જોવાનો કથો અર્થ નહિ. આની પાછળ પાઠકસાહેબ ‘જુદું જ કારણ’નો ઇશારો

કરે છે.* આ ‘જુદું કારણ’ એટલે એક અમલદારનો બીજા અમલદાર માટેનો તેજોદેષ.

રમેશ મ. શુક્લનું તારણ સ્વયંસ્પષ્ટ છે :

“અસલ નર્મદીય સરકારી ‘નર્મગદ્ય’ (૧૮૭૪)ની નર્મદની પ્રસ્તાવના અને મહીપતરામની સરકારી ‘નર્મગદ્ય’ (૧૮૮૦)ની મહીપતરામ નીલકંઠે લખેલી પ્રસ્તાવના (પરિશિષ્ટ ૧૦) સરખાવી જોવાથી પડદા પાછળ ખેલાઈ હશે તે રમતનો કંઈક અંદાજ આવી શકશે. ડૉ. બ્યુલર મુંબઈ સરકારના કેળવણી ખાતાના વડા ઉપરાંત ભારતીય સંસ્કૃતિ, તત્ત્વજ્ઞાન તેમજ સંસ્કૃત ભાષાસાહિત્યના ખ્યાતનામ વિદ્વાન હતા. તેમને નર્મદ પ્રત્યે ભારોભાર સદ્ભાવ હતો. ‘નર્મગદ્ય’ની શાલેય આવૃત્તિ તૈયાર કરવાનો મૂળ પ્રસ્તાવ ડૉ. બ્યુલરનો હતો. નર્મદ દ્વારા તૈયાર થયેલી પ્રતની પ્રૂફ જોઈને તેમણે કેટલીક સૂચનાઓ કરી હતી, જે સ્વીકારી નર્મદે તેમાં ફેરફાર કર્યા હતા. આમ, ૧૮૭૪ની આવૃત્તિ બ્યુલરે માન્ય કરી હતી. તેમને તેમાં વિદ્યાર્થીઓને ન વંચાવી શકાય તેવું વાંધાભરેલું કશું લાગ્યું ન હતું. તેમને સ્થાને આવેલા ચાટફિલ્ડની વિદ્યાકીય સજ્જતા ડૉ. બ્યુલરની સમકક્ષ તો ન જ હતી. રા. સા. મહીપતરામની નોંધ અનુસાર ચાટફિલ્ડને ૧૮૭૪ની આવૃત્તિમાં કેટલુંક વાંધાભરેલું લાગતાં – અથવા તેવું તેમને કહેવાતાં તેમણે તે છપાઈ ગયેલું પુસ્તક બંધાઈને બજારમાં મુકાય તે પહેલાં મહીપતરામને અભિપ્રાય માટે મોકલ્યું હતું. મહીપતરામે પ્રતિકૂળ અભિપ્રાય આપતાં ચાટફિલ્ડે છાપેલી ૨૦૦૦ પ્રતો રદ કરાવી હતી, એમ કહેવાયું છે.”**

* રા. વિ. પાઠક, નર્મદ, પૃ. ૧૦૩

** નર્મગદ્ય, ખંડ ૧, સં. રમેશ મ. શુક્લ, ‘નર્મગદ્ય’ : અર્વાચીન ગુજરાતી ગદ્યનો પ્રાગડવાસ, પૃ. ૧૦

૧૮૭૪ની આવૃત્તિ પર જે કંઈ વીત્યું તેની વીગત આપણને ૧૮૭૫ની નહીં, પણ ૧૮૮૦ની આવૃત્તિમાંથી મળે છે. પાઠકસાહેબે જે ચર્ચા કરી છે તે તો ‘સરકારી નર્મગદ્ય’ (મહીપતરામવાળું)ની આઠમી આવૃત્તિને આધારે કરી છે. ૧૮૭૫ની આવૃત્તિ એમના જોવામાં આવી છે કે કેમ તે ખ્યાલમાં આવતું નથી. તેઓ આઠમી આવૃત્તિમાં પ્રસ્તાવનાને સાલ નથી તેમ કહે છે, પણ પછી એમના જોવામાં પાંચમી આવૃત્તિ આવી હતી, જેમાં ‘ઓક્ટોબર, ૧૮૮૦ની સાલ નોંધ્યાનું’ એમણે કહ્યું છે, પણ આ સાલ બીજી આવૃત્તિની છે. એટલે પહેલી આવૃત્તિ ૧૮૭૫ વિશે પાઠકસાહેબના લેખમાંથી કશી વીગત મળતી નથી.

ડૉ. રમેશ શુક્લ ૧૮૭૫ની આવૃત્તિને યથાર્થ રીતે ‘વિકલાંગ’ કહે છે. આ આવૃત્તિ એમના જોવામાં આવ્યાની છાપ પડે છે, પરંતુ એઓ પણ વીગત આપતા નથી.

મૂળ ‘નર્મગદ્ય’નો આખો પહેલો ભાગ ૧૮૭૫માં રદ કરવામાં આવ્યો હતો અને માત્ર બીજો ભાગ પ્રસિદ્ધ થયો હતો એમ લાગે છે. પ્રથમ નજરે એવી છાપ પડે છે કે પહેલા ભાગમાં આવેલા નિબંધોવાળાં ૨૨૨ પાનાં રદ કરવામાં આવ્યાં અને ૨૨૩મા પાનેથી બીજો ભાગ યથાતથ સ્વરૂપમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હશે, હકીકતમાં તેમ નથી. બીજા ભાગમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યા છે. એટલે એવું લાગે છે કે મૂળ નર્મગદ્ય આખું રદ કરવામાં આવ્યું હશે.

મહીપતરામે જે ફેરફારો કર્યા તેની વીગત ૧૮૮૦વાળી બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાંથી મળે છે. એટલે ૧૮૭૫ની આવૃત્તિના બીજા ભાગમાં કરેલા ફેરફારો અને ૧૮૮૦વાળી આવૃત્તિના પહેલા ભાગમાં થયેલા ફેરફારો વિશે એકસાથે જોઈશું.

૧૮૭૪ની આવૃત્તિમાં ફેરફારો કરવા માટે મહીપતરામને વગોવવામાં આવે છે. પરંતુ, ખરેખર જોઈએ તો મહીપતરામે જે ફેરફાર કર્યા તે અંગે એમની ટીકા કરવી એ એમને અન્યાય કરવા જેવું છે. ખરેખર તો એમણે જે રીતે ફેરફાર કર્યા તે અત્યંત વાંધાજનક છે. ચાત્સીલ્દની બ્યુલરને ઝાંખપ લગાડવાની અને પોતે ન હોત તો કેળવણી ખાતાથી કેવું પાપ થઈ જાત એ બતાવવાની વાસનાપૂર્તિમાં મહીપતરામે સાથ આપ્યો હોય ને સાહેબને અપેક્ષિત રિપોર્ટ આપ્યો હોય તો એ અવશ્ય નિંદા ને ઘૃણાસ્પદ છે. પરંતુ એવા હેત્વારોપણ માટે કોઈ જ આધાર નથી. ઊલટું, “આ ફેરફારોમાં કેટલાક તો, અલબત્ત, નાના વિદ્યાર્થીઓ માટેનાં પુસ્તકોમાં ન જોઈએ એવા ફકરા કાઢી નાખ્યા છે.” એવો રસદષ્ટિએ અને કેળવણીની દષ્ટિએ પ્રમાણભૂત ગણી શકાય એવા આપણા વિવેચક સ્વ. રા. વિ. પાઠકનો સ્પષ્ટ મત છે. એટલે મહીપતરામે પોતાના પરામર્શ માટે આવેલા ગ્રંથ અંગે જે, અભિપ્રાય આપ્યો તે એમનો પ્રામાણિક અભિપ્રાય હશે એમ માનીને ચાલવું જોઈએ. એમના રિપોર્ટને આધારે ચાત્સીલ્દે ફેરફાર કરવાની આજ્ઞા કરી તે મહીપતરામે માની તે નોકરીના ભાગ રૂપે માની. એમાં એમણે કશું ખોટું કર્યું હોય એમ લાગતું નથી. “સુધારો કરવાના કામમાં પોતાના અભિપ્રાય જણાવવાની વિનંતી ગ્રંથકર્તાને કરવામાં આવી હતી, પણ તેનો ઉત્તર મળ્યો નહીં તેથી મારે એકલાને તે કામ કરવું પડ્યું.”* એમ મહીપતરામે નોંધ્યું છે. આ નોંધ બતાવે છે કે નર્મદે આ ફેરફારો અંગે ઉદાસીનતા દાખવી

* નર્મદે, બી. આ. ૧૮૮૦, પ્રસ્તાવના

** નર્મદે (ખંડ ૧ અને ૨) : અર્વાચીન ગુજરાતી ગદ્યનો પ્રાગડવાસ, પૃ. ૧૩

હતી. સુધારા માટે સામે જાનને જોખમે જેહાદ જગાવનાર વીર નર્મદે આવી ઉદાસીનતા કેમ દાખવી? પ્રસ્તુત નર્મદેના સંદર્ભમાં મહીપતરામે કરેલી નોંધ એમના માટે આદર ઊભો કરે તેવી છે. મહીપતરામમાં જો તુમાખી હોત કે સાહેબની ખુશામત કરવાની અધીરાઈ હોત તો એમણે નર્મદનો સહકાર માગ્યો જ ન હોત. નર્મદનો સહકાર માગવાનું એમને માટે ફરજિયાત નહોતું. આ તેમનાં સૌજન્ય ને વિવેક હતો. નર્મદને અસહકાર કરવાનો પૂરો અધિકાર હતો. પણ મહીપતરામે નર્મદને અન્યાય ન થાય તે માટે પોતાની મર્યાદામાં રહીને જે કંઈ કરી શકે તેમ હતા એ એમણે કર્યું હતું ને નર્મદ જે કરી શકે તેમ હતો અથવા એણે જે કંઈ કરવું જોઈતું હતું તે એણે કર્યું નહોતું તે સ્પષ્ટ છે.

મહીપતરામે ‘નર્મદે’માં કરેલા સુધારા કેવળ કર્તવ્યપાલન અર્થે જ કર્યા હતા એવું ડૉ. રમેશ મ. શુક્લ સ્વીકારતા નથી. તેઓ લખે છે : “ ‘નર્મદે’ને ‘સુધારવા’ની રા. સા. મહીપતરામની આ સમગ્ર કાર્યવાહી સરકારી નીતિનો અને સરકારના આદેશનો અમલ કરવાની ફરજ રૂપે માત્ર હતી એમ આ પહેલાં બંને વચ્ચે જન્મેલા વૈમનસ્યનો ઇતિહાસ જોતાં માની ન શકાય. મહીપતરામ જ્ઞાતિબંધનો તોડી વિલાયત જઈ આવ્યા ત્યારે નર્મદે કાવ્ય લખી તેમને અભિનંદા હતા. પરંતુ, તે પછી તેઓ સુધારાને છોડ દઈ પ્રાયશ્ચિત્ત ફરી જ્ઞાતિમાં દાખલ થયા ત્યારે નર્મદે ‘ડાંડિયો’માં ચાર લેખો (ઓક્ટો. નવે. ૧૮૬૭) લખી તેમને ફિટકાર્યા હતા. મહીપતરામની આ સમગ્ર કાર્યવાહી પાછળ આ બાબતનો અંટસ કામ કરી ગયો છે.”*

ડૉ. રમેશ શુક્લના આ તારણ અંગે સંમત થવાનું મુશ્કેલ છે. નર્મદે પોતાની ટીકા કરી માટે મહીપતરામે અંટસ રાખીને ‘નર્મદે’માં ઘાલમેલ કરી

એમ કહેવું એ મહીપતરામ માટે અન્યાયકર્તા છે. મહીપતરામે જે કંઈ કર્યું તે પોતાની ફરજના પાલન ભાગ રૂપે કર્યું હતું એમાં શંકા કરવાનું કોઈ કારણ નથી. નર્મદે પોતાનો વિરોધ નોંધાવ્યો હોત ને એ વિરોધને મહીપતરામે અવગણ્યો હોત તો એ અવશ્ય વાંધાજનક લેખાત.

મહીપતરામે કેટલોક ફેરફાર નાની ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓને ધ્યાનમાં રાખીને કર્યા હતા. “કેટલીક બીજી કાપકૂપ રાજનીતિની દૃષ્ટિએ થયેલી સ્પષ્ટ જણાય છે.”* એમ કહી પાઠકસાહેબ દૃષ્ટાંત રૂપે એક વાક્ય પણ આપે છે : “આપણ પરરાજની બીકણ પ્રજા છીએ! આપણા ઉપરથી પરદેશીઓના અસલ મોહ ઊતરી ગયા છે.” – આ વાક્ય નર્મગદમાંથી નીકળી ગયું છે. મહીપતરામને ફેરફાર કરવા અંગે સામાન્ય ધોરણો ચીંધવામાં આવ્યાં જ હશે. તદનુસાર મહીપતરામે ફેરફારો કર્યા હશે. આજે પણ સરકારી નીતિ અનુસાર વાચનમાળાઓના પાઠોમાં ભાષાસાહિત્યના જાણકાર અધિકારીઓ દ્વારા ફેરફારો થાય જ છે. કોપી-રાઇટવાળી કૃતિઓમાં કોપીરાઇટ ધરાવનારની – સર્જકની પોતાની અથવા એના કાયદેસરના વારસની સંમતિ લેવાય છે, પણ કોપીરાઇટ વગરની કૃતિઓના પાઠમાં તો સરકારી નીતિ અનુસાર એમને એમ ફેરફાર થાય જ છે. એમાં શૈક્ષણિક દૃષ્ટિ અને ફરજપાલન સિવાય, કોઈ ખ્યાલ હોતો નથી – સર્જક કે સર્જનને અન્યાય કરવાનો તો હરગિજ નહીં એટલું હું મારા અંગત અનુભવને આધારે કહી શકું તેમ છું..

મહીપતરામ સામે સંપાદકીય દૃષ્ટિએ અને સંપાદકની પ્રામાણિકતાની દૃષ્ટિએ મોટો વાંધો લઈ

* રા. વિ. પાઠક, નર્મદ, પૃ. ૧૧૧

** નર્મગદ, બી. આ. ૧૮૮૦, પ્રસ્તાવના

*** નર્મગદ, (૧૯૭૫) પ્રાક્કથન, પૃ. ૮

શકાય તેમ હોય તો તે એમણે કરેલા ફેરફારો કળાય તેવા ન રહેવા દીધા તે છે. આ અવશ્ય વાંધાજનક ને ટીકાપાત્ર બાબત છે. પ્રસ્તાવનામાં એમણે કહ્યું છે : “બની શક્યું ત્યાં સુધી ગ્રંથકર્તાના લખાણમાં ફેરવ્યું નથી ને જ્યાં ફેરવવું પડ્યું છે ત્યાં ઘણું કરીને નવું લખાણ કૌંસમાં મૂક્યું છે. જ્યાં થોડો કે વધારે ભાગ મૂકી દેવો પડ્યો છે ત્યાં વિષયનું અનુસંધાન મેળવવાને કાંઈ નવાં વાક્યો ઉમેરવામાં આવ્યા છે.”**

નર્મદના શૈક્ષણિક દૃષ્ટિએ વાંધાજનક અંશો કાઢી નાખવાના હતા. આવા અંશો કાઢી નાખ્યા પછી અમુક જગ્યાએ ભાગોને જોડતું લખાણ ઉમેરવું પણ પડે. પણ આ ઉમેરણવાળો ભાગ નર્મદનો નથી એ સ્પષ્ટપણે દેખાવું જોઈએ. આ માટે પોતાનું ઉમેરણ, પોતાના શબ્દો કૌંસમાં મૂકવા જોઈએ. પોતે એમ કર્યું છે એમ પણ મહીપતરામે કહ્યું છે. પણ મહીપતરામે અનેક સ્થાનોએ તેમ કર્યું નથી. શ્રી ગંભીરસિંહ ગોહિલ મહીપતરામના નિવેદન અંગે કહે છે તેમ “મહીપતરામનું આ કથન જેવું દેખાય છે તેવું સીધુંસાદું અને નિર્દોષ નથી એમ સર્વથા સાચું પણ નથી.”*** વળી, સુધારેલા ‘નર્મગદ’ (૧૮૭૫ અને ૧૮૮૦)માં જે કૌંસ દેખાય છે તે પહેલી નજરે મહીપતરામે કર્યા હોય તેવી છાપ પડે, પણ મૂળ નર્મગદ સાથે તુલના કરતાં જ ખ્યાલ આવી જાય છે કે એમાના મોટા ભાગના કૌંસ તો નર્મદના જ છે.

ઉદાહરણ તરીકે જોઈએ તો –

નર્મદે કરેલા દયારામના ચરિત્રલેખનમાં મહીપતરામે જે ફેરફારો કર્યા તે નર્મદને અને દયારામને ઉભયને અન્યાયકર્તા છે. દયારામ અંગેનાં નર્મદનાં કેટલાંક વિધાનોમાં તો મહીપતરામે કરેલા ફેરફારો અત્યંત વાંધાજનક છે. દયારામના ચરિત્રને ઝાંખપ લગાડતા આ ફેરફારો શૈક્ષણિક દૃષ્ટિએ પણ વાંધાજનક ગણાય તેવા છે. આ ફેરફારો સંપાદકે કર્યા છે એવું કોઈ રીતે સ્પષ્ટ થતું ન હોઈ, આ લખાણ નર્મદનું જ હોય એવી ખોટી છાપ પડે છે. મહીપતરામની આ ચેષ્ટા અંગે ડૉ. રમેશ શુક્લ સોઈ-ઝાટકીને જે કહે છે તેમાં

પૂરેપૂરું સત્ય રહેલું છે. ડૉ. શુક્લ લખે છે : “મહીપતરામે નવેસરથી પોતાની કાતર અને કલમ ચલાવી. કેટલાક નિબંધોમાં નર્મદના વિચારો સાથે પોતે અસંમત હતા ત્યાં તે રદ કરી તેમણે પોતાનાં મંતવ્યો નર્મદને નામે ઠઠાડી દેવાની ચેષ્ટા પણ કરી છે. જેમાં વિદ્યાર્થીઓનાં માનસ પર અવળી અસર થવાની કોઈ શક્યતા ન હતી. તે કથા અને ઇતિહાસનાં લખાણો પણ સુધારવાનું સાહસ કરવામાં તેઓ પોતાના અધિકારની હદ વળોટી ગયા હતા.”*

નર્મદના પાઠને મહીપતરામે વિકૃત કરી નાખ્યા છે. પોતે કરેલા ફેરફારની જવાબદારી એમણે સ્વીકારવી જોઈતી હતી તે પૂરેપૂરી નથી સ્વીકારી. મહીપતરામ સામે મુખ્ય વાંધો આ લઈ શકાય તેમ છે ને લેવો જોઈએ. પણ આ ઘાલમેલ સામે થવો જોઈતો વિરોધ એ સમયે થયો નહિ. નવલરામ જેવા સમતોલ વિદ્વાને પણ “એ ફેરફાર નિશાળોના સંબંધમાં યોગ્યાયોગ્યતાને વિચારે કરેલો છે.” એમ કહી સંમતિની મહોર મારી દીધી. જોકે, “પણ સાક્ષર વાચકને મૂળ લખાણની જ અપેક્ષા રહે.” એવું પણ એમણે નોંધ્યું છે ખરું. પાઠકસાહેબ પણ શૈક્ષણિક દષ્ટિકોણથી કરેલા ફેરફારને માન્ય રાખે છે તે બરાબર છે. પણ, નર્મદને ભારોભાર અન્યાય થાય તે રીતે મહીપતરામે ફેરફાર કર્યા છે તે રીત સામે એમણે પણ પ્રમાણમાં મૃદુતાથી વિરોધ નોંધાવ્યો છે.

મહીપતરામને હાથે ‘નર્મદ’ના આવા હાલહવાલ થયા, મૂળ ‘નર્મદ’ તો સમૂળગું રદ થયું. તેથી છેક ઈ.સ. ૧૯૪૫માં સ્વ. રા. વિ. પાઠકે એવો અભિલાષ પ્રગટ કરેલો કે “નર્મદનું ગદ્ય સારી રીતે તેના મૂળ સ્વરૂપે પ્રકાશિત થવાની જરૂર છે. આ કામ કોઈ પ્રકાશક ખાનગી સાહસથી ન કરી શકે તો જાહેર સંસ્થાઓએ તે હાથમાં લેવું જોઈએ.” પાઠકસાહેબની આ લાગણીમાં

* નર્મદ (ખંડ ૧ અને ૨) : અર્વાચીન ગુજરાતી ગદ્યનો પ્રાગડવાસ, પૃ. ૧૧

લગભગ એકેએક સાહિત્યરસિક ગુજરાતીનો હૃદયભાવ ઝિલાયો હશે. ઈ.સ. ૧૯૭૫માં પ્રેમાનંદ સાહિત્યસભાએ જાણીતા વિદ્વાન ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરા, શ્રી ગંભીરસિંહ ગોહિલ, ડૉ. પ્રસન્નકુમાર એન. વકીલ, શ્રી હરિભાઈ આર. દેસાઈ, શ્રી ચંદ્રકાન્ત બી. પટેલની સમિતિ બનાવી. નર્મદની ૧૮૭૪ની આવૃત્તિનો પાઠ ‘યથાતથ’ પ્રગટ કરી ગુજરાતી અને ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યની ઐતિહાસિક સેવા બજાવી છે. સરકારી અધિકારીના હુકમથી સૈકા પહેલાં રદ થયેલું નર્મદ, સરકારના અનુદાનથી જ પ્રસિદ્ધ થયું તે પણ એક વિરલ સંયોગ છે.

સંપાદકો મૂળ પાઠ પૂરી વફાદારીથી આપવા સંકલ્પબદ્ધ હતા અને એ સંકલ્પ એમણે પાર પાડ્યો છે, સંનિષ્ઠાથી પાર પડ્યો છે. ‘નર્મદ’ના ૧૮૭૪ના પાઠને એના મૂળ રૂપે પ્રગટ કરવા માટે પ્રેમાનંદ સાહિત્યસભા, એને સહાય કરનાર વિદ્વાનો, સરકારી અનુદાન મેળવવામાં કડીરૂપ બનનાર વિદ્વાન ભાષાનિયામક અને કવિ સ્વ. હસિત બૂચ – સૌ અભિનંદનના અધિકારી છે.

*

‘નર્મદ’નો ખરા અર્થમાં ઉદ્ધાર તો ઈ.સ. ૧૯૯૬માં ડૉ. રમેશ મ. શુક્લ દ્વારા સંપાદિત ‘નર્મદ’ ખંડ ૧-૨ પ્રકાશિત થયા ત્યારે જ થયો કહેવાય. પાઠસંપાદનની દષ્ટિએ આ એક પૂર્ણ કક્ષાનું સંપાદન છે. આ સંપાદનમાં સંપાદકની સંપાદન-દષ્ટિ અને સંપાદન-નિષ્ઠા સુપેરે પ્રગટ થાય છે. સંપાદકે લીધેલા અથાગ પરિશ્રમની બહુ આદરપૂર્વક નોંધ લેવાવી જોઈએ. સંપાદકીય નિવેદનમાં એમણે ‘નર્મદ’ની વ્યથાકથા અસંદિગ્ધ શબ્દોમાં વર્ણવી છે. સંપાદકનાં બધાં જ નિરીક્ષણો સાથે સંમત ન થઈએ તોપણ આ નિરીક્ષણોમાં રહેલી પ્રામાણિકતા સ્વયંસ્પષ્ટ છે એ સ્વીકારવું જોઈએ. ‘નર્મદ’ના સંપાદનમાં સંપાદકે સ્વીકારેલાં ધોરણો નીચે મુજબ છે :

(૧) અસલ 'નર્મગદ્ય' (૧૮૬૫ અને 'જૂનું નર્મગદ્ય' ૧૯૧૨) તથા નર્મદીય સરકારી 'નર્મગદ્ય' (૧૮૭૪)ને નર્મદમાન્ય પ્રમાણભૂત વાચનાના ગ્રંથો ગણવા અને મહીપતરામની આવૃત્તિને સર્વથા અવગણવી.

(૨) 'નર્મગદ્ય'ને બે ખંડમાં વહેંચવું. પહેલા ખંડમાં ભાષાસાહિત્યવિષયક નિબંધો, મહાપુરુષોના ચરિત્રનિબંધો તથા કથાસારનો સમાવેશ કરવો. બીજા ખંડમાં સ્વદેશ, દેશજનતા, સમાજોત્કર્ષ અને સુધારો, અધ્યાત્મ, ઇતિહાસ તેમજ પ્રકીર્ણ વિષયના નિબંધો સંકલિત કરવા.

(૩) ૧૮૭૪ની આવૃત્તિમાં પ્રકાશિત 'રાજ્યરંગ-ભા. ૧'નું તે પછી ૧૮૭૬માં પ્રકાશિત ભા. ૨ સાથે સંકલન કરી સ્વતંત્ર ગ્રંથ તરીકે સંપાદન, પ્રકાશન કરવું.

(૪) ૧૮૬૫ (અને ૧૯૧૨)ની આવૃત્તિમાં પ્રકાશિત 'ડાંડિયો'ના ૫૦ લેખો 'ડાંડિયો'ના સમગ્ર સંકલનમાં સમાવવા. આ વિભાગમાં ભાષાસાહિત્યવિષયક લેખો ખંડ ૧માં પણ સંકલિત કરવા, જેથી તે વિષયનું એકમ પૂર્ણ બને.

(૫) નિબંધ સિવાયનાં સ્વરૂપોનાં લખાણો જે-તે સ્વરૂપના સંપાદન સાથે સાંકળવાં. તદનુસાર વ્યાકરણવિષયક લેખો 'નર્મવ્યાકરણ' સાથે અને સંવાદો નાટકો સાથે સંપાદિત કરવા. આત્મકથનાત્મક લખાણો આ પહેલાં 'મારી હકીકત' (૧૯૮૪)માં સંપાદિત થયાં છે.

(૬) આ બંને આવૃત્તિઓમાં ન હોય તેવાં અન્ય પ્રકાશનોમાંના લેખો વિષય અનુસાર જે-તે ખંડમાં વર્ગીકૃત કરવા. 'ધર્મવિચાર'માંના નિબંધો આ સંપાદનના કોઈ ખંડમાં વર્ગીકૃત ન કરવા. એ નિબંધો વિચારપરિવર્તન કાળના, ઉત્તર નર્મદના છે. તેમનું અલગ એકમ જાળવી સ્વતંત્ર સંપાદન, પ્રકાશન કરવું.

(૭) જે-તે નિબંધની મૂળ વાચનાની વાક્યરચના અને જોડણી યથાવત્ રાખવી.*

- અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના કોઈ પણ સર્જકના કૃતિસંપાદન માટે નમૂનારૂપ બની શકે એવું આ સંપાદન છે.

*

નર્મગદ્યની વ્યથા-કથા વીગતે જોયા પછી એક પ્રશ્નનું સંપૂર્ણ નિરાકરણ તો બાકી જ રહે છે :

● મહીપતરામે પોતાની ફરજના ભાગ રૂપે નર્મદનાં લખાણોમાં જે સુધારા કર્યા તે પછી નર્મદનો પ્રતિભાવ જાણવાની કાળજી મહીપતરામે લીધી હતી. નર્મદે પ્રતિભાવ કેમ ન આપ્યો? નર્મદની નજર સામે 'નર્મગદ્ય'ના હાલહવાલ થયા. નર્મદે આ અન્યાય કેમ સાંખી લીધો? આ પ્રશ્ન આજે પણ અનુત્તર છે. અલબત્ત, આપણા સંમાન્ય વિદ્વાનોએ આ અંગે પોતાનાં જે નિરીક્ષણો આપ્યાં છે તે સહૃદયો સમક્ષ મૂકું છું :

ડૉ. રમેશ શુક્લ લખે છે :

'મહીપતરામે નોંધ્યા પ્રમાણે સરકારને વાંધાભરેલો લાગેલો ભાગ સુધારવા નર્મદને કહેવાયું હશે. તેણે કોઈ ઉત્તર નહિ આપ્યો હોય તે પણ સાચું. પરંતુ આ વિષયમાં તેણે ૧૮૮૦ પહેલાં કે તે પછી કશું જાહેર રીતે કહ્યું હોવાનું નોંધાયું નથી. અથવા કોઈ સ્વજન-મિત્ર સમક્ષ આ અંગે બળાપો કર્યો હોવાનું પણ અન્ય સાધનો દ્વારા પ્રકાશમાં આવ્યું નથી. ૧૮૭૪ એ ૧૮૬૫ નથી. આ સમયે તે આર્થિક વિટંબણાઓથી ઘેરાયેલો હતો. 'નર્મગદ્ય'ની શાલેય આવૃત્તિનો ડૉ. બ્યૂલરનો વિચાર પણ નર્મદને આર્થિક સહાય કરવાના હેતુથી પ્રેરાયેલો હશે. ડૉ. બ્યૂલરની સૂચના અનુસારના સુધારા સાથે ૧૮૭૪ની આવૃત્તિનું મુદ્રણ પૂરું થતાં નર્મદને સરકાર તરફથી પુરસ્કાર પણ ચુકવાઈ ગયો હશે. પ્રત સુધારી આપવી તે આત્મદ્રોહ બરાબર હતું. સુધારા સાથે અસંમતિ દર્શાવવી તે ભવિષ્યની આવૃત્તિઓ સામે મળનારા વળતરને નકારવા જેવું હતું. કદાચ મળી ચૂકેલો અવેજ પાછો વાળવો પડે એવો સંજોગ પણ તે જોઈ શક્યો હશે. મૌન એ જ એક મધ્યમ, સલામત માર્ગ હતો. તે પુરુષાર્થી મટી આ તબક્કામાં પ્રારબ્ધવાદી બનવા લાગ્યો હતો. કડખેદ નર્મદ નરમ નર્મદમાં પરિવર્તન પામ્યો તેનો આ નબળો તબક્કો હતો.'

[નર્મગદ્ય, ખંડ ૧, અર્વાચીન ગુજરાતી ગદ્યનો પ્રાગડવાસ, પૃ. ૧૧]

* નર્મગદ્ય, ખંડ ૧, પૃ. ૧૭

ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર લખે છે :

પૃ. ૧૬૯]

‘નર્મગદ્ય’ની શાલેય આવૃત્તિમાં સરકાર તરફથી મહીપતરામે સુધારા કર્યા હતા. તેની સામે વિવાદમાં ઊતર્યા વગર નર્મદે તે સુધારા ચલાવી લીધેલા તે એની ખરેખરી નબળાઈ હતી... ‘નર્મગદ્ય’માંનાં લખાણોમાં મહીપતરામ દ્વારા સરકારી નીતિ મુજબ ઘણો ફેરફાર કરવામાં આવેલો. સરકારે નર્મદને તે મુજબ સુધારા કરવા સૂચવેલું પણ નર્મદે કોઈ ઉત્તર આપ્યો હોય એમ જણાતું નથી. આ બાબત તેણે પોતાના સ્વભાવ વિરુદ્ધ જઈને મૌન સેવ્યું હશે? અંતરાત્માની વિરુદ્ધ જઈને લખાણ ફેરવવું એ તેને કદાચ ઠીક નહિ લાગ્યું હોય. બીજી તરફ આર્થિક સંકડામણને કારણે સરકાર તરફથી મળનાર પુરસ્કાર જતો કરવો પોષાય તેમ નહીં હોય. આ પરિસ્થિતિમાં તેણે ‘નર્મગદ્ય’ના સુધારા સ્વીકારી લીધા હશે એમ માનવું પડે. તીવ્ર વિવાદ ઊભો કરે તેવો આ પ્રસંગ હોવા છતાં નર્મદની અપવાદરૂપ ગણાય તેવી નબળાઈને કારણે તે ફેરફાર વિનાવિરોધે તેણે સહી લીધો હશે.’

[કેટલાક સાહિત્યિક વિવાદો, નર્મગદ્ય : જૂનું અને શાલેય, પૃ. ૨૩-૨૪]

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક લખે છે :

‘નર્મદનો સ્વભાવ એવો જણાય છે કે તે કોઈ પણ માર્ગમાં અરધે અટકીને રહી શકે જ નહિ. જે માર્ગે જાય તેને છેલ્લે પગથિયે જઈને ઊભો રહે, ત્યારે જ અટકે. એ જ સ્વભાવથી તેણે કાવ્યપ્રવૃત્તિ હાથમાં લીધી તો તેને અંગે પિંગળ અને રસશાસ્ત્રના ગ્રંથો પણ વાંચ્યા અને તે ઉપર પુસ્તકો પણ લખ્યાં; તેણે સાહિત્યસેવા કરવાનો વિચાર કર્યો તો હાથમાં કલમ લઈ નિર્વાહને અર્થે પણ નોકરી ન કરવાનું પણ લીધું. તે યાહોમ કરીને પડવાનું કહે છે ત્યારે પોતાના સ્વભાવને જ પ્રગટ કરે છે. સુધારાને માર્ગે હતો ત્યારે તે સુધારાનો અગ્રણી થયો તેમ જ તે સુધારાથી પ્રત્યાઘાત પામ્યો ત્યારે પાછો સનાતન ધર્મની શ્રદ્ધાના પણ બીજે જ છેડે જઈને ઊભો રહ્યો. આ અંતિમકોટિમોહ કંઈક પહેલેથી તેના સ્વભાવમાં હશે જ.’

[નર્મદ : અર્વાચીન ગદ્ય-પદનો આદ્યપ્રણેતા,

પોતાના પુસ્તકની આટલી વલે થઈ તોય નર્મદ ચૂપ કેમ રહ્યો તે અંગે ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર અને ડૉ. રમેશ શુક્લે પોતાનાં અનુમાનો રજૂ કર્યા છે. બંને વિદ્વાનોના તારણમાં સામ્ય છે. રા. વિ. પાઠકે નર્મદના સ્વભાવનું મનોવૈજ્ઞાનિક પૃથક્કરણ કર્યું છે. એમાં પણ નર્મદના આવા વલણનું રહસ્ય સમજાય છે. આ ત્રણે તારણો અંગે સહૃદયો પોતે જ વિચાર કરે એ ઈષ્ટ છે.

* * *

‘નર્મગદ્યની વ્યથાકથા’ પૂરી કરતાં પહેલાં ‘નર્મદનું મન્દિર : ગદ્ય વિભાગ’ – સં. વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ (પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૩૭)ની વાત કરી લઈએ. આપણા સન્માન્ય વિદ્વાન તરીકે વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટનું નામ પ્રસિદ્ધ છે. એમણે ‘નર્મદનું મન્દિર : પદ્યવિભાગ’ અને ‘નર્મદનું મન્દિર : ગદ્યવિભાગ’ એવાં બે ઉત્કૃષ્ટ સંપાદનો આપ્યાં છે. કોઈ પણ સર્જકની શ્રેષ્ઠ કૃતિઓના સંચયો કેવા હોય એનાં ઉદાહરણ રૂપે આ બંને ગ્રંથો રજૂ કરી શકાય એવા છે. શાલેય પાઠ્યપુસ્તકોમાં નર્મદના નિબંધો લેવાય છે એના મૂળ સ્ત્રોત તરીકે ‘નર્મદનું મન્દિર : ગદ્યવિભાગ’ ગ્રંથનો ઉપયોગ થાય છે. આ ગ્રંથમાં આપેલાં લખાણોમાં નર્મદના મૂળપાઠને બદલે મહીપતરામના સુધારાવાળો પાઠ લીધો હોય એવું ‘કૃતિસંચયોમાં પાઠનો પ્રશ્ન’ એવો લેખ તૈયાર કરતી વખતે મારા ધ્યાનમાં આવ્યું હતું. હવે જ્યારે ડૉ. રમેશ શુક્લ દ્વારા ‘નર્મગદ્ય’ના, નર્મદના મૂળ પાઠને સાચવતા, બે ગ્રંથો સુલભ બન્યા છે ત્યારે ‘નર્મદનું મન્દિર : ગદ્યવિભાગ’ના બધાં જ લખાણો પાઠ મૂળપાઠ સાથે સરખાવી, આ ગ્રંથનું મૂળપાઠ સાચવતું પુનરસંપાદન થાય એ અત્યંત જરૂરી છે. ‘નર્મદનું મન્દિર : ગદ્યવિભાગ’ની અત્યારે અપ્રાપ્ય આવૃત્તિનું પ્રકાશન ‘ગુજરાત સાહિત્ય સભા’ દ્વારા થયું હતું. આ સંસ્થા જ આ ગ્રંથના નવપ્રકાશનનો પ્રકલ્પ હાથ ધરી શકે.

*

આખ્યાનનો સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ : (પ્રેમાનંદના વિશેષસંદર્ભે...)

ભરત મહેતા

કાળ, સમય અનંત છે. અભ્યાસની સરળતા ખાતર આપણે ભૂતકાળ, વર્તમાનકાળ, ભવિષ્યકાળ એવી વેંચણી કરતા રહીએ છીએ. જ્યારે ‘આખ્યાન’ની વાત કરીએ છીએ ત્યારે આપણે મધ્યકાળનું સાહિત્યસ્વરૂપ એવો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ. ‘આખ્યાન’ મધ્યકાળમાં જ ઉદ્ભવ્યું, વિકસ્યું અને વિરમ્યું. કોઈ પણ સાહિત્યસ્વરૂપની ઉત્ક્રાંતિમાં જેટલો સર્જકોનો ફાળો હોય છે તેટલો જ સંસ્કૃતિનો પણ ફાળો હોય છે. આખ્યાન પણ એમાંથી બાકાત નથી.

પ્રેમાનંદની પૂર્વે અને સમાંતરે વિવિધ સાહિત્યસ્વરૂપો હતાં. ચરિત, રાસા, પ્રબંધ, પદ્યવાર્તા અને આખ્યાન. સર્જકે શા માટે આખ્યાન જ પસંદ કર્યું ? એ પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે. શું એ સ્વરૂપ જ પોતાના જે કહેવું જે-તે માટે સર્વથા યોગ્ય સ્વરૂપ છે તેથી ? એમ જ છે. પ્રબંધ-ચરિત્રમાં જોવા મળતા સાંપ્રદાયિક દબાણથી સર્જક મુક્ત રહેવા માંગતો હતો. વળી, આખ્યાન એક રજૂઆતની કળા (Performing Arts) હોઈને પણ એની સામેનો શ્રોતાસમૂહ આ કે તે સંપ્રદાયનો જ માત્ર ન હતો. ત્યાં બેઠેલો જૈન પણ હતો, બ્રાહ્મણ પણ હતો, કાષ્ઠિયો પણ હતો, સ્ત્રી પણ હતી, પુરુષ પણ હતો. પદ્યવાર્તામાં માત્ર અદ્ભુતરંગી સૃષ્ટિ જ હતી જ્યારે આખ્યાનમાં કથા હોય, કથારસની જમાવટ હોય પણ ઘણી વાર કથા અટકી જાય છે અને આખ્યાન આગળ વધે છે. એ ઇલાકો છે ભાવસંવેદનાનો. જેની સાથે પદ્યવાર્તાકારને ઝાઝી લેવાદેવા ન હતી. કેવળ ધર્મબોધ, કેવળ નીતિબોધ કે કેવળ મનોરંજન નથી દૂર રહેવું હોય તો આખ્યાન એ અવકાશ પૂરો પાડે તેમ હતું. પ્રેમાનંદ એ રીતે આખ્યાનને કે આખ્યાન એ રીતે પ્રેમાનંદને વર્ધ્યું છે.

પ્રાચીન મહાકાવ્યો તથા અન્ય સાહિત્યસ્વરૂપોમાંથી પોષણ પામીને આખ્યાન જન્મ્યું.

મહાકાવ્યના ઉપાખ્યાનોને ગાયન, વાદન અને અભિનય સહ રજૂ કરવાની કળા આખ્યાન છે. હેમચંદ્રાચાર્યે આખ્યાનની આ વ્યાખ્યા આપી છે. પ્રાચીન સમયમાં નાટકને ભરતે લોકવૃત્તનું અનુકરણ ગણાવેલું. તેથી સમૂહ સમક્ષ રજૂ થતી કળા તરીકે નાટક સાથે આખ્યાનનું સગપણ ગણાય. પ્રેક્ષક / શ્રોતાની ભિન્ન ભિન્ન રુચિનું દબાણ આખ્યાનકર્તા ઉપર નાટ્યકારની જેમ જ રહેવાનું. મહાકાવ્યોમાં રાજા, દરબારી કળામર્મજ્ઞો હતા તેથી એમાં કળાની ભૂમિકા જુદી રહે તે સ્વાભાવિક છે. જ્યારે આખ્યાન લોકસમૂહ સામે રજૂ થાય છે તેથી અહીં સ્વરૂપ, વિષયમાં સામાજિકતાના કારણે પરિવર્તન આવે છે. કાલિદાસ ‘રઘુવંશ’માં દિગ્વિજય અને સ્વયંવર લઈને આવે છે જ્યારે ‘નળાખ્યાન’માં સ્વયંવર આવે, યુદ્ધ હળવા પ્રસંગ તરીકે આટોપાઈ જાય. યુદ્ધમાં જેટલો રાજા, દરબારીને રસ હોય છે તેટલો પેલા લોકસમૂહને નથી. કાવ્યવિવેચકોએ જે યુદ્ધવર્ણનો ટંકી-ટંકીને બતાવ્યાં છે તેનો હેતુ યુદ્ધની વિભીષિકા બતાવવાના બદલે હળવા મનોરંજનનો છે.

મહાકાવ્યના ઉપાખ્યાનોના કથાનકો લઈને કથા કહેનારો એક વર્ગ પ્રાચીન સમયથી હતો. જે ‘સુત’ પરંપરા કહેવાતી. બીજી તરફ આ દેશમાં બનેલી એક મહત્ત્વપૂર્ણ ક્રાંતિકારી ઘટના જેણે સાંસ્કૃતિક હલચલ મચાવી, જેનો પ્રભાવ કળા-સાહિત્ય પર પણ પડ્યો તે મહાવીર અને બુદ્ધ દ્વારા લોકભાષામાં ઉપદેશ. બૌદ્ધ ધર્મની લોકપ્રિયતાએ બ્રાહ્મણ ધર્મને પણ દેવભાષામાંથી લોકભાષા તરફ આવવા મજબૂર કર્યો. પુરાણીઓ હવે યજ્ઞમાનને લોકભાષામાં કથા-વાર્તા કહેતા થયા. યજ્ઞમાનોનો સીમિતવર્ગ સામે હોવાથી પુરાણીઓ પ્રાચીન સાહિત્યની મૂળકથાને ઝાઝી છંછેડતા નથી. પરંતુ આ જ પુરાણીના બદલે માણભટ પરંપરા વિકસે છે ત્યારે શ્રોતાસમૂહ બદલાઈ જાય છે. ભિન્નભિન્ન રસરુચિના

શ્રોતાઓનો ખ્યાલ રાખવાનું માણભટ માટે જરૂરી છે. ભક્તિ આંદોલનના કારણે અનેક જ્ઞાતિઓમાંથી નિર્ગુણ-સગુણ સંતો આવેલા. જેના કારણે ભક્તિની સાથોસાથ ગૌણભાવે કાવ્યસમૃદ્ધિ પણ શક્ય બની હતી. ભક્તિ સામાજિક વ્યાકુળતા, મૂંઝવણોનું મુક્તિદાર બનેલું. ભક્તિની માંગ વધતાં પુરવઠો પાડવાની જરૂર ઊભી થતાં એમાં વ્યવસાયિકતાનું ઉમેરણ થતાં માણભટ પરંપરા વિકસી. ગોકુળની ગોપીની જેમ ‘દધિબેચન’ અને ‘હરિમિલન’ બેઉ કામ આ આખ્યાનોએ કર્યાં. ઉદરનિર્વાહ સારી પેઠે થયો હતો. નર્મદે નોંધ્યું છે તેમ પ્રેમાનંદ પરિયાં પરિયાં ખાય એટલું કથા કરી કરીને કમાયા હતા. આ માણભટ પરંપરાના કથાકારોમાં ક્વચિત્ આત્યંતિક મૌલિક પ્રતિભા પ્રેમાનંદ જેવી ઊભરી આવી. જેમણે મૂળમાં કરેલા ફેરફારો એવા હતા કે એમની વૈયક્તિકપ્રજ્ઞાનો આપણે ખ્યાલ આવે છે. આખ્યાનનું સાહિત્યસ્વરૂપ આમ પ્રતિભા અને સંસ્કૃતિ બેઉની નીપજ છે. હજુ વધુ સ્પષ્ટતાથી વાત કરીએ તો રાજાના દરબારથી યજમાનો સુધી, યજમાનોથી બહુજન સમાજ સુધી – આ યાત્રામાંથી આખ્યાન આવ્યું છે. પાર્વતીના સ્તન કે સ્તાનાગ્રનું વર્ણન કાલિદાસ કરી શકે એ પ્રેમાનંદ ન કરી શકે. સંસ્કૃત કવિતાઓમાં ‘નાયિકાઓ’ છે જ્યારે પ્રેમાનંદમાં ‘નારી’ છે ક્યાંક ઓખામાં કે દમયંતીમાં ક્વચિત્ નાયિકાની ઝલક મળે પરંતુ બહુધા નારી છે. આ પણ આખ્યાનના જનસમૂહ સામે રજૂ થતા સ્વરૂપને આભારી છે. એક જમાનામાં મોટો સાહિત્યિક વિવાદ ચાલેલો. કોણ ચડે શામળ કે પ્રેમાનંદ ? જે વિવાદ આપણી ઘડાતી જતી સાહિત્યસમજને સ્પષ્ટ કરે છે. મુનશી કે પન્નાલાલમાં જે ફરક છે તે શામળ અને પ્રેમાનંદમાં છે. શામળ રૂઢિભંજકતા અને થોડોક બોધ આપીને વિરમી જાય છે. પ્રેમાનંદ માનવમનના અટપટાપણામાં લઈ જાય છે. નળ કે કુંવરબાઈના મનોસંચલનો તમે જુઓ તો ખ્યાલ આવે કે આ હાડોહાડ, લોહીમાંસના માણસો છે. સાહિત્ય મહેલ (Palace)માંથી ખાનગી જગાઓ (યજમાનો)માંથી થઈને ચોક (Public Sphere)માં આવ્યું. તેથી અંદર-બહાર ફેરફારો થયા. પ્રેમાનંદ ‘કુંવરબાઈનું મામેરું’માં ભક્ત નરસિંહનો પરિચય આપે પણ એ હરિજનવાસમાં

ભજન કરવા ગયા હતા એવા સંત હતા એ વાત edit થઈ જાય ! ભલે એ દંતકથા હોય તો પણ પ્રેરણાદાયી ઘટના છે પણ એ લોકસમૂહને તે કાળે રુચે એવી ઘટના નથી. આખ્યાનના ગ્રાહકોમાં ગરબડ થઈ જાય. બાકી નરસિંહ મહેતાએ જ ‘મહેતાજી તમે એવા શું નાત ન જાણો, જાત ન જાણો, કંઈ ન કંઈ વિવેક વિચાર’ એવું લખેલું. અહીંયાં કાલિદાસ જેવા અક્ષરમેળ છંદો ન હોય, કાવ્યભાષાની આત્યંતિક સૂક્ષ્મતા ન હોય, કારણ કે ભાવક બદલાઈ ચૂક્યો છે. તેથી પ્રેમાનંદ કાલિદાસ જેવાં પ્રશિષ્ટ સર્જક નથી એ એમની મર્યાદા નથી. સ્થળ-કાળે લાદેલી નિયતિ છે. પરંપરા અને વૈયક્તિક પ્રજ્ઞાવાળા નિબંધોમાં એલિયટે આવા ઘડાકા કર્યાં છે. એ નિબંધમાં એલિયટે ઘડાકો કર્યો કે આપણી પાસે પ્રશિષ્ટ કવિ છે જ નહીં ! પણ તરત જ ઉમેર્યું કે એમાં કંઈ શરમાવા જેવું નથી. વીસમી સદીના પ્રારંભે આમ સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોના સંદર્ભે સર્જકને જોવાનું પશ્ચિમમાં શરૂ થયેલું. આશ્ચર્યની વાત એ છે કે ૧૮૮૨માં વિલ્સન કૉલેજમાં ગોવર્ધનરામે આપેલાં વ્યાખ્યાનોમાં એલિયટ પહેલાં આ વાત કહેવાઈ ચૂકી છે. (“The Classical Poets of Gujarat and Their Influence on the Society and Morals”)

પ્રેમાનંદનો કે મધ્યકાળનો સમાજ ધર્મકેન્દ્રી હતો. ધર્મસત્તા હતી. આ સત્તાના ભ્રામક અને વાસ્તવિક બેઉ રૂપો હતાં. કંચન અને કથીર બેઉ હતાં. એની પરખ કરવાની હતી. અખા સોનીને આની ખબર છે. અખો, મીરાં કે કબીરનો આ મુખર વિરોધ (Active Protest) પ્રેમાનંદ પાસે નથી પણ એક નમ્ર પ્રતિરોધ (gentle Dissent) છે. સુદામાનું કે નરસિંહનું સહાનુભૂતિપૂર્ણ ચિત્રણ એની સાબિતી છે. હાલતા-ચાલતા ભગવાનનું નામ લેતી વડસાસુ કેટલી કપટી છે તે બતાવવાનું તો પ્રેમાનંદ પણ ચૂક્યા નથી ! સીમંતિનીના રાંક બાપને હલકો પાડવામાં કૂર આનંદ લેતી ગુજરાતણો બતાવવાનુંય પ્રેમાનંદ ચૂક્યા નથી. જેના લીધે કુંવરબાઈ બોલી પડે છે કે – ‘હું શે ન મૂઈ મરતે માત ?’ પહેરામણીઓ, એમાં પડતા વાંધા ગઈકાલે જ જે લગ્નો પત્યાં હશે તેમાંય હશે ! સિદ્ધાંત-પ્રત્યક્ષનો આ વિરોધ પોતીકી રીતે પણ પ્રેમાનંદ કરે છે ખરો. તેમ છતાં સમૂહભોગ્ય આખ્યાનકર્તા તરીકે

એના પર શ્રોતાઓની માનસિકતાનો દાબ તો રહ્યો જ હશે. મને એક વિચાર આવે છે કે સુદામા, નરસિંહનું આખ્યાન લખતા પ્રેમાનંદ શા માટે મીરાંનું આખ્યાન લખતા નથી ? મતવાલી ભક્ત મીરાંનું આખ્યાન, સતી ન થતી, પતિ મૃત્યુ પામ્યા છતાં નાયતી-ગાતી, રૈદાસ જેવા નિમ્નજાતિના સંતને ગુરુ બનાવતી, 'કુલનાશિની'નું બિરુદ પામેલી આ મીરાં ધર્મસત્તા સામે વિદ્રોહી હતી. તેથી એ સમયે મીરાંનું આખ્યાન બજારમાંગ પ્રમાણે ચાલી શકે નહીં. સામંતીસમાજ પુરુષસત્તાક, પિતૃસત્તાક હોઈને લગ્ન માટે પોતે પુરુષને પસંદગી કરી શકે તે લગભગ અશક્ય. એવે સમયે સ્ત્રીએ 'ઉદાત્ત ગુનેગાર' (Sublime Criminal) બનવું પણ પડે. વિષયાને ચંદ્રહાસ ગમ્યો. ચંદ્રહાસ પાસેના પત્રમાં તો ચંદ્રહાસને 'વિષ' આપવાનું લખેલું પણ આંખનું કાજળ, ઘાસની સળી બધું ભેગું કરી વિષયાએ 'ચા' ઉમેરી દીધું ! ચિહ્ની પિતાની આજ્ઞા હોઈને ભાઈએ ચંદ્રહાસ-વિષયાનાં લગ્ન પણ કરી આપ્યાં ! બાળલગ્નોની ભરમાર હોય ત્યાં ઓખા શય્યાસોતો અભિમન્યુને ઉપાડી જાય ! એક તરફ પ્રેમાનંદ કુંવરબાઈ, દમયંતીનું ચિત્ર આપે છે તો બીજી તરફ વિષયા, ઓખા પણ છે. એ જમાનામાં સ્ત્રીઓ પોતે જ પોતાની વિશે ઊંચો અભિપ્રાય ધરાવતી ન હતી. સુદામા પત્ની પોતાના વિશે કહે છે કે

‘...હું જુગતે જીવું કેમ ? નીચ નારીનો
અવતાર...’

સુદામા પણ માને છે કે -

‘...સ્ત્રીજિત નર તે શબ સમાન, રંડા ઉપજાવે
અપમાન...’

ઋતુપર્ણ એની પત્નીને ધમકી આપતાં કહે છે કે

‘...વીજળી સરખી લાવું વૈદર્ભી, તુંહને શોકનું
સાલ...’

આ ઋતુપર્ણને, ઘરડા રાજાને નળે જ ભીમક રાજાની પૌત્રી સુલોચના સાથે તો પરણાવ્યો જ ! સ્વયંવરો થતા હતા તોપણ Woman as a Comodity જેવું સામાજિક વલણ પણ જોવા મળે છે. જે નોંધવાનું પ્રેમાનંદ

ચૂક્યા નથી અને આ સમાજની તેઓ પ્રેમપૂર્વક ચિકિત્સા કરે છે. આપણને થાય કે પ્રેમાનંદ બ્રાહ્મણોનો મહિમા કરે છે. પણ માત્ર એવું નથી. માત્ર ‘કુંવરબાઈનું મામેરું’ લો તોપણ ધર્માભિમુખ અને નિષ્કપટ બ્રાહ્મણનો મહિમા છે. સુદામામાં તેમ જ છે. હા, શુકન-અપશુકન વગેરે છે. ચંદ્રહાસને ભણવા મૂકે ત્યારે ગાય મળે, બ્રાહ્મણોનું ટોળું મળે ! પ્રેમાનંદ ધાર્મિક હિંદુ કવિ છે તેથી આ સ્વાભાવિક જ ગણાય. સામા પક્ષે એણે જે રીતે ‘કુંવરબાઈનું મામેરું’, ‘નળાખ્યાન’ વગેરેમાં સમકાલીન સમાજની આકરી ટીકા પણ કરી છે. તેથી એને પોતાના સમાજ પ્રત્યે પૂરી સહાનુભૂતિ હોવાથી એની ટીકા લેખામાં લેવાઈ. સમાજનાં દૂષણોની ટીકા કરનારાઓને આ જરાય ભૂલવા જેવું નથી. ઈ. ૧૫૧૧માં ઈરસ્મસે ‘The Praise of Folly’ લખીને ખ્રિસ્તી ધર્મ સાથે આવો જ સર્જકવ્યવહાર કર્યો હતો.

સાહિત્ય અને સમાજનો સંબંધ દ્વંદ્વાત્મક હોય છે. માર્ક્સવાદી સૌંદર્યશાસ્ત્રે આધાર (Base) અને અધિરચના (Superstructure)નો ખ્યાલ આપ્યો છે તે વિસારે પાડવા જેવો નથી. એ જમાનામાં મોટા વેપારીઓને હૂંડી લખાતી અને લખવાવાળાની શાખ પ્રમાણે સ્વીકારાતી. નરસિંહ અને પ્રેમાનંદે ભગવાનને ‘હૂંડી’ લખી છે. ‘હૂંડી’ લખવી ગુજરાતી પ્રજા-વેપારી-મર્કન્ટાઈલ સોસાયટી છે તેની પ્રતીતિ આપે છે. મધ્યકાળમાં ભારતના બીજા પ્રદેશોમાં કવિઓ છે એમાં કોઈએ ભગવાનને ‘હૂંડી’ લખી હશે ?

સામંતકાળના દેવો, ભૂપતિઓ, ભૂદેવો આ સંદર્ભે જોવા જોઈએ. સામંતોનો રાણીવાસ કે હરમ સ્ત્રીઓથી છલકાતા હતા. એ લોકો કચકચાવીને યુદ્ધ કરતા હતા અને રમણીઓને ભોગવતા હતા. કૃષ્ણની વિવિધ પટરાણીઓમાં એ ચિત્ર જોઈ શકાય છે. દા.ત.,

સૂતા શય્યાએ શ્રી અવિનાશ રે,
અષ્ટ પટરાણીઓ છે બે પાસ રે;
રુક્મિણી તળાંસે પાય રે,
શ્રીવૃંદા ઢોળે છે વાય રે. ૧.

ધર્યું દર્પણ ભદ્રા નારી રે,
જાંબુવંતીએ ગ્રહી જળઝારી રે;
યક્ષકર્દમ સત્યા સેવે રે,

કાલિંદીજી તે અગર ઉસેવે રે. ૨.

લક્ષ્મણ તાંબૂલ લાવે રે,
સત્યભામા બીડી ખવડાવે રે;
હરિ પોઢ્યા હિંડોળાખાટ રે,
પાસે પટરાણી છે આઠ રે. ૩.

બીજી સોળ સહસ્ર શત શ્યામા રે,
કોઈ હંસગતિ ગજગામા રે;
મૃગાનેણી ને ચંદ્રચકોરી રે;
કોઈ શ્યામલડી કોઈ ગોરી રે. ૪.

કોઈ મુગધા બાળ કિશોરી રે,
ખખડાવે કંકણ મોરી રે;
ચપળા ચિતકુંડુ લે ચોરી રે,
કોટે હાર કંચુકી કોરી રે. ૫.

કોઈ ચતુરા સંગીત નાચે રે,
કોઈ રીઝવે ને ઘણું રાચે રે;
એક બીજીને વાત વાસે રે,
સરખાસરખી ઊભી પાસે રે. ૬.

હરિ આગળ હરિગુણ ગાતી રે,
વસ્ત્ર વિરાજે નાના ભાતરી રે;
ચંગ ઉપંગ મૃદંગ ઘણાં ગાજે રે,
શ્રીમંડળ વીણા વાજે રે. ૭.

ગાંધર્વી કળા કોઈ કરતી રે,
શુભ વાયક મુખ ઊચરતી રે;
ચતુરા નવ ચૂકે તાળી રે,
બોલે મર્મવચન મરમાણી રે. ૮.

મેનકા ઉર્વશીની જોડ રે,
તેથી રીઝ્યા શ્રીરણછોડ રે;
એમ થઈ રહ્યો થેઈથેઈકાર રે,
રસમગ્ન છે વિશ્વાધાર રે. ૯.

*

“...કો અંગૂલિ મૂકે મુખમાંહ્ય
કો વાંકી દષ્ટિ જોય, શ્યામ અધર ડસે
કો આવે લલિતા થઈ પાસે, કો ચુંબન કરી

હવાતી નાસે

કો સ્વાદ લે હૃદયા, ભીડી કો ખવરાવે
પાનની બીડી...”

આ જ કવિ ‘નળાખ્યાન’માં દમયંતીના સ્વયંવરમાં ઘરડેઘડપણ નાનકડી નારને પરણવા આવનારાઓની વણઝાર બતાવી હસતાં હસતાં તત્કાલીન કજોડાં વિવાહની ઝાટકણી કાઢી નાંખતો લાગતો ? આમ, પ્રેમાનંદ અવળા હાથે કાન પકડાવે છે. હિંદીમાં કહેવાય છે કે – ‘જોરોં કા ઝટકા ધીરે સે.’ સાચો કવિ મોટા ભાગે આમ જ કરતો હોય છે. કોઈ ભક્તનું સળંગ ખંડકાવ્ય સંસ્કૃત કવિએ લખ્યું હશે ? ભક્તની દીકરીને પડતી આપદાનું કાવ્ય સંસ્કૃત કવિએ લખ્યું હશે ? સંસ્કૃતથી પ્રાદેશિક ભાષામાં આવતા વિષય સંદર્ભે રાજા અને ઈશ્વર પછી આમ ભક્તનું ઉમેરાવું એ નવીન ઘટના હતી. શ્લોકમાંથી પદમાં જવાની સ્વરૂપવિષયક કાંતિની માફક આ પણ નોંધપાત્ર ઘટના હતી. ‘રઘુવંશ’થી ‘સુદામાચરિત’ કે ‘કુંવરબાઈનું મામેરું’ સ્થિત્યંતર બદલાયેલી પરિસ્થિતિ અને સમજનું સૂચક છે.

ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ એ જો મહત્ત્વના પુરુષાર્થ ઉદ્યમ હોય તો તેમાં ગાબડું પડેલું હતું. અભાવગ્રસ્ત પ્રજાજનો અર્થને માયા ગણે અને કામને અશ્લીલ કે પાપ ગણે તેમાં એક સામાજિકતાના દબાણવાળી માનસિકતાને વાંચી શકાય. રાજસત્તાની હૂંફ પામી ચૂકેલો બ્રાહ્મણવર્ગ મોગલસત્તા પછી ગરીબ બન્યો હતો. શરદબાબુની એક નવલકથાનું નામ યાદ આવે – ‘વિપ્રદાસ.’ પ્રેમાનંદની નજર સામે આ વર્ગ (Class) છે. તેથી મહાભારતના સુદામાથી આ સુદામો જુદો છે. ભગવાન અને ભક્તનો સંબંધ ભલે પુરાણથી હોય, પરંતુ ભક્તિઆંદોલન પછી અત્યંત નિકટતા હતી. તેથી કાનજી તારી મા કહેશે અમે કાનુડો કહીશું એમ કહી શકાતું. વિવેચકો દ્વારા કહેવાયેલું સુદામાનું ‘હીનીકરણ’ એ સમસામાયિક બ્રાહ્મણ નજર સામે છે તેથી છે. ત્યાં

“...આ જ્ઞાન મને ગમતું નથી, ઋષિરાયજી રે,
ઘેર છોકરાં માગે અન્ન, લાગું પાયજી રે !...”

કહેતી સુદામાની પત્ની ખરેખર તો પ્રવૃત્તિમય સંન્યાસની

વાત કરે છે.

પ્રેમાનંદ પુરાણનિમિત્તે પોતાના યુગપ્રશ્નોને જ પ્રગટ કરી રહ્યો છે. એમની અકાટ્ય મૌલિકતા એમના આધ્યત્મદર્શનમાં નથી, સમાજદર્શનમાં છે. ‘નળાખ્યાન’ને આખું ખંખેરી નાખી એમાં ભક્તિ નજરેય નથી પડતી. જ્યંત કોઠારીને ‘સુદામાચરિત્ર’ ને ભક્ત, ભક્તિનો મહિમા કરતાંય મૈત્રીકાવ્ય વિશેષ લાગ્યું છે. ‘કુંવરબાઈનું મામેરું’માં કસોટી નરસિંહની નથી, કુંવરબાઈની છે. એ પડેલી ગૂંચ ઉકેલાઈ એમાં ચમત્કાર છે પણ ત્યાં સુધી તાવણીમાં મુકાતી કુંવરબાઈ, એની અસ્વસ્થતા કાવ્યનું મુખ્ય બળ છે. ‘નળાખ્યાન’ મહાભારતમાં દ્યુતનાં અનિષ્ટો યુધિષ્ઠિરને સમજાવવા ખપમાં લેવાયું છે. અહીં તો જુગાર સંકેતમાત્રમાં સૂચવાઈ જાય છે. મધ્યકાળની કોઈ ખાનદાન સંસ્કારી બાઈને જુગારી પતિ મળ્યો હોય તો પડતી આપદાનું કાવ્ય છે. પ્રસન્ન દામ્પત્યનું કાવ્ય રા. વિ. પાઠકે ગણાવ્યું પણ એ પણ વિવાદાસ્પદ છે. આ Focus જે રીતે પરિવર્તિત થયું છે તે પ્રેમાનંદનું સમાજદર્શન છે. જે નળ માનતો હતો –

‘...એક દ્યુત ન રમવું, બીજો ન કરવો
નારીનો વિશ્વાસ...’

આ જ નળને નારીનું દમયંતી નિમિત્તે Bonding બતાવીને નિર્મળ કરે છે પ્રેમાનંદ. આ સર્જકનો પ્રક્ષેપ છે. આ અર્થમાં પ્રેમાનંદને સમજીએ. મધ્યકાળના જ્ઞાન માટે, જ્ઞાનના મધ્યકાળમાંથી બહાર નીકળીએ તો જ હાથ લાગે તેવા પ્રેમાનંદ છે. સામંતીયુગમાં પરિવાર એક મહત્ત્વનું એકમ હતું. એમાંય સંયુક્ત કુટુંબ. પારિવારિક ચિત્રણો લોકસમૂહને આનંદ આપતાં હશે. તેથી કુંવરબાઈ કે સુભદ્રાનો સીમંત પ્રસંગ હોય, મામેરાં કે સામૈયાં હોય, લગ્નોત્સુક દમયંતી, નળ, ઓખા કે અનિરુદ્ધ હોય એમની સાથે ગુજરાતી – ગુજરાતણો તાદાત્મ્ય અનુભવતાં હશે. મારાં પત્ની કોલેજમાં ગુજરાતી ભણાવે છે. એ ભણાવીને આવે ત્યારે મારાં સો વર્ષનાં દાદીમા એને પૂછતાં શું ભણાવ્યું ? અને જો ‘કુંવરબાઈનું મામેરું’ કે ‘નળાખ્યાન’ હોય તો એ આખ્યાનો દાદીમા રાગ સાથે આખેઆખાં સંભળાવતાં. ચાર સદી સુધીની કોઈ કવિની ચિરંજીવિતા કેટકેટલાં તત્ત્વોનો સરવાળો હશે ? યુદ્ધમાં જતાં

અભિમન્યુને વિશે ઉત્તરાનો આ સવાલ –

‘...શું બીજા જુદા કરી થાક્યા ? રાજ કરશે
પરભારુ કાકા ?...’

સંયુક્ત કુટુંબની એ સ્ત્રી જેવો જ લાગે કે જ્યાં એનો પતિ સંયુક્ત કુટુંબની જવાબદારીઓનો બોજો ઉપાડતો હોય અને બીજા જલસા કરતા હોય. ગોવર્ધનરામની ગુણસુંદરીનું કુટુંબજાળ જરાક ઝીણી નજરે જુઓ તો પ્રેમાનંદમાં નજરે પડે છે. ગુણસુંદરી, દુઃખબા કે કુંવરબાઈ વચ્ચે સગપણ જોઈ શકાય છે. સાસુ, વડસાસુ, નણંદી, સસરો શ્રીધર મહેતા, ઓળખ વિનાનો પતિ – આ સહુ મળી કુંવરબાઈનો જે પરિવાર છે તેની સામે આવેલો પિતૃપક્ષ કંગાળ છે. અર્કિંચન ભગતપિતા છે. સંતાનએષણ એમાંય પુત્રેષણ સામંતીયુગમાં પરમ માંગલિક ઝંખના છે. એવા સમયે કુંવરબાઈની ચીસ

‘...સાધુ પિતાને દુઃખ દેવાને મ્હારે સીમંત
શેને આવ્યું રે...’

એ Lyrical Cry મધ્યકાલીન અનેક સ્ત્રીઓની વેદનાનું થયેલું સાધારણીકરણ છે. કૃષ્ણ સુદામાને રાણી સહિત વળાવવા આવે. રાણીઓ પાછી જાય પછી સુદામાને થાય કે રાણીઓથી છાનુંમાનું કંઈક આપશે ! પત્નીથી ઈશ્વરેય બીએ એ ગુજરાતી કવિ જ બતાવી શકે !

ભક્તિની અડોઅડ આ પારિવારિક વેદનાનો અભાવ નરસિંહ, મીરાં કે અખાની કવિતામાં લોકસમૂહને ખટકતો હતો. તમારાં અંગત મૂલ્યોની કસોટી ઘરથી શરૂ થતી હોય છે. પ્રેમાનંદમાં કસોટીએ ચઢેલા પરિવારો સાગમટે મળે છે તેથી ગુજરાતી લોકસમૂહ આ કવિ સાથે અન્ય કવિઓના મુકાબલે વધુ નિકટતા અનુભવવા માંડ્યો. લોકભોગ્ય અને લોકપ્રિય કવિ પ્રેમાનંદને સમજવામાં ગુજરાતી સમાજને સમજવાની તક છે. સમાજશાસ્ત્રીઓને આ કવિ હાર્દિક આમંત્રણ આપી રહ્યો છે. મધ્યમ અને ઉચ્ચમધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓને એમનાં આખ્યાનો ખૂબ ગમતાં ઘેરઘેર ગવાતાં. તેથી લોકપ્રિય સાહિત્યવિમર્શલેખે પણ પ્રેમાનંદનો અભ્યાસ થઈ શકે. પ્રેમાનંદને રા. વિ. પાઠકે ‘ભક્ત-કવિ’ કહ્યો છે. પરંતુ કવિ પહેલાં છે, ભક્ત પછી. ભક્તનું મતવાલાપણું પ્રેમાનંદથી

છેટે છે. કહી શકાય કે પ્રેમાનંદ ધાર્મિક છે. ભક્તિ સમાજમાં પ્રચુર હોઈને તેણે પુરાણનિમિત્તે કવિતા કરી છે. જે કવિતાનાં પૌરાણિક આભૂષણો, વસ્ત્રો આઘાંપાણં કરો તો જે ‘સમય’નો ધબકાર સંભળાય છે તે – પુરાણનો નહીં, નર્યો તત્કાળનો છે. તત્કાલીન સમાજનું ‘રસૈકલક્ષી ચિત્ર’ પ્રેમાનંદે પાડ્યું છે. કાન્તે પ્રેમાનંદને કેવળ ‘Versifier’ કહ્યા કે સુમન શાહે ‘જોડણહાર’ એ પ્રેમાનંદનું યથાર્થ મૂલ્યાંકન નથી. રા. વિ. પાઠકના ‘ભક્ત-કવિ’ની જેમ જ હું આ બે ઓળખને પણ રદબાતલ કરું છું. ગોવર્ધનરામે અને ન્હાનાલાલે એમને ‘ગુજરાતી કવિ’ સંદર્ભે મૂલ્યાંકન છે તે યથાર્થ મૂલ્યાંકન છે.

ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીએ લખ્યું છે : “He has placed before his people People a Nala and a Damayanti, who have loved and suffered, not in the ways of the old days of Vyas, but in the way in which his own Gujarat would expect and understand.” (Classical Poets of Gujarat)

કવિ ન્હાનાલાલે પણ પ્રેમાનંદ માટે લખ્યું છે :

He is the most typical Gujarati of Gujaratis. He is the most Gujarati of

Gujarati poets, modern of ancients. (‘આપણાં સાક્ષરરત્નો’, ભાગ-૨ તથા ન્હાનાલાલ ગ્રંથાવલિ-૫, પૃ. ૧૧૭-૧૧૮.)

અઢળક ઢળિયા છે પ્રેમાનંદ, મુઠ્ઠી તાંદુલ માટે. ગુજરાતે તો એમને મુષ્ટિ તાંદુલ આપ્યા હશે પણ એમણે તૂટ્યા સરખી ઝૂંપડી કે લૂંટ્યા સરખી નાર જેવી ગુજરાતી ભાષાને આલિશાન અને રુક્મિણી જેવી બનાવી. કાકાસાહેબનું એક વિધાન છે – ‘જેને હનુમાનકૂદકો મારવો હોય તેને થોડાંક પાછાં પગલે જવું પડે !’ મોટી સિદ્ધિ મેળવવા માંગતા કોઈ પણ ગુજરાતી કવિએ ચારસો વર્ષ પહેલાંના પ્રેમાનંદનું પરિશીલન કરવું પડશે. જેમ ઇંગલેન્ડની ઓળખ ચોસર કે શેક્સપિયર છે તેવું આપણા માટે પ્રેમાનંદનું છે. ગુજરાતી સમાજને સમજવા માટે પ્રેમાનંદ પણ એક મોટી તક આપે છે. પ્રેમાનંદ લોકરસનો કવિ છે. ભલે પ્રેમાનંદે જ કહ્યું હોય – ‘ભટ્ટ પ્રેમાનંદ નામ જ મિથ્યા, બોલો શ્રોતા શ્રી હરિ’ પણ જ્યાં લગી ગુજરાતી ભાષા જીવશે ત્યાં લગી પ્રેમાનંદનું નામ મિથ્યા નહીં થઈ શકે.

[‘ભારતીય સાહિત્ય અકાદમી’ દ્વારા આયોજિત પ્રેમાનંદ’ પરિસંવાદમાં આપેલ વક્તવ્ય]

સાભાર સ્વીકાર

ક્રમ	પુસ્તકનું નામ	લેખક	પ્રકાશક	કિંમત (રૂ.માં)
૧.	ભોપલો બકાવી ગ્યો, બાકી	કનુ આચાર્ય	રન્નાદે પ્રકાશન, ૫૮-૨, બીજે માળ, જૈન દેરાસર સામે, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ-૧	૮૫
૨.	પ્રતીતિ	મનોજ પરમાર	રન્નાદે પ્રકાશન, ૫૮/૨, બીજે માળ, જૈન દેરાસર સામે, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ-૧	૪૦૦
૩.	ઇન્સાનિયતના યાત્રી કેવી રીતે બનશો ?	ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા	રન્નાદે પ્રકાશન, ૫૮/૨, બીજે માળ, જૈન દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૧	૧૧૫
૪.	પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વ કેવી રીતે વિકસાવશો ?	ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા	રન્નાદે પ્રકાશન, ૫૮-૨, બીજે માળ, જૈન દેરાસર સામે, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ-૧	૧૧૫

પવનકુમાર જૈન : હાંસિયામાં રહી ગયેલ સર્જક*

શરીફા વીજળીવાળા

વાર્તા, કવિતા, બાળસાહિત્ય, અનુવાદો દ્વારા આપણને સૌને પરિચિત પવનકુમાર જૈન અંગ્રેજી, ગુજરાતી, હિંદી ત્રણેય ભાષામાં લખી-વાંચી શકતા. હિંદી ભાષાના વિખ્યાત સાહિત્યકાર વીરેન્દ્ર જૈનનો દીકરો, જ્યોત્સ્ના મિલનનો ભાઈ અને કળાજગતના અતિ જાણીતા જ્યોતીન્દ્ર જૈનનો નાનો ભાઈ પવન NIDમાં ભણ્યો, ફક્કડ અંગ્રેજી જાણે. કુટુંબના આઠથી દસ સભ્યો સાહિત્ય કે અન્ય કળાઓ સાથે સંકળાયેલા હોવા છતાં પવનકુમાર જેવું જીવ્યા એવું જીવવાનું જરાય સહેલું નહીં હોય એવું એમના પત્રો વાંચનારને સમજાશે. દાળ-ચોખા માટે અનિવાર્ય થઈ પડે ત્યારે પ્રૂફ જોયાં, પુસ્તકોનાં ટાઈટલ બનાવ્યાં, અનુવાદો કર્યા... પણ કાયમી કામ કદી ના કર્યું... કેમ ? એનો જવાબ પણ આ પત્રોમાંથી મળે છે. જાણીતા કવિ કિસન સોસા પર પવને ૨૦૦૨થી પત્રો લખવાના શરૂ કરેલા તે એમના મૃત્યુ વર્ષ ૨૦૧૩ સુધી એ પત્રો લખતા રહેલા. આ સંકલનમાં માત્ર પવનકુમારના જ પત્રો છે. પવનથી કિસનભાઈના પત્રો નહીં સચવાયા હોય તે સમજી શકાય એવું છે. પવનકુમારે પત્રો લખ્યા હશે ત્યારે એમને બિલકુલ ખ્યાલ નહીં હોય કે આ પત્રો કદી પ્રકાશિત થઈ અનેકની આંખ તળેથી પસાર થશે. અહીં એમનું અંતરમન ઠલવાયું છે. અનેક જાણીતી વ્યક્તિઓ વિશે એમણે નિખાલસ અભિપ્રાય આપેલ છે. અહીં જે પવનકુમાર પ્રગટ થાય છે તે એને વારંવાર મળનારને પણ કદાચ અજાણ્યા લાગશે એની મને ખાતરી છે.

આમ તો ડાયરી, પત્રો, આત્મકથાના જ પ્રકારો ગણાય છે. આત્મકથા કે ડાયરી લખનાર વ્યક્તિ અમુક

અંશે સમાન હોવાને કારણે અણગમતી, છુપાવવા જેવી વાતો જાણ્યેઅજાણ્યે નહીં લખે. એની સામે પત્રોના એક-બે ફાયદા છે : જો પત્રો પ્રગટ નહીં કરવાના હેતુથી લખાયેલા હશે તો વધુ નિખાલસ વ્યક્તિત્વને પ્રગટ કરશે. વળી મિત્ર કે પ્રિયજનને લખેલા પત્રોમાં સાચુકલી લાગણી, સાચુકલી વાતોને કારણે ગજબની નિખાલસતા હોવાની. હૃદયના ઊંડાણમાંથી આવતા આ પત્રોનું વાચકો માટે અદકરું મૂલ્ય હોવાનું, કારણ કે અહીં સત્યને પરદા પાછળ ઢાંકવાની લેશમાત્ર મથામણ નથી હોતી. અનાયાસ લખાતા પત્રોમાં જે ઠલવાય તે આત્મકથામાં ન પણ આવે, કારણ આત્મકથાનો લેખક બીજા વાંચવાના છે એ યાદ રાખીને લખતો હોય છે. પત્ર અંગત ઘટના છે. એમાં નિરાંતજીવે, મનની વાતો કોઈની પણ સાડીબારી રાખ્યા વગર લખાતી હોય છે. એટલે જ પવનકુમારના આ પત્રો દ્વારા આપણે પવનકુમારના વ્યક્તિત્વને તો પામી શકીએ છીએ સાથેસાથે સાહિત્યજગતની અન્ય વ્યક્તિઓ વિશેના એના નિખાલસ અભિપ્રાય પણ જાણી શકીએ છીએ.

ઘરનું વાતાવરણ, માંદી મા, માનસિક વિકલાંગ બહેન, આર્થિક પ્રશ્નો વગેરેએ ભેળા થઈ પવનકુમારને નિરાશાવાદી બનાવ્યા હશે. થોડાક અંશે દારૂનું વ્યસન અને પછીથી દારૂ છોડવો પણ આ તીવ્ર નિરાશા પાછળ જવાબદાર હોઈ શકે. એ લખે છે : ‘સમજણો થયો ત્યારથી ઉદાસીનું જાળું છાતીમાં બંધાઈ ગયું છે. ખૂબ વિપરીત અને વૈષીલી સ્થિતિમાં શ્વાસ લેતો રહ્યો છું’ (૪૨) ઉદાસી નહીં સારી એવું જાણે છે. એના વિશે લખે પણ છે. વારેવારે ઉદાસીમાં ડૂબી જતી જાતથી કંટાળીને લખે છે : ‘ઉદાસીમાં ડૂબવું એમાં કંઈ સાર્થકતા નથી. પણ આમ, ડૂબવામાંથી કંઈ રીતે ઊગરવું એ મને સમજાતું નથી.’ (૪૦) અસ્તવ્યસ્ત વેરવિખેર જીવન, પથારીવશ મા અને માનસિક વિકલાંગ બહેન ઉપરાંત આર્થિક પ્રશ્નોથી

* શબ્દપીઠકનો પીપળો : સં. કિસન સોસા, પ્ર. પોતે પ્ર.આ. ૨૦૧૭, કિં. રૂ. ૮૦/- પવનકુમાર જૈનના કિસન સોસા પર લખાયેલ પત્રોનું સંકલન.

વાજ આવી જઈ પવને એકથી વધારે પત્રોમાં લખ્યું છે : ‘મન એવું મૂઝાયેલું અને ઉદાસ રહે છે કે સાહિત્યિક વાચન-લેખન નિરર્થક વિલાસ જેવા લાગે છે.’ (૨૯) પોતાની જાતને નિરુપાય, અસમર્થ, વિફળ અનુભવતા પવનકુમાર લખે છે ‘મન એવું મૂઢ બની જાય છે કે કંઈ કરવાનું ગમતું નથી. શી રીતે કરવું તે સમજાતું નથી.’ (૪૦) એમની ઉદાસીનું એક કારણ એમની એકલતા પણ હશે... એક કરતાં વધારે વાર એમણે એના વિશે લખ્યું છે : ‘મારો રચેલો સંસાર નથી. મારા બાપાએ રચેલો ‘સંસાર’ મારી મા અને બે બહેનો બાપા મને વારસામાં આપતા ગયા છે.’ કિસન સોસાની કોઈ ફરિયાદના જવાબમાં લખે છે : ‘તમે સંસારનાં વળગણોથી ઘેરાયેલા, ત્રસ્ત, પરંતુ સંસારના લહાવાય પામ્યાને તમે ! અમે રહ્યા કોરા ! (૪૩) ઘર ચલાવવા, બહેન-માને સાચવવામાં એટલું મથવું પડે છે કે ક્યારેક ફરિયાદ કરી બેસે છે : ‘જીવવા, વાંચવા-લખવા, મનોરંજન કરવા, પ્રવાસ કરવા – કશાય માટે અવકાશ ન રહે ? એક વાહિયાત સંઘર્ષમાં જીવન વેડફવાનું પછી બુઢાપો, રોગ, અશક્તિ, મરણ... મને આ સ્વીકાર્ય નથી.’ (૬૦) આમ તો એમને સ્વજનના મૃત્યુનો, ઘર જતું રહેવાનો, ભૂતપ્રેતનો... એવા ઘણા ડર લાગતા પણ સૌથી વધુ ચિંતા એમને આ હતી : ‘મોં કંઈ કમાયું કે બચાવ્યું નથી. જો લાંબું આયુષ્ય મળે અને સતત સારસંભાળની જરૂર પડે તો એ ઊઠવેઠ કોણ કરે તેની ચિંતા કોરી ખાય છે’ (૬૨) ૨૦૦૭ના એક પત્રમાં લખે છે : ‘આજે મને લાગે છે કે મારે પરણવું જોઈએ, પણ એવુંય લાગે છે કે હવે એ માટે મોડું થઈ ગયું છે.’ (૬૬) કંટાળવા માટે એમની જિંદગીમાં કારણો ઘણાં હતાં. એ લખે છે : ‘જેની સાથે ફિલ્મ જોવા જવાય એવો કોઈ મિત્ર નથી, ફરવા જવાનું મન નથી થતું, સોબતીનો અભાવ છે.’ (૬૮) એટલે જ ક્યારેક આવું પણ લખી બેસે છે : ‘હું ૬૩ વર્ષની વયે ઘણો થાકી ગયો છું. મનથી પણ ઘણો નબળો પડી ગયો છું.’ (૭૩)

થોડાક ઈશ્વરવાદી હોત તો કદાચ આટલી નિરાશા ન વ્યાપી વળત. ઈશ્વર નામના તત્ત્વમાં એને ઝાઝી શ્રદ્ધા નથી. વળી આસપાસનું વાતાવરણ શ્રદ્ધા ટકવા દે એવું છે પણ નહીં. એક પત્રમાં પવનકુમાર લખે છે : ‘સડેલા

નેતાઓ, કાવાદાવાઓમાં રચ્યાપરચ્યા રહેતા આસપાસના બધા લોકો, ભ્રષ્ટાચાર, છેતરપિંડી, અન્યને શોષવાની દરેક દરેક જણની પેરવી... આ બધાથી મન અત્યંત ત્રસ્ત રહે છે. પરમકૃપાળુ, દયાળુ, જગતપતિ, જે અશરણનું શરણ હોય, જે પરમ વત્સલ હોય એ વાત જરાય પ્રતીતિકર નથી લાગતી. ગુરુઓ-બાબાઓ સાલા બધ્ધા નખ્ખોદિયા જ લાગે છે.’ (૫૬) સંભવામિ યુગે યુગે એવા ઈશ્વરી વાયદા વિશે પવન લખે છે : ‘ભલા માણસ, પાપીઓને યુગે યુગે શા માટે પેદા થવું જોઈએ ? એમણે ‘સારા’ માણસોને શા માટે સતત રંજાડતા રહેવું પડે ? માણસને દુઃખમાં શા માટે વારેવારે સબડવું પડે ?’ (૭૭) ૨૦૦૪ના એક પત્રમાં લખે છે : ‘આત્મા, પરમાત્મા, ધર્મ-અધ્યાત્મ, કર્મફળ, જન્મમરણના ફેરા, પાપ-પુણ્ય, સ્વર્ગ-નરક આદિ કપોલકલ્પિત ‘કચરા’થી વધુ કંઈ નથી લાગતું’ (૫૬) માણસ તરીકે જન્મ્યા એટલે દુઃખો વેઠવાં જ પડે એની એને જાણે કે ખાતરી છે. ને એ દુઃખોમાં એ કશે ઈશ્વરને નથી લાવતા. કિસન સોસાના પત્રમાં નિરાશાનો સૂર વાંચીને પવન લખે છે : ‘માણસ જન્મ્યા એટલે દુઃખ અને અન્યાય તો વેઠવાના જ છે. એ વેઠતાં વેઠતાં જ પુરુષાર્થ કરવાનો, પરાક્રમો કરવાનાં છે અને સંઘર્ષમાં ખપી જવાનું છે.’ (૧૦) પવન સ્પષ્ટપણે માને છે કે દલિત હોય કે સવર્ણ, રામ હોય કે કૃષ્ણ... પીડા તો તમામે વેઠવાની થાય છે. આ બેઉ ઈશ્વર પારકા માટે ચમત્કાર કરી શકતા હતા પણ પોતાની બાબતમાં અન્યાય, દુઃખ, અપમાન અને લાચારી વેઠવા પડ્યાં એમને. એવું કેમ ? ફક્ત કવિની કલ્પનાને કારણે ? ના, માણસને આ મહાકાવ્યો થકી ધૈર્ય બંધાવવાનું હતું કે માણસ તરીકે જન્મો તો અવતાર હોય તોપણ દુઃખ વેઠવે જ છૂટકો છે...’ (૧૧) ઈસુ, સોક્રેટિસ, લિંકન, ઈમામ હુસૈન, ગાંધીજી જેવાં અનેક ઉદાહરણો ટાંકીને પવન લખે છે : ‘અહીં કે દુનિયાને કોઈ ખૂણે માણસનું જીવન અનિષ્ટ, અન્યાય, યાતનાથી ભરેલું છે. એની સામે ઊભા થઈ સંઘર્ષ ખેડવા સિવાય કંઈ ન કરી શકાય... કારણ કે દુઃખ ન હોય તો દુનિયાને ભગવાન, અવતાર, સંત, ચિંતક અને કવિની જરાય જરૂર ન પડત !’ આપણને પ્રશ્ન થાય કે આટલું સમજતા, બીજાને સમજાવતા પવન પોતે આટલી

હડે નિરાશા કેમ અનુભવતા હશે ? એમના પહેલાથી છેલ્લા પત્ર સુધી એમની ઉદાસી, નિરાશા સતત ઠલવાતી જ રહી છે.

પોતે અંગ્રેજીમાં ભણ્યા, પિતા હિંદીના પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યકાર છતાં પવનકુમારે કેમ ગુજરાતીમાં લખવું પસંદ કર્યું એવો પ્રશ્ન કોઈને પણ થાય. એમનો જવાબ છે : ‘મને લાગ્યું કે મારે સાહિત્યિક અભિવ્યક્તિ માટે કોઈ પારકી નહીં પણ પોતીકી ભાષા વાપરવી જોઈએ. મારી ભાષાને હું સહુથી વ્યાપક પ્રમાણમાં જાણી, માણી, નાણી શકું, ખેડી શકું એટલે મેં ગુજરાતીમાં લખવાનો દઢ નિશ્ચય કર્યો...’ (૨૧) ગુજરાતી ભાષામાં લખવું પસંદ કર્યું પણ ગુજરાતી સાહિત્યજગત માટે ફરિયાદો જરાય ઓછી નો’તી. ૨૦૦૪ના એક પત્રમાં લખે છે : ‘આખું સાહિત્ય વાડાબંધી, પેંતરાબાજી અને કૃતક, છીછરા અનુભવો અને એમની તુચ્છ અભિવ્યક્તિથી ખદબદે છે. વાંચવાનું મન થાય જ નહીં એવું છે. એવો ગહન વિષાદ અનુભવું છું કે બાળપણથી સાહિત્યકાર બનવાનું અને એથી આગળ જતાં ગુજરાતી સાહિત્યકાર બનવાનું સપનું મેં કેમ સેવ્યું ?’ (૪૦) આમેય લલિત રચનાઓ કરતાં જીવનનિષ્ઠ સાહિત્યમાં એમને વધુ રસ પડતો. એક પત્રમાં લખે છે : ‘મને ‘કલ્પનાશીલ’ કાલ્પનિક, સાહિત્યિક, પ્રયોગખોરીના ડોળવાળી બેશુમાર સાહિત્યિક / સાંસ્કૃતિક લીલાઓ પ્રત્યે ભારોભાર ઘૃણા થાય છે. આખી પ્રવૃત્તિ અત્યંત કૃત્સિત લાગે છે.’ (૩૮)

પોતે કવિતા કે વાર્તા લખી હોય પણ પછી સામયિકમાં છપાવવા ફાંફાં મારવાં પડે એનું દુઃખ, પુસ્તક છપાવવાની પીડા પણ એના પત્રોમાં એક કરતાં વધારે વાર પ્રગટ થઈ છે. એ લખે છે : ‘સંપાદકની મહેરબાની મેળવવી પડે, એમની રૂબરૂમાં સ્તુતિ કરવી પડે અથવા એમને ચાપલૂસીભર્યાં પત્રો લખવા પડે એ નથી ગમતું’ (૩૨) બીજા એક પત્રમાં લખે છે : ‘ઠાયલું, કાલુંઘેલું, ચાપલૂસી ભરેલું લખી તંત્રી / સંપાદકને રીઝવવો મને નથી ગમતો. મારા જીવન અને જાતની જેમ છો મારું લખાણ હાંસિયામાં રહેતું...’ લખ્યું નમાલાપણા અને સ્વાર્થીપણા વિના તો હવે એને વાચકો સુધી પહોંચાડવા આ બે વાનાં કરવાનાં ! (૩૮) વાર્તા-કવિતા, અનુવાદો

કરનાર પવન એક પત્રમાં લખે છે : ‘એવો ખ્યાલ હતો કે આપણા કામમાં ગુણ હશે તો એની કદર થશે. આજે એવું લાગે છે કે સફળતાનાં બિનસાહિત્યિક ગણિતો, તિકડમો અને પેંતરાબાજીઓમાં નૈપુણ્ય ન કેળવ્યું હોય તો હાંસિયામાં જીવન જીવવાનું અને નિષ્ફળતાની યાતના ભોગવવાની...’ (૧૩) જોકે બીજા એક પત્રમાં પવનકુમાર આવું પણ લખે : ‘પેંતરાબાજી કરતાં આવડે છે, પણ સાહિત્યમાં પેંતરાબાજી કરવી એ વાત ઘૃણાસ્પદ લાગે છે. એવું ન લખાયું, ન છપાયું, ‘મોટા ગજાના લેખક’ તરીકે પ્રતિષ્ઠિત ન થયા તો શો ફેર પડવાનો હતો ?’ પોતે ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રે અવગણાયા છે એવી લાગણી એમણે એક કરતાં વધારેવાર પ્રગટ કરી છે. ૨૦૦૪ના એક પત્રમાં લખે છે : ‘૩૯-૪૦ વર્ષથી ગુજરાતીમાં લખું છું અને મારા હિતક્ષત્રુઓની કૃપાથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં પાદટીપ (Foot note)માંય ઉલ્લેખ ન થાય તેવું અલ્પ સ્થાન ધરાવું છું. ઘણી વાર પોતાની આવડત બાબત સંદેહ, અશ્રદ્ધા થઈ આવે છે...’ (૪૫) મુંબઈમાં રહેતા તોયે એમને લાગતું કે : ‘ઘોર જૂથવાદ અને નબળાઓનો પુરસ્કાર ભરપૂર છે’ (૨૨)

કિસન સોસા સાથેના પત્રવ્યવહાર પછી જ પોતે દલિતશોષિત વર્ગની વેદના વિશે જાણવા પામ્યા એવું કહેતાં પવન લખે છે : ‘સૈકાઓથી સાહિત્ય સુખી અને સવર્ણ લોકોની જાગીર રહી છે. લલિત, મનોરંજક તે સાહિત્ય’ (૪૭) ભારતમાં લાખો-કરોડો લોકો અમુક કોમ, વર્ણ કે જાત-જમાતમાં જન્મ્યા હોવાને કારણે તિરસ્કાર કરવા યોગ્ય છે એ વાતનું ભાન ન થયું એનું કારણ પવન લખે છે : ‘મારા પિતાજીએ નાનપણથી શિખવાડ્યું હતું કે કોઈ ખ્રિસ્તી કે મુસલમાન ધર્મને કારણે તિરસ્કાર કરવા યોગ્ય નથી કે ગરીબ, દુઃખી, લાચારને અપમાનિત ન કરાય’ (૫૧) રવીન્દ્ર પારેખનો અનુવાદ ‘ઉઠાઉગીર’ વાંચીને ક્ષુબ્ધ થઈ જતા પવનને લાગે છે કે સવર્ણ, સુખી, શહેરોમાં જન્મેલાને દલિતોની સમસ્યા, એમની વેદના, એમના અપમાનો ન જ સમજાય.

લાયકાત પ્રમાણે કામ ન મળ્યાની ફરિયાદ નથી કરી પણ કારણો શોધવાની કોશિશ ચોક્કસ કરી છે. પોતાનો સ્વભાવ અને કૌટુંબિક સંજોગો બેઉ કામ નહીં

મળવા પાછળ જવાબદાર છે એવું સમજતાં પવન લખે છે : ‘કુટુંબની સમસ્યાઓને હું પ્રાથમિકતા આપતો હોવાથી, હું જે કામ હાથ પર લઉં એમાં વિલંબ થાય જ... પરિણામે કામ આપનારા કંટાળે’ (૩૨) વળી સ્વભાવ એવો કે ‘મને અંગત હાનિ થતી હોય તોય હું નિષ્ઠાપૂર્વક, ટીકાયોગ્ય હોય એની ટીકા કરું જ અને અંગત લાભ ગમે તેટલો મોટો હોય તોય હું ખોટી ભલાઈ/ચાપલૂસી કરવા કોઈના કામની પ્રશંસા ના કરું’ (૬૫) ૨૦૧૦ના એક પત્રમાં પવન લખે છે : ‘પૈસા કમાવા, ખર્ચવા, દેખાડવા અને બીજાઓ પર આધિપત્ય ચલાવવું એવી સાર્થકતા મેં મારા માટે કદી કલ્પી ન હતી. આજે જ્યારે ચારે બાજું આવી સાર્થકતા જ સાર્થકતા દેખાય છે, ત્યારે મારા જેવાને આ દુનિયા માટે સંપૂર્ણપણે ‘નાલાયક’ હોવાનો બોધ થાય એમાં શી નવાઈ ? મારે મન સાહિત્યસર્જનમાં જ મારા જીવનની સાર્થકતા હતી... પણ મારી પાસે સર્જનની જે મૂડી છે તે કેટલી નગણ્ય છે તે મને આજે સમજાય છે.’ (૭૮)

જાણીતી વ્યક્તિઓ વિશેના પવનકુમારનાં અવલોકનો રસ પડે એવાં છે. દા.ત. ૨૦૦૩ના એક પત્રમાં લખે છે : ‘શોભિત દેસાઈના કાવ્યસંગ્રહના પ્રફૂલ્લ વાંચવા નિમિત્તે કાવ્યો ધ્યાનપૂર્વક વાંચ્યાં... આનંદ થયો. આ માણસ દાદો છે. સાહુ અનુભવી, સમજી, પારખી અને વ્યક્ત કરી શકે છે. એક ‘ધંધાદારી’ માણસ આવું સાહુ સંવેદી અને વ્યક્ત કરી રીતે, ક્યારે કરતો હશે ?’ (૧૭) ‘ચિનુ મોદીના વ્યક્તિત્વ અને કર્તૃત્વમાં મને એક ચાલાકી જણાઈ છે, જેણે મને એનાથી વિમુખ રહેવા પ્રેર્યો છે.’ (૨૪)

‘જોસેફ મેકવાનનું ગદ્ય મને ઘણું ગમે છે. દુનિયાની પાંચ શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓમાં હું એમની ‘પન્નાભાભી’ને ચોક્કસ મૂકું. અદ્ભુત પ્રસ્તુતિ છે.’ (૨૬)

‘જવાહર બક્ષી સાથે મારે ૨-૩ વાર લાંબી વાતચીત થઈ છે. (એની સાથે ટૂંકી વાતચીત શક્ય નથી) કેટલીક બાબતોનો એનો અભ્યાસ સારો છે. પણ જો એને અવારનવાર સાંભળવાનું આવે તો કંટાળો આવ્યા વિના ન રહે. ‘હું’ ‘હું’ જ એની વાતમાં કેન્દ્રસ્થાને હોય છે...’ (૬૧)

આ પત્રો લખવા ખાતર નથી લખાયા. એક સમાનધર્મી, સહૃદયને લખાયા છે. એટલે અંતર ઠલવાયું છે, અકળામણ કે કંટાળો વ્યક્ત થયાં છે, ઘણી જાણીતી વ્યક્તિઓ વિશેની સ્પષ્ટ પ્રતિક્રિયાઓ પ્રગટ થયેલ છે. આ પત્રોમાં ઠલવાઈ જતા પવન માટે પત્રોનું મહત્ત્વ કેટલું બધું છે ? એ લખે છે : ‘પત્ર લખશો. જીવતા હોવાનો અનુભવ થશે અને જીવનનું બળ મળશે આપણ બંનેને. (૭૭) દિલથી લખેલા આ પત્રો ગેરવલ્લે ન જાય એટલે કુરિયરથી મોકલવાનો આગ્રહ રાખ્યો છે. કિસનભાઈ તરફથી ટચૂકડા પત્રો મળ્યા છે છતાં પોતે નિરાંતજીવે, લાંબી લેખણે લખ્યું છે કાયમ. ક્યારેક ઉદાસીના સામા છેડે જઈને પવન આવું પણ લખે છે : ‘શારીરિક ખોડખાંપણ ન હોવી, મા-બાપ, ભાઈ-બહેન, ઇચ્છા થાય ત્યારે ખાવાનું મળવું, શિક્ષણની ભરપૂર તકો, ધર્મ કે જ્ઞાતિને કારણે અપમાનિત, તિરસ્કૃત ન થવું પડે તેવા કુટુંબમાં ઉછેર, ભલે ભાડાનું પણ ચોખ્ખું, હવા ઉજાસવાળું મોટું ઘર, પ્રતિષ્ઠિત પિતા, ભાઈ, બહેન, બનેલીઓ... એટલે મારા જેવા માણસને ઘોર ગરીબી અને એની સાથે જોડાયેલાં દુઃખોનું જરાય જ્ઞાન નથી હોતું. (૩૪)

મરાઠી ચિત્રકાર માધવ સાતવળેકરની હાજરીમાં એમના જીવનચરિત્રના વિમોચનમાં હોલ છળકાઈ ગયો. કાર્યક્રમ પછી લોકોએ પુસ્તક ખરીદી હસ્તાક્ષર લીધા એ જોઈને પવન લખે છે : ‘રોમાંચક અનુભવ હતો. ગુજરાતીમાં આવું દશ્ય ભાગ્યે જ નજરે પડે છે, એ વિચારે મન ખિન્ન પણ થયું.’ (૪૫)

આ પત્રોમાંથી આપણા એક સમકાલીન કવિ, વાર્તાકારનું જીવન એના તમામ સંઘર્ષો સાથે ઊઘડતું દેખાય છે. આ અલગારી માણસ ભણેલો હતો, સાહિત્ય અને કળાના વારસા વચ્ચે જન્મેલો, ઊછરેલો હતો. પાંચ-સાત ભાઈ-બહેનોને ઘણા મિત્રો હતા એને છતાં એ કેટલો તો એકલો હતો ? કઈ હદે હતાશ હતો ! પવન તો હવે નથી આપણી વચ્ચે... પણ આ પત્રો એક પ્રશ્ન પૂછે છે સૌને – એની હતાશા સાથે આપણને કોઈને કશીય લેવાદેવા હતી ખરી ? પવનકુમારના વાચક, પ્રશંસક તરીકે હું મારી જાતને પણ આ પ્રશ્ન પૂછું જ છું.

પોંડિચેરી અને અરવિંદ આશ્રમ

ડંકેશ ઓઝા

આપણા બધા કેન્દ્રશાસિત વિસ્તારો પ્રવાસનાં ઉત્તમ સ્થળો છે. મોટા ભાગનાં આ સ્થળોને સમુદ્રકિનારો મળેલો છે. એ દીવ, દમણ, ગોવા હોય કે આંદામાન અને નિકોબાર હોય, એ લક્ષદ્વીપ ટાપુઓ હોય કે પછી પોંડિચેરી હોય. ઉપલક ઇતિહાસ જાણનારાઓને ખબર નથી કે અંગ્રેજો સિવાયની પ્રજાઓનું આવા વિસ્તારો પર રાજ્ય હતું. ક્યાંક પોર્ટુગીઝો હતા તો પોંડિચેરીમાં ફ્રેંચો પણ હતા.

પોંડિચેરીમાં શ્રી અરવિંદનો આશ્રમ ઘણાં બધાં માટે શ્રદ્ધા અને સાધનાનું કેન્દ્ર છે. કવિ સુંદરમ્ અને પૂજાલાલ અને બીજા ઘણા ગુજરાતીઓ શ્રી અરવિંદ તરફ વળેલા. એમાં આપણા બીજા પ્રમુખ સાહિત્યકાર પન્નાલાલ પટેલ પણ ખરા. સુંદરમ્ તો 'અઠેદ્વારકા' કહીને અહીં જ સ્થિર થયેલા. પોંડિચેરીમાં લગભગ ૨૮૦ વર્ષ ફ્રાંસનું શાસન રહ્યું. ક્રાંતિકારી અરવિંદને અંગ્રેજોથી ભાગવાનું થયું ત્યારે તેઓ આ ફ્રેંચ વિસ્તારમાં આવી ગયેલા. પછી તો બોમ્બ ફોડવાની કે બનાવવાની સશસ્ત્રક્રાંતિ બાજુ પર રહી અને સૂક્ષ્મ આધ્યાત્મિક અતિમનસને ઉતારવાની ક્રાંતિ તેમની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ બની ગઈ.

અહીંનો દરિયો સરસ છે. આશ્રમથી તે બહુ નજીક છે. હવે પૂજાલાલ નથી, પણ દરિયાલાલ કાયમી છે. પથરો નાખો તો દરિયામાં પડે એટલા અંતરે આશ્રમ અને આશ્રમના ગેસ્ટહાઉસીસ છે. બિલકુલ બાજુમાં રાજનિવાસ એટલે કે અહીંનું રાજભવન છે. ચીફ સેક્રેટરિયેટ તો દરિયાકિનારે જ છે. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં ફ્રેંચ સરકારે અહીંથી સૈનિકો મોકલ્યા હશે તેમનું વોર મેમોરિયલ છે. જે ૧૯૭૧માં ઊભું કરવામાં આવ્યું છે. ભારતરત્ન ડૉ. બાબાસાહેબ ભીમરાવ આંબેડકરની પ્રતિમાની આસપાસ મણિમંડપ અને લાઈબ્રેરી પણ છે. આંબેડકર જુએ તો ચોંકી જાય એવાં શોભા અને શણગાર

આ મણિમંડપનાં છે. દરિયાને પાછળ રાખીને એટલે કે દરિયા તરફ પીઠ રાખીને ઊભેલા ગાંધી પણ છે. એમણે પોરબંદરનો દરિયો બહુ જોયો હશે એટલે હવે સતત તેનું દર્શન નહિ કરવું હોય પણ તેઓને ભારતના લોકોનું દર્શન કરવું હશે એટલે તેઓ દરિયા સન્મુખ નથી ! એમની બરાબર સામે એમણે નીમેલા દેશના પહેલા વડાપ્રધાન જવાહરલાલ નહેરુ ઊભા છે. બંને જણા જરૂર કંઈ સંવાદ કરતા રહેતા હશે, જે આપણને સંભળાતો નથી ! જોકે આખા દેશમાં આજકાલ ઓછું સાંભળીને, ઓછું જાણીને, ગોકીરો કરવાનો ચાલ બહુ વધી પડ્યો છે તે આપણે બધાં જાણીએ છીએ.

સાંજના ૬.૦૦થી સવારના ૭.૩૦ સુધી આ દરિયાકિનારે વાહનોની અવર-જવર પ્રતિબંધિત છે. ક્યાંક ફૂતરાં અને ક્યાંક ભિક્ષુકોને તંત્ર દૂર કરી શકતું નથી એટલે તે અહીંની પ્રજાને કે આવતા-જતા પર્યટકોને હળવી પરેશાની કરે છે ખરાં ! ખાણીપીણી માટેની પર્યાપ્ત વ્યવસ્થાઓ ઉપલબ્ધ છે એ વગર પ્રવાસીઓનો આનંદ અધૂરો રહી જતો હોય છે.

અહીં એક સાથે શ્વેત અને અશ્વેત પ્રજાઓ ઘૂમતી રહે છે. મીરાં અલ્ફાઝા એટલે કે માતાજી ફ્રેંચ હતાં તેથી કે પછી ભૌતિકતાથી ત્રસ્ત અને ગ્રસ્ત એવી પશ્ચિમી પ્રજાને શ્રી અરવિંદ ડૂબતાને તરણું દેખાય એમ દેખાઈ રહ્યા છે. ધોળી પ્રજા ભારતમાં ઘૂમતી તો રહે છે, પણ આટલા મોટા પ્રમાણમાં એ કદાચ પોંડિચેરી સિવાયના સ્થળે નહિ દેખાતી હોય.

દરિયાની આસપાસની ગલીઓમાં ફરી વળીએ તો ફ્રેંચ સ્થાપત્યથી નજર ભરાઈ જાય. એવાં સુંદર આલિશાન અને ભવ્ય મકાનો અને કેવા સાંકડા નાના રસ્તા ! શક્ય છે આજકાલ વધેલાં વાહનોએ તેને વધુ સાંકડા બનાવી દીધા હોય. ઘણાં મકાનો હવડ અને ઉજ્જડ પડ્યાં હોય એવું પણ તમારી નજર નોંધશે. તો

વળી, જ્યાં ક્યાંક જૂના બંગલા કે મકાન તોડીને નવરચના કે નવું સર્જન થઈ રહ્યું છે તેમાં પણ ક્ષેત્ર સ્થાપત્યની ડિઝાઈન જળવાય તેવા સભાન પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે. બિલ્ડિંગ અને રેસ્ટરાંનાં ક્ષેત્ર નામો તમારું ચોક્કસ ધ્યાન ખેંચે છે એ ‘લ કાફે’ હોય કે ‘રોંદિવ’ (rendevous) હોય.

આશ્રમ જે સ્કૂલ ચલાવે છે એમાં વિવિધ ભાષાઓ શીખવવા પર ખાસ ધ્યાન અપાય છે. સ્થાનિક ભાષા, ગુજરાતી ભાષા અને અંગ્રેજી તો ખરાં જ. પણ તેથી આગળ ક્ષેત્ર, સ્પેનિશ અને જર્મન જેવી અન્ય ભાષાઓ પણ ખરી. વયોવૃદ્ધ એવાં ચિત્રકાર ધનવતીબહેનને મળવાનું થયું. તેઓ આશ્રમની શાળામાં જ ભણેલાં અને તે જ શાળામાં ક્ષેત્રના શિક્ષક પણ રહ્યાં. જરૂર પડી ત્યારે તેમણે ગુજરાતી પણ ભણાવ્યું. તેઓ ઘણી ભાષાઓ જાણે છે અને સુંદર ચિત્રો કરે છે. વાન ઘોઘ તેમનો ગમતો ચિત્રકાર છે. જોકે તેમને ત્યાંથી ઊભાં થતાં ટેબલ પર ચિત્રોની વચ્ચે એસ. એચ. રઝાનું ચિત્ર ગ્રંથાવલી જેવું પુસ્તક પડેલું જોયું. થોડા સમયથી ધનવતીબહેનને અનુવાદ પ્રવૃત્તિમાં રસ પડ્યો છે. તેમણે ગુજરાતી કવિતાઓના સુંદર અંગ્રેજી અનુવાદોથી ગુજરાતી વાચકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે.

સવારમાં સાત વાગે, બપોરે બાર વાગે અને સાંજે મોટા ભાગે આઠ વાગે અમારો આશ્રમની ભોજનશાળાએ જવાનો નિત્યક્રમ ચાલે છે. સ્ટીલની થાળી અને બે મોટા વાટકા તમે મૂકી તો તે આશ્રમશાળાનું યોગ્ય પ્રતીક ગણાય. ભોજનમાં એકવિધતા લાગે એટલા ઓછા ફેરફારો મેન્યુમાં હોય છે. કેળાં, દૂધ-દહીં અને ભાત તો હોય જ હોય. દાળ-શાક ભેગાં હોય ક્યારેક દાળ બદલાઈ હોય. મોટા ભાગે ન પણ બદલાઈ હોય. પૂરી કે રોટલીની પળોજણમાં પડવાને બદલે આશ્રમ વ્હીટબ્રેડ એટલે કે ઘઉંની બ્રેડથી ચલાવે છે. શાંત ચિત્તે પ્રાર્થનાપૂર્વક ભોજન ગ્રહણ કરતા સાધકો કે અરવિંદ-પ્રેમીઓને નિહાળવા એ પણ સ્મૃતિમાં જડાઈ જાય એવું દૃશ્ય છે. સ્વયંસેવકો શિસ્ત અને સંયમપૂર્વક આખું સંચાલન કરે છે. જવલ્લે ક્યાંક અપવાદરૂપ ચણભણ થઈ હોય એવું જોવા મળે. આવનારાના પક્ષે તો ઘણા દોષો જણાય. કોઈ પોતાની

ચટણી કે અથાણાં લાવીને ઉમેરીને ખાતા હોય, તો વળી કોઈ બ્રેડ અને કેળાં પોતાની થેલી કે પર્સમાં સરકાવતાં હોય. આટલું તો ઠીક પણ દૂધ જેવું પ્રવાહી અને પાણી સુધ્ધાં લોકો પોતાના સાધનમાં ભરી લેતાં હોય છે. આવો ભક્તિભાવ કે શ્રદ્ધાભાવ મારી અશ્રદ્ધાળુ આંખ ઝડપે તેમાં કોનો વાંક ? જોકે ઝીણી નજરે જોતાં એવું અવશ્ય લાગ્યું છે કે સ્વયંસેવકોમાં પણ થોડી વધુ નમ્રતા અને થોડા વધુ સદ્ભાવની જરૂર છે. સામેનો માણસ સૌજન્ય ચૂકે પણ આપણાથી તે કેમ ચુકાય ? આવીને જતા રહેનારા જો આખું કંઈ નોંધતા જાય તો એમાં આશ્રમને ખોટ ખરી કે નહિ ?

આશ્રમ શબ્દ સાથે જોડાયેલાં તત્ત્વો કે લક્ષણો આપણને અહીં ન પણ વર્તાય. કારણ કે અહીં પાકાં મકાનો છે, ઊંચાં મકાનો છે અને કમ્પાઉન્ડ વૉલો પણ છે. આશ્રમના મુખ્ય મકાન પર કે ભોજનશાળા પર તમને કોઈ ઓળખસૂચક પાટિયું પણ જોવા ન મળે એવું છે ખરું. મુખ્ય આકર્ષણ સમાધિનું છે. મજાની વાત એ છે કે શ્રી અરવિંદ ગયા અને માતાજી તે પછી બે દાયકે ગયાં. પરંતુ બંનેની સમાધિ એક જ છે. ફૂલોથી તેને રોજેરોજ સુશોભિત અને આચ્છાદિત રાખવામાં આવે છે. કેટલાક તો કદાચ આ ફૂલો જ જોવા જતા હશે જો તેમનામાં સૌંદર્યરાગ અતિ પ્રબળ હોય તો. સમાધિ પર ભક્તજનો એવા વળગી પડે છે કે પાછળના દર્શકોને આશ્ચર્ય સાથે રોકાઈ જવું પડે ! શ્રી અરવિંદ અને માતાજીનો ખંડ વર્ષના નિશ્ચિત દિવસોએ ખોલવામાં આવે છે. જોકે આખા વર્ષ દરમિયાન આશ્રમના જે કોઈનો પોતાનો જન્મદિવસ આવતો હોય તેમને તે દિવસે આ ખંડની મુલાકાતે જવાનો ‘વિશેષાધિકાર’ પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

આશ્રમનું સંકુલ તો મર્યાદિત છે. એનું પ્રવેશદ્વાર ઘરના બારણા જેટલું સાંકડું છે. મુખ્ય સંકુલમાં આ બે ખંડો, ઓફિસ, પ્રકાશન વેચાણકેન્દ્ર અને સમાધિ આટલું તો છે. ઉપરાંત કેટલાક લોકોના નિવાસો પણ છે. જોકે દરિયાકિનારાથી અડધો એક કિલોમીટરના અંતરે અને સમાંતરે જે પાણી નિકાલની ગટર પસાર થાય છે તેના આ પ્રલંબ વિસ્તારમાં આશ્રમે પોતાનો ઘણો પયારો કર્યો છે. લગભગ આશ્રમ કે સોસાયટીનાં મકાનો કે મિલકતો

તમારી નજરે પડે છે. ક્યારેક તેના રંગથી તો ક્યારેક તેના પ્રતીકથી આ મકાનોની ઓળખ સુનિશ્ચિત થાય છે. રોમાંચોલાંના નામે મોટી લાઇબ્રેરી છે. નજીકમાં જ પોસ્ટ ઓફિસ અને અરોવિલે જવા-આવવા માટે આશ્રમ તરફથી બસ સુવિધાની વ્યવસ્થા છે. ગાંધીનગરની માફક બધું કાટખૂણે વહેંચાયેલું હોય એવું રસ્તાઓનું આયોજન દેખાયું. ગાંધી, નહેરુ અને શાસ્ત્રીના નામે મુખ્યમાર્ગો છે. અન્ના સલાઈ અને સેંટ મધર ટેરેસા સ્ટ્રીટ જેવું પણ ખરું. આશ્રમની આજુબાજુના વિસ્તારમાં હજુ શેરીનામો ફેંચ ભાષામાં જ છે. ઘણા બધા ફેંચો હજુ અહીં નિવાસ કરતા હોય એવું લાગે છે. પોલીસ હેડક્વાર્ટર્સની બાજુમાં જ ફેંચ લોકોનું ચર્ચ છે. રવિવારની સવારે એની પણ મુલાકાત લીધી. એટલે માસ પ્રેયરનો માહોલ પણ માણવાની તક મળી.

સાધકો માટે આશ્રમ તો પર્યટકો માટે દરિયો એમ બે આકર્ષણ કેન્દ્રો પોંડિચેરીનાં સૌથી મુખ્ય કહેવાય. સવાર-સાંજ નિયમિતપણે ચાલનારા પણ દરિયાનો ઘુઘવાટ માણતા રહે છે. જૂની દીવાદાંડી તો હવે હેરિટેજ બની ગઈ છે. પાર્ક ગેસ્ટ હાઉસથી આગળ નવી દીવાદાંડી ઊભી કરવામાં આવી છે. સ્ટીમરો ઊભી રહી શકે એવી જેટી બંને ખૂણે દેખાય છે ખરી પણ એવી કોઈ આવન-જાવન થતી હોય એવું ખાસ ન દેખાય. દરિયે એક સળંગ કમ્પાઉન્ડ વૉલ જેવી દીવાલ બાંધવામાં આવી છે જેની રોડ તરફ બેસવાની વ્યવસ્થાઓ પણ છે તો પેલી તરફ ૫-૧૦ ફૂટ રેતી ભરેલી છે. એની નીચે મોટા કાળા ધારદાર પથરાઓ છે. જે પીચીંગથી રક્ષણની સગવડ પૂરી પાડે છે. અહીં બીચ જેવું નથી, પરંતુ પાર્ક ગેસ્ટ હાઉસના ખૂણે થોડી રેતી દેખાય છે અને પોતાને ન રોકી શકતા પ્રવાસીઓ રેતીમાં થોડું ચાલીને કે પાણીમાં પગ ઝબોળીને પોતાનો આનંદ લૂંટે છે. કિનારે બેસીને સમુદ્ર સાથે નીરવ સંવાદ સાધવો એ ઓછાને નસીબ હોય છે. સમુદ્રનાં ઊછળતાં મોજાં અને પાણીમાં ઊભા થતા લય અને વલય માણવાની નિરાંત જેને હોય તેને માટે દરિયો સતત આકર્ષણનું કેન્દ્ર રહેવાનો. ફેનિલ ફેનિલ મોજાં અને દરિયાનો ઉછાળ અને ઉભાર એવાં સતત આવર્તનો રચે છે જેને કુદરતની લીલા સિવાય બીજું કાંઈ ન કહી શકાય.

પથ્થર પર પાણી એ રૂઢિપ્રયોગ ગુજરાતી ભાષાનો જાણીતો છે. પરંતુ એનું અહીંયાં જે દૃશ્ય આવર્તન રચાય છે ત્યારે તેનો સૂચિતાર્થ કે ધ્વન્યાર્થ તમને સ્પષ્ટ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પાણીની અસંખ્ય થપાટો પથ્થરને પરિખાવિત કરે છે પણ એને સ્હેજેય વિચલિત કરી શકતી નથી. પથ્થરની સખતાઈને સહેજેય મૂઠ્ઠુ બનાવી શકતી નથી. લાગણીનો આવેગ અને ઉછાળ ભલે પથ્થરની આજુબાજુ સતત ભમતો હોય, પથ્થરને તેની કોઈ અસર નથી. તેની કોઈ પરવા નથી. પથ્થરની મૂઠ્ઠતા એવી ને એવી છે, કારણ કે એ જ પથ્થરનું પથ્થરત્વ છે. દરિયો જોઈને આપણે કદી થાકતા નથી. અમે તો જે દસેક દિવસ રહ્યા તેમાં સવાર-સાંજ દરિયાના કોલને અમે કદી મિસકોલ થવા ન દીધો !

અમે જે સમર્પણ ગેસ્ટ હાઉસમાં ઊતર્યા છીએ તેની અને આશ્રમની ભોજનશાળા વચ્ચે એક વિશાળ ઉપવન છે. કદાચ તેનું નામ ભારતી ઉપવન છે. તેમાં વોક-વે રમતનાં સાધનો પ્રાચીન મૂર્તિઓના અવશેષો વગેરે છે. એક તરફ પોંડિચેરીની વિધાનસભાનું મકાન પણ છે. નાનું શહેર હોવાથી આ વિસ્તારમાં ઘણા લોકો સાઈકલનો ઉપયોગ કરે છે. પાર્ક ગેસ્ટ હાઉસમાં પણ સાઈકલ ભાડે આપવાની વ્યવસ્થા છે. અમે શહેરમાં ખરીદી માટે ગયા તો ત્યાં પણ સાઈકલ ભાડે આપતી દુકાન જોવા મળી. રોજના રૂ. ૧૦૦ના ભાવે અહીં સાઈકલ મળે છે. વધારે તો આશ્રમ સાથે સંકળાયેલા લોકો તેનો ઉપયોગ બહોળા પ્રમાણમાં કરતા હોય એમ જણાય છે.

વૃક્ષો અને પ્રતિમાઓ અહીં પુષ્કળ પ્રમાણમાં છે. બગીચાના ચારેય ખૂણે અને અન્યત્ર ઘણી પ્રતિમાઓ છે. જોકે તેના પર કરેલા કલર પ્રાદેશિકતાની ચાડી ખાય છે. આપણા પ્રદેશમાં આવા ભડક અને ઘેરા રંગોથી આપણે પ્રતિમાને રંગતા નથી. ગુજરાતમાં આરસ હોય તો સફેદ અને મેટલ હોય તો સામાન્યપણે કાળા રંગનો જ આપણે પ્રયોગ કરીએ છીએ. અહીં જરા જુદું છે. તમને ઇચ્છા થાય અને તમે પ્રતિમાની ઓળખ માટે નજીક જાવ તો ચારે તરફની ચારેય તકતીઓ પરનું લખાણ તમને પ્રાદેશિક ભાષામાં જોવા મળે. આ બહુ મોટી મર્યાદાને કારણે અમે ઘણી ઓળખ કેળવી ન શક્યા અને

જાણકારીનો અભાવ લઈને ફર્યા.

મણિમંડપનાં શોભા અને શણગાર તો ઘણાં વધારે કહેવાય, પરંતુ લગભગ બધી પ્રતિમાઓની આસપાસ લાઈટ ઉપરાંતની ઘણી બધી શોભા કરવામાં આવે છે. આપણે જેમ એક પેડેસ્ટલ પર પ્રતિમા ઊભી કરી દઈએ એવું મર્યાદિત કામ અહીં નથી.

દરિયાકિનારાના પાર્ક ગેસ્ટ હાઉસના ખૂણે સુંદર પ્રતિમા છે. તેના પર ફેંચ તકતી છે. અહીંનો પહેલો ગવર્નર ડુપ્લેક્ષ ૧૮૭૦ની આસપાસ નિમાયો હશે તેનું એ સ્ટેચ્યૂ છે. નેપોલિયન બોનાપાર્ટનો ભત્રીજો નેપોલિયન પછી સત્તા પર આવ્યો હશે જે નેપોલિયન ત્રીજા તરીકે ઓળખાયો. તેણે ડુપ્લેક્ષની નિમણૂક કરેલી એવું ફેંચ લખાણ છે.

શહેરની વસતિ પંદરેક લાખની અંદાજવામાં આવી છે. અહીં ગરીબી ઘણી છે. દારૂની દુકાનો પણ ઘણી છે. સ્વચ્છતા પ્રમાણમાં સારી છે, પરંતુ તમને ઈંગ્લિશ દારૂની બોટલો ગમે ત્યાં પડેલી જોવા મળે ખરી.

કેટલાક વિસ્તારોમાં હજુ ઓપન ગટર દેખાય છે તેની સાફસૂફી પણ થતી હોય તેવું પણ જોવા મળે છે. શહેરની વચ્ચેથી આવા ગટરના પાણીનો પ્રવાહ સતત વહી રહ્યો છે. અમને કહેવામાં આવ્યું કે કિરણ બેદી આ કેન્દ્રશાસિત વિસ્તારના લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર નિમાયા પછી તેમણે બે મહત્ત્વનાં કામ કર્યાં. એક તો આ ગટરને ઉપરથી બંધ કરાવી છે. જોકે તમે એનો કોઈ પણ રસ્તો ઓળંગો એટલે તરત તમને દુર્ગંધ ઘેરી વળે છે. બીજું કામ બીચ રોડને સવાર-સાંજ વધુ વપરાશના સમયે વાહનમુક્ત રાખવાની સૂચનાઓ કાયમ કરી અને ફેરિયાઓ જાતજાતની ચીજવસ્તુઓ અને ઉપકરણો લઈને ઊભા રહેતા હશે કે ફરતા હશે તે બંધ કરાવ્યું. રાજભવનમાં હોય ત્યારે રોજ સાંજે પાંચ વાગે પ્રજાજનો પોતાના પ્રશ્નોની રજૂઆત માટે તેમને મળી શકે એવી વ્યવસ્થા ઊભી કર્યાંનું પણ જાણવા મળ્યું.

નિરાંતે અને નિરુદ્દેશે પૃથ્વી પર વિચરવું એની તોલે બીજો કોઈ આનંદ આવી ન શકે. આપણા બે કવિઓ તરત યાદ આવ્યા વિના ન રહે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં તો એ બેનાં નામે આખા યુગને ઓળખવાના પ્રયત્નો થયા

છે : રાજેન્દ્ર - નિરંજન યુગ. રાજેન્દ્ર શાહની 'નિરુદ્દેશે મુજ મુક્ત ભ્રમણ' અને નિરંજન ભગતની પંક્તિઓ 'હું તો બસ ફરવા આવ્યો છું' એને યાદ કરીએ તો આ નિરુદ્દેશે વિચરવાના આનંદને વળ મળે છે. અંગ્રેજીમાં તમે એવાં ઘણાં લખાણો જુઓ જે Footloose રીતે કોઈ પણ નગર વિસ્તારમાં ફરતાં ફરતાં જે કંઈ જોયું જાણ્યું હોય એ નિમિત્તે લખાયાં હોય.

પૂરા અગિયા દિવસ એક સ્થળે રોકાવાનું થયું. અન્ય ક્યાંય જવાનું ન હતું સવાર-સાંજ નાસ્તા અને ભોજનના નિયત સમયને જાળવીને માત્ર નિરાંતે-નિશ્ચિંતે ભટકવાનું જ હતું. આટલી નિરાંત આપણે આજ-કાલ ભોગવતાં નથી. જાતજાતનાં કામો આપણા મન પર સવાર રહેતાં હોય છે. આજકાલ લોકોને 'હું બહુ બીઝી છું' એવું કહેવું વધુ મૂલ્યવાન લાગે છે. ખરું મૂલ્ય તો નવરાશ અને હળવાશમાં છે. અમે આ ગાળાને એ રીતે ભરપૂર માણ્યો.

આપણે ગુજરાતીઓ વેપારી પ્રજા ગણાઈએ છીએ. જોકે ખરીદીનો કેઝ એ કંઈ એકલી ગુજરાતી પ્રજાની મોનોપોલી નથી. થોડીક સમૃદ્ધિ આવી નથી અને બિનજરૂરી ખરીદી કરી નથી. જોઈતી ચીજવસ્તુઓ ખરીદવી એ આવશ્યકતા છે. શોપિંગનો મારો અર્થ તો એ છે કે જેની મારે બહુ જરૂર નથી એવી ચીજવસ્તુઓ હું ખરીદી શકું છું એવી સ્થિતિને બોલકી બનાવવા આપણે કંઈક ને કંઈક ખરીદતાં જ રહીએ છીએ. કેટલીય ચીજોનો બિનજરૂરી ખડકલો કરીએ છીએ. ઘણા લોકો નવરાશને વેઠી શકતા નથી. તેથી પણ કોઈક ને કોઈક પ્રવૃત્તિમાં લીન થવા મથે છે. જેમાંની એક પ્રવૃત્તિ શોપિંગ છે !

અમે પણ સાઉથ સિલ્કની સાડીઓ જોવા અહીંના સૌથી મોટા સ્ટોર પોથીમાં ગયા. ચારેક માળનો વાતાનુકૂલિત વિશાળ એસ્કેલેટર અને વિફ્ટ ઉપરાંત દાદર ત્રણેય સગવડ ધરાવતો આ સ્ટોર ખરેખર જોવા જેવો છે. આપણે ત્યાં વિશાળ ખંડમાં એકાદ લટકતું ઝુમ્મર હોય જ્યારે અહીંયાં ચોરસ-લંબચોરસ આકારોમાં ઘણાં બધાં ઝુમ્મરો શોભામાં વધારો કરે છે. સંખ્યાબંધ માણસો કામ કરે છે. અહીં સૌથી મોંઘી સાડી રૂ. એક લાખની એક છે. જો કે આપણને તેની નવાઈ ન લાગે, કારણ કે આપણા પાટણનાં પટોળાં તેથી વધુ કિંમતનાં હોય છે.

વળી તે માટે અગાઉથી ઓર્ડર આપવો પડે છે. તેને તૈયાર કરતાં સમય પણ જાય છે. ઓર્ડર વિના તૈયાર કરે તો તે ન વેચાવાનો સંભવ પણ રહે છે.

આવો જ સ્ટોર મદ્રાસમાં પણ અમે જોયો હતો જે નેલ્લી નામે હતો અને હવે તેના સ્ટોર અમદાવાદમાં પણ ખૂલ્યા છે. સુરતમાં પણ આવા સ્ટોર છે. ટૂંકમાં હવેનો સમય કોઈ પણ વસ્તુ મોટી એટલે કે મેગા ઊભી કરવાનો છે. તેનાથી ઘણી અસર ઊભી થાય છે. ધંધો વધે છે, એવો અનુભવ છે.

એવો જ બીજો ચાલ રુફટોપ રેસ્તરાંનો છે. તેમાં નવી વાત એ છે કે કાચા ઘરો પર જે જાતના વાંસ અને વનસ્પતિનાં છાપરાં હોય છે તેવાં ઊભાં કરેલાં છે. સમૃદ્ધિ પછી આવા બધા ચાળા સૂઝવા સ્વાભાવિક છે. કેટલાક લોકો જે મજબૂરીથી કરે છે તે એ જ શહેરના અન્ય વિસ્તારોમાં શોખથી કરવામાં આવે છે આને શું કહેવું તે સમજાતું નથી.

સ્થાનિક લોકો પોતાની ભાષામાં જ વાત કરવાનો આગ્રહ રાખે તેવું બહુ જોવા મળે છે. તેમને બીજી ભાષા ન આવડતી હોય તે પણ શક્ય છે. ભારત એવો વિશાળ ઉપખંડ છે કે આપણે દક્ષિણ-ભારતમાં અને ઉત્તરપૂર્વમાં આવી મુશ્કેલીઓ અનુભવતા રહીએ છીએ. વડોદરામાં મરાઠી કલ્ચર હોવાથી ઘરકામ માટે આવતાં બહેનોને બાઈ કહેવાનો રિવાજ છે. અહીંયાં તેમને અમ્મા અથવા માત્ર મા શબ્દોથી સંબોધવામાં આવે છે જે સાંભળતાં ઘણું સારું લાગે છે.

અરવિંદ આશ્રમથી પંદરેક કિલોમીટર દૂર ઓરોવિલે આવેલું છે. વિવિધ દેશ, સંસ્કૃતિ અને ધર્મના લોકો સાથે મળીને રહે અને દિવ્ય ચેતનાનો સ્વીકાર કરીને સામૂહિક રીતે કામ કરે એવી કંઈક વિચારધારા ઓરોવિલેની કલ્પનાના પાયામાં છે. આ પ્રયોગની કલ્પના કર્યાને પચાસ વર્ષ પૂર્ણ થયાં છે. અત્યારે એ પ્રયોગ ધીરે ધીરે ગતિ કરી રહ્યો છે. ત્રેવીસેક દેશોના લોકો અત્યારે રહે છે એમ કહેવાય છે. માતાજીએ ઓરોવિલેની કલ્પનાનું ચાર્ટર તૈયાર કરેલું છે. એ સિદ્ધાંતો પ્રમાણે જે કોઈ ઇચ્છે તે આવીને રહી શકે છે. અત્યારે જંગલમાં મંગલ કર્યું હોવાનું આપણે જોઈ શકીએ છીએ. ઉજ્જડ જમીનમાં

લીલોતરી અને વૃક્ષ-વનરાજી જોઈને ચક્રિત થઈ જવાય તેવું છે.

પર્યાવરણની આજની આપણી સભાનતા ઘણી આગળ વધી છે, પરંતુ શરૂઆતમાં જ અહીં એક વિશાળ વડ હતો જે આર્કિટેક્ટની ડિઝાઇન મુજબ દૂર કરવો પડે તેમ હતો. માતાજીએ નિર્ણય આપ્યો કે એને યથાવત રાખીને ડિઝાઇનમાં જરૂરી ફેરફાર કરવો. સારી વાત છે, આનંદની વાત છે અને ઉદાહરણરૂપ પણ છે. ગોલ્ડન પ્લેટથી મહેલો એક મોટો ગોળો મૂકવામાં આવ્યો છે. તેની ડિઝાઇન જોવાલાયક છે. તેમાં સૌથી ઉપર માત્રીમંદિર એટલે કે ધ્યાનખંડ છે. તેમાં એક ક્રિસ્ટલ બોલ મૂક્યો છે જેમાં ઉપરથી સૂર્યપ્રકાશ આવે છે. સફેદ આરસથી દીવાલો મહેલો છે. નીચે ગાલીચા પાથરીને ગોળાકારમાં બેસી શકાય એવી ધ્યાનની વ્યવસ્થા છે. ત્યાં સાવિત્રીભવન અને ભારતભવન પણ છે, બીજી અનેક વ્યવસ્થાઓ ઊભી થઈ રહી છે. કોઈ પણ તંત્ર વિના, કાયદાઓ વિના, સંસ્કારી માણસો સમજણ અને સમભાવપૂર્વક સમૂહમાં રહીને સર્વતોમુખી વિકાસ સાધે તે ઉદ્દેશ છે. હજુ આજુબાજુની જમીન મેળવવાનું પણ ચાલે છે. ભારત સરકારે અને યુનોએ પણ પ્રકલ્પના ઉદાત્ત આદેશોને ધ્યાને લઈને તેને માન્યતા આપી છે.

અહીં પોંડિચેરી આશ્રમમાં ભોજનશાળામાં જે કંઈ વપરાય છે તે બધું જ અહીં પેદા કરવામાં આવે છે. ખેતરો, બગીચાઓ, ગૌશાળાઓ તેમજ અન્ય વિવિધ વિભાગોમાં આ બધી જ ચીજવસ્તુઓનું ઉત્પાદન થાય છે. આ બધાં જ કાર્યોમાં અહીંના કાયમી સભ્યો જોડાયેલા હોય છે. તેઓને કોઈ જાતનું મહેનતાણું એટલે કે પગાર ચૂકવાતો નથી, પરંતુ આશ્રમ તેમની જરૂરિયાતોની સંપૂર્ણ જવાબદારી સ્વીકારીને અદા કરે છે.

શુદ્ધ, સાત્ત્વિક અને સાદો ખોરાક લઈને તત્કાળ પૂરતા આવીને જતા રહેતા લોકોને આવો વ્યાપક અંદાજ ઘણી બધી વાર આવતો હોતો નથી. જેમને જિજ્ઞાસા છે અને રસ છે તેઓ સાહિત્ય વાંચીને, જુદાજુદા લોકો સાથે ચર્ચા પરામર્શ કરીને, અથવા તો ઊભી કરેલી વ્યવસ્થાઓનો ઉપયોગ કરીને જાતે પણ તે જોઈ જાણી શકે છે.

બંગાળી, ગુજરાતી અને ઓરિસ્સા, કર્ણાટક વગેરે સ્થળોએથી આવતા લોકો માટે પોતાના પ્રદેશના લોકો સાથે રહી શકાય તેવા અલગ અલગ રેસ્ટ હાઉસીસ છે. ઓરિયા નિલયમ્ કર્ણાટક નિલયમ્ જેવાં નામો સૂચક છે. સમર્પણ મોટા ભાગે ગુજરાતી પ્રજા માટે છે.

ગુજરાતીઓ ઘણું ફરે છે. જેમ અરવિંદ પોંડિચેરી આવી ગયા તેમ ઘણા ગુજરાતીઓ પણ તેમના ચરણે

બેસવા આવી ગયા. આ બધું જાણવા-જોવા-માણવા જેવું છે. આપણે બીજે બધે જઈએ છીએ તેમ પોંડિચેરી પણ જોવાલાયક છે, રહેવાલાયક પણ છે. શ્રી અરવિંદ અને માતાજીમાં રસ હોય તોતો ખજાનો જ છે ! અમારી પોંડિચેરી મુલાકાત તો આનંદદાયક રહી અને અવારનવાર ત્યાં જવું જોઈએ એવો વિચાર કાયમી બન્યો છે.

ગુજરાતની પ્રજા વિશે અને તેમાં ખાસ કરીને અમદાવાદની પ્રજા વિશે વારંવાર હું મારા મિત્રોને એક વસ્તુ કહું છું કે આપણે ગુજરાતીમાં લખીએ છીએ : આપણને એની જવાબદારીની ખબર છે ? આ ગુજરાતી ભાષા, એ મહાત્મા ગાંધીની ભાષા છે – ગાંધીગિરા છે. ગાંધીને વાંચવાને માટે માણસો ગુજરાતી ભણશે, ભણી રહ્યા છે. અને એ લોકો ભૂલેચૂકે ક્યારેક આપણું લખાણ વાંચવાના, ત્યારે આપણી શી ગતિ થવાની ? આ એક મોટું ઉત્તરદાયિત્વ છે. અને બીજું, ગુજરાતમાં વિવેચનની પરંપરા અત્યંત ઉજ્જવળ છે. ઉત્તમ વિવેચકો છેલ્લાં સો વરસમાં પાક્યા છે. અત્યારે પણ વિદ્યમાન છે. નવી પેઢીમાંથી પણ વિવેચનશક્તિ ધરાવનારી વ્યક્તિઓ છે. તેમ છતાં હું મારા અનેક મિત્રોને યાદ અપાવ્યા કરું છું કે કેટલા બધા માણસો અમદાવાદમાં એવા છે જેઓ માત્ર ચૂપચાપ વાંચે છે. તેઓ કહેવા આવવાના નથી કે આ બરાબર લખ્યું છે કે બરાબર લખ્યું નથી. પણ બેઠા બેઠા એ આપણો તોલ કરે છે. એ લોકો સંકોચથી અથવા પોતાની ક્ષેત્રમર્યાદામાં રહેવું એમ માની પોતાનો અભિપ્રાય પ્રગટ કરવાના નથી. પણ ધ્યાન રાખવાનું છે કે આપણે જે કાંઈ બોલ્યા, જે કાંઈ લખ્યું તે બધાનું જેઓમાં discerning capacity - જોવાની શક્તિ છે તેવા વિવક્ષણ માણસો અવલોકન કરી રહ્યા છે. આપણી તેમની પ્રત્યે જવાબદારી છે. ગુજરાતની પ્રજા એ ગુણજ્ઞ પ્રજા છે. એ થોડાને પણ મોટું કરીને જુએ છે. અને હું પોતે આજની ક્ષણે ગુજરાતની ગુણદર્શિતાનો જ આ પ્રસંગ છે એમ જોઉં છું.

– ઉમાશંકર જોશી

નિરંજન ભગતની કવિતામાં નગરસંવેદના

વિરંચિ ત્રિવેદી

અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતામાં ઉમાશંકર - સુંદરમ્ પછી કવિતામાં એક નવો વળાંક લઈ વિકસી વિષય અને અભિવ્યક્તિ, બંનેમાં નવા ઉઘાડની વિશેષતા ધરાવતી આ કવિતામાં શૈલીની નૂતનતા પણ જોવા મળી. સર્જકતાનો નવોન્મેષ પ્રગટાવતી અને વિશિષ્ટ રૂપે વિકસતી નવી કવિતાના અગ્રેસર કવિઓ રાજેન્દ્ર શાહ અને નિરંજન ભગત હતા તેથી આ કવિતા રાજેન્દ્ર - નિરંજન યુગની કવિતા તરીકે ઓળખાઈ.

રંગદર્શી કવિતા પછી આધુનિકતાના અંશો પ્રગટાવતી નિરંજન ભગતની નગરકવિતાએ વિષય અને અભિવ્યક્તિથી એક જુદી જ આબોહવા સર્જી છે. એમના ચાર કાવ્યસંગ્રહોમાંથી 'ઇંદોલય' અને 'કિન્નરી'નાં કાવ્યોમાં નવા વળાંકનાં ચિહ્નોએ નિરંજન ભગતને સ્વકીય મુદ્દા ઉપસાવતા કવિ તરીકે સ્થાપિત કરી દીધા. 'પ્રવાલદ્વીપ'ના કાવ્યગુચ્છમાં તે ઉત્તમ રીતે સિદ્ધ થાય છે. નગરસંવેદનની અનુભવજન્ય સ્તરે કલાત્મક અભિવ્યક્તિએ 'પ્રવાલદ્વીપ'ના કાવ્યગુચ્છે નિરંજન ભગતને નગરકવિતાના કવિ તરીકેની પણ વિશિષ્ટ ઓળખ આપી છે.

'પ્રવાલદ્વીપ'ના કાવ્યસર્જનનાં મુખ્ય બે પરિબળોમાં એક કવિનો વિદેશપ્રવાસ અને પાશ્ચાત્ય કવિઓનાં કાવ્યોનો પ્રભાવ છે અને તેવું જ બીજું અસરકારક પરિબળ કવિનો મુંબઈમાં વસવાટ છે. વ્યાખ્યાન નિમિત્તે વિદેશયાત્રા અને એ નિમિત્તે જ એલિયેટ, ઓડેન, લોકર્ડ અને જેમ્સ જોઈસના કાવ્યસાહિત્યના અભ્યાસમાં બોંદલેર અને રિલ્કેની કવિતાની ઘેરી અસરનો પ્રભાવ 'પ્રવાલદ્વીપ'નાં કાવ્યોમાં મળે છે.

નગરસંસ્કૃતિનું નિરૂપણ જેમ્સ જોઈસના 'યુલિસીસ'માં પણ છે. પરંતુ રિલ્કેની ચિત્રપોથીનાં કાવ્યોની અને એલિયેટનાં 'મરુભૂમિ' (The west

land)ની અસર નિરંજન ભગતનાં કાવ્યોમાં વિશેષ મળે છે. આ સર્વમાં સૌથી વધુ ઘેરી અસર તો બોંદલેરની કવિતાની રહી છે.

આમેય બોંદલેર અને નિરંજન ભગતના જીવનની કેટલીક ઘટનાઓ અને પરિસ્થિતિઓમાં ઘણું સામ્ય છે, બોંદલેર પેરિસની ગલીઓમાં ફર્યા તો નિરંજન ભગત મુંબઈની ગલીઓમાં ઘુમ્યા છે અને રાજમાર્ગો પર પણ પદયાત્રા કરી છે. બંને કવિઓની નગરયાત્રામાં, સ્થળ, કાળ, ભૂગોળ, સમાજ અને નિમિત્ત પાત્ર પ્રસંગ જુદાં હોવા છતાં તેમના કવિચિત્ત પર નગરની જે છબી અંકિત થઈ છે અને એમાં જોયેલાં અનિષ્ટ તત્ત્વોનું પણ સામ્ય છે. એમાંથી જાણે વૈશ્વિક સમસંવેદનનું પણ સામ્ય છે. પેરિસની નગરયાત્રા પછી બોંદલેર 'પેરિસ ચિત્રાવલિ' (Tablo Pareisa) તાબ્લો પારિસાંમાં પોતે જોયેલા અને અનુભવેલાં દર્શન પર કવિતા રચે છે. જ્યારે મુંબઈના રઝળપાટ પછી નિરંજન ભગત 'નગરકવિતા' લખે છે.

૧૮૫૭માં આધુનિકતા અને નગરકાવ્યોની શરૂઆત પેરિસમાં થઈ અને ૧૮૪૬થી ૧૮૫૬ના દાયકામાં આધુનિકતાના અંશો ધરાવતાં નગરકાવ્યો નિરંજન ભગત ગુજરાતી કવિતાને આપે છે. એમાં નિરંજન ભગતે જોયેલા અને અનુભવેલા સંવેદનોથી સભર 'પ્રવાલદ્વીપ'નો કાવ્યગુચ્છ આપે છે. આ કાવ્યગુચ્છમાં પણ પ્રતીકાત્મકતાનું સામ્ય છે. નિરંજનભગતના કાવ્યગુચ્છમાં, નગરજીવનની વિષમતા, દિશાવિહીન ગતિ, વિસંવાદિતા, યાંત્રિકતા, ક્યાંક ભયાનકતા, નિરર્થકતા, ભીડ અને ભીંસમાં પણ એકલતા, લાગણીશૂન્યતા અને અકળાવી મૂકતી નિર્જનતાનાં વરવાં દૃશ્યોમાં નગરસંસ્કૃતિનો સંવેદનહીન-વિરૂપ ચહેરો ચોંકાવી દે છે. એ માનવટોળાં વચ્ચે જ કવિ પણ ફરતા હતા, તે છતાં ટોળાંથી અલગ રહીને ઝીલેલી નગરસંવેદનાઓ તેમની નગરકવિતાનું પ્રાણતત્ત્વ છે એમાં એમની સર્જકતા

સર્વોચ્ચ કક્ષાએ પ્રગટી છે. તેથી આધુનિક નગરકવિતાના સીમાચિહ્નરૂપ ‘પ્રવાલદ્વીપ’ની રચનાઓ માત્ર નિરંજન ભગતની કવિતાનું વિશિષ્ટ પ્રદાન હોવા ઉપરાંત સમગ્ર ગુજરાતી કવિતામાં આધુનિક કવિતાનું ગૌરવપ્રદ સ્થાન મેળવે છે. તદ્દુપરાંત એ કાવ્યગુચ્છ નિરંજન ભગતને નગરકવિતાના શ્રેષ્ઠ કવિ તરીકે સ્થાપિત કરી દે છે.

‘પ્રવાલદ્વીપ’ એટલે પરવાળાનો ટાપુ. આ કાવ્યગુચ્છમાં ૧૬ કાવ્યો છે. મુંબઈ નગરી વિશેના પહેલા કાવ્યમાં જ કવિએ પારખેલા આ નગરની વિશિષ્ટ ઓળખ છે. મોહમયી નગરીમાં કવિને તેના મોહમયરૂપની અંદરનું તેનું સાચું સ્વરૂપ દેખાયું છે.

‘જ્યાં માનવ સૌ ચિત્રો જેવા
વગર પિછાને મિત્રો જેવા
આ તીરથની જાતરા છે ના અઘરી
ચલ મન મુંબઈ નગરી
જોવા પુચ્છ વિનાની મગરી’

પુચ્છ વિનાની મગરી જેવો આકાર ધરાવતી આ નગરની સંસ્કૃતિ અને નગરજીવન કવિને ડગલે ને પગલે નોખાં સંવેદનો જગાવે છે.

વગડાનો ભાસ કરાવતું આ નગર કવિને કોઈ જુદા જ પ્રકારનું જંગલ લાગે છે. તેથી કવિ તેને ‘આધુનિક અરણ્ય’ કહે છે. અહીં પણ હિંસક પ્રાણીઓ જેવો ભય નકારી શકાય એમ નથી. સ્ટીફન સ્પેન્ડર એના કાવ્યમાં આવા નગરજનોને ‘યાંત્રિક ભૂતાવળ’ કહે છે. અહીં નિરંજન ભગતને એવું લાગે છે કે કોઈ રાક્ષસે વાવેલા ચોફેર ફૂલ્યાફૂલ્યા સ્વપ્નબીજ જેવું આ નગર ઉપરછલ્લી નજરે ‘ઇન્દ્રજાળની ભૂલવે લીલા.’ એવાં કેટલાંક દશ્યો મૂકી કવિ નગરના એકસાથે બાહ્યાંતર સ્વરૂપને આ રીતે નિરૂપે છે :

“અરણ્ય, જન જ્યાં અગણ્ય પશુ શા ઘૂમતા
શિલા, શત, સિમેન્ટ, કાચ વળી કાંકરેટ
ધરાતલ પરે ન ઇન્દ્રધનુ લોહનું બચ્ચું
નહિ ઝરણ શી સરે, સડક સ્નિગ્ધ
આસ્ફાલ્ટની
ન પ્રેત પણ આ ઇમારત કેં ઘાટની

* * *

અહીં નરક નીકળ્યા મલિન ઉષ્ણ નિશ્વાસ ?
કે
કદીક નીજ સ્વપ્નબીજ અહીં વાળીયાં રાક્ષસે
વિશાલ પરિપક્વ આ સ્વરૂપમાં શું
ફાલ્યાફૂલ્યા ? (પૃ. ૨૦૨)

આ નગરનું એક બીજું કૌતુક કવિને એ લાગે છે કે અહીં માનવોનાં ટોળાં સતત ચાલ્યા જ કરે છે. પણ એમની ગતિ લક્ષ્યવિહીન છે. દિશાહીન દોડમાં ઊતરેલા આ માનવોના મૂઢ ચહેરા ક્યારેક હસે છે, પણ સાચું નહીં, કારણ કે એમના ચહેરા ઉપર તો મહોરાં છે :

‘મુસાફરો, અસંખ્ય આ મુસાફરો,
શું ટ્રેનને ચડ્યો ન હોય આફરો
નટો સમાન વેશ શો ઘરે, મુખ સુરમ્ય મહોરું
હાસ્યનું
રસાર્દ, ભાવઊર્મિરંગ રાગપૂર્ણ હોય શું ન એ
જ અસ્લ રૂપ આસ્યનું

(‘ચર્ચગેટ લોકલમાં’, પૃ. ૧૧૬)

અહીં આ ભીડ એટલી છે કે માણસો એકબીજાને ઘસાઈને જાય છે. છતાં આ ભીડમાં પ્રત્યેક માનવી એકલો છે અને એ ચોતરફથી એકલતાથી રૂંધાયેલો છે. અહીં આશ્ચર્યનો પણ પાર નથી. કેટકેટલી વિરોધી સ્થિતિ અહીં એક સાથે જોવા મળે છે. અહીં સ્પર્શ છે, પણ સંવેદન નથી અને તારઓફિસેથી સ્પર્શ વિના પણ માઈલોથી બે ઉરો વચ્ચે સેતુ રચાય છે :

“એકમેકની પૂંઠે જતાં, ખભે ખભા ઘસી
છતાં ન કંપ, સ્પર્શથી ન સેતુ એક બે જ
વેંત
બે ઉરો વચ્ચે
સમીપમાં જ તાર ઓફિસે રચાય જે ક્ષણેકમાં
હજાર માઈલો વચ્ચે”

(‘ફાઉન્ડન બસ સ્ટોપ પર’, પૃ. ૨૧૧)

આ પંક્તિઓમાં કવિ એક તરફ એકલતા સૂચવે છે તો સાથે જ યંત્રવિદ્યાની સગવડતામાંથી સર્જાયેલી જ વિટંબણા પણ જુએ છે. સતત ધસ્યે જતા આ માનવટોળાંઓનાં ભાવમાં કવિ નિરર્થકતા જ જુએ છે :

પાપત્રસ્ત, શાપત્રસ્ત, સર્વનામહીન
કોઈનું ન નામ જાણતો
પરંતુ એક વાત તો પ્રમાણતો;
કદીક બેપતા જહાજના મુસાફરો તણી થશે
પ્રસિદ્ધ નામ-આવલિ
હશે જ એમનાં યે એ વિશે સમસ્ત દ્વીપ આ
કદિક તો થશે સમુદ્રમાં બલિ
કદીક આ વિરાટ ગ્રંથ વિશ્વનો સમાપ્ત તો
થશે,
જરૂર એમનાં યે નામ છાપભૂલમાં હશે”

(એજન)

નગરમાં હરતાંફરતાં કવિને સર્વત્ર યંત્રસંસ્કૃતિનો
પ્રભાવ દેખાયા કરે છે. આ નગર કોંકરેટનું જંગલ લાગે
છે. વસંતના સ્વપ્ન સાથે હાથમાં શલ્યફૂલો લઈ
વિશ્વમાલણી ઊભી છે લોહનાં પર્તગિયાં ભમે છે. કવિ
જે હવા શ્વાસમાં લે છે તેમાં પણ અસંખ્ય લોકોના
નિશ્વાસની વાસ આવે છે. સ્મશાનયાત્રિકો જેવા આ
માનવોમાં દેખાતી નિરર્થકતા આ યંત્રસંસ્કૃતિની દેન છે.

કાચ કોંકરેટના અનન્ય કાનને
સદાય શાંત, સ્વસ્થ, આશવંત આનને
ઊભી છ વિશ્વમાલણી વસંતસ્વપ્ન નેત્રમાં
અમૂલ
બેઉ હાથમાં ધર્યાં છે શલ્યફૂલ;
ચારેકોર લોહનાં પર્તગિયાં ભમી રહ્યા
અચેત જે પરે અનેક જંતુડાં રમી રહ્યાં

(‘ફ્લોરા ફાઉન્ટન’, પૃ. ૨૦૯)

અહીં પ્રત્યેકનું જીવન યંત્રયુગથી પ્રભાવગ્રસ્ત છે.
આ વિલક્ષણ એકસરખાપણું કવિને અકળાવી દે છે.
એમના જીવનક્રમની એકવિધતામાં પણ યંત્રયુગનો
દુષ્પ્રભાવ દેખાય છે :

એ જ તેજ
એ જ ભેજ
એ જ સેજ
એ જ એજ
એ જ બે પગા

લગા લગા લગા લગા

(‘એક સુરીલું’, પૃ. ૧૫૬)

તદન સરળ ભાષામાં આ પ્રાસબદ્ધ લઘુકાવ્યમાં
લગા...લગાના આવર્તનમાં જીવનની એકસરખી ગતિમાં
નિરસતા જ વ્યાપેલી દર્શાવી છે.

‘પ્રવાલદ્વીપ’નાં કાવ્યોમાં પાત્રોક્તિ, એમાં વ્યક્ત
થતા સંવેદન અને રચનારીતિ, નાટ્યાત્મકતા તથા
અભિવ્યક્તિની પાત્રગત છટાના વૈવિધ્યની દૃષ્ટિએ
‘પાત્રો’ વિશિષ્ટ રચના છે. રિલ્કેના ‘વોઈસિસ’ ગુચ્છમાં
અનાથ, વિધવા, આંધળો, ભિખારી, રક્તપીતિયો વગેરેની
પાત્રસૃષ્ટિ છે. એમાં પ્રથમ પ્રાસ્તાવિક કવિતા પછી
પાત્રોક્તિઓ છે. ‘પાત્રો’ કાવ્યમાં માત્ર સહાનુભૂતિ
દર્શાવવા આવેલા ભાષણ કરનાર સમાજ સુધારકોને
‘બસ ચૂપ રહો, નહીં તો અહીંથી ચાલવા માંડો’ કહે છે.
એમાં ફેરિયો, આંધળો, ભિખારી, વેશ્યા, પતિયો અને
કવિનાં પાત્રો છે. આવા સામ્યભેદ સિવાય પાત્રોમાં વેધક
સંવેદનનું સામ્ય છે. તદ્દુપરાંત અહીં પાત્રોમાં પ્રારંભે
સહિષ્ણુતાનો દંભ કરતા ભાષણખોર સમાજસેવકોને કવિ
સંબોધે છે. તો અંતમાં એ જ પંક્તિથી, હીનવૃત્તિથી
પીડાતાં કવિતાનાં પાત્રોને સંબોધે છે.

વૈભવ અને વિલાસ વચ્ચે આ નગરમાં આવાં
પાત્રોનું પણ અસ્તિત્વ છે દીન અને દરિદ્ર પાત્રો તિરસ્કૃત-
બહિષ્કૃત અને વ્યથિત હોવાથી તેઓ કરુણા-દયાને પાત્ર
છે. છતાં પરસ્પર પાછા એકબીજાને સભ્ય સમાજના
ત્રાજવે તોલે છે. તેથી છેવટે આવી હીનવૃત્તિથી પીડાતા
આ બધાં પાત્રોને પણ કવિ એમ કહે છે કે ‘બસ ચૂપ
રહો, નહીં તો અહીંથી ચાલવા માંડો.’ ચકાકારે ગતિ
કરતી કવિતા જ્યાંથી શરૂ થઈ એ જ ઉક્તિ જુદા સંદર્ભ
સાથે એક વર્તુળ રચે છે. કવિતાની આ રચનારીતિ પણ
વિશિષ્ટ છે. એમાં હાસ્યને અતિક્રમી જતો કરુણ તો
કરુણથીયે વિશેષ માત્રામાં છે. નીચેની પંક્તિઓમાં
પાત્રગત સંવેદન અને પીડા પ્રગટ થાય છે :

ફેરિયો – જોકે મને સૌ ફેરિયો કહે છે છતાં
ફરતો નથી

પણ એમ તો મારું નસીબે ક્યાં ફરે છે ?

આંધળો - કે શું હજુ હું ગર્ભમાંથી નીકળ્યો
ના બહાર

તે મારા જનમને કેટલી છે વાર ?

ભિખારી - આ હાથ જે સામો ધર્યો
એ હાથનો ઘડનારો પણ હાથ
એના જેટલો લાચાર ને પામર ઠર્યો.

વેશ્યા - લોકો તો કે મળે છે નવા
પણ હા, મળે છે માત્ર ભૂલી જવા
તમે જોયો હશે ક્યારે કાગળનો ડૂચો
ટાળ્યો હશે જે બારીએથી બહાર, રસ્તા પર
પવનને પ્યાર તે પાડે. ઉપાડે જે કદી નીચો
કદી ઊંચો.

પતિયો - પણ સૌ લોકની પાની પાની ઝેંઠને
ઓળંગતી, અડતી નથી,
ને એમ એ સૌની નજર મારી ઉપર પડતી
નથી.

આ પાત્રોના સંવેદનમાંથી પીડા, દીનતા, દરિદ્રતા, દુર્ભાગતા અને નિયતિ સૂચિત થાય છે. કવિએ પાત્રો દ્વારા સમાજમાં અંધતા, અચલતા, રુગણતા, પત અને ભીખનાં દૂષણો પર અંગૂઠિનિર્દેશ કર્યો છે. આ ઉપરાંત ઝૂમ્યુક્રિયમ, હેન્બી રોડ'માં પણ કવિએ નગરની વિષમતા અને સંવેદનહીનતા તેમજ યંત્રવિદ્યાનો વૈચ્છિક પ્રભાવ દર્શાવ્યો છે.

'ગાયત્રી' 'પ્રવાલદ્વીપ'નું અને નિરંજન ભગતની સર્જકતાનું ઉત્તુંગ શિખર છે. કવિએ પ્રાતઃ, મધ્યાહ્ન અને સાયંના નગરસંવેદનના સંદર્ભે નવા અર્થો ગૂંથ્યા છે. કવિએ આપેલાં દષ્ટાંતોમાંથી એ અર્થો મળે છે એલિયેટના west land અને 'ગાયત્રી'માં પ્રતીકાત્મકતાનું પણ

સામ્ય છે. એલિયેટ જે અર્થ વરસાદ (Rain)માંથી સિદ્ધ કરે છે તે માટે અહીં નિરંજન ભગત સૂર્યનું પ્રતીક યોજે છે. કાવ્યારંભે કવિએ 'નગરદ્વીપ સુંદરી'નું સુંદર ચિત્ર આપ્યું છે. સૂર્ય ઊગતાં આખો સંસાર ચેતનવંતો બની જઈ સ્ફૂર્તિ માણે ત્યારે કવિ અને વેશ્યા નિવૃત્તિ માણે છે. ટ્રામ અને ટ્રેનના ચક્ર નીચે રાત્રીની નીરવ શાંતિનું શબ્દ ચગદાય છે. ઊગતા સૂર્યને આ નગર માટે કુતૂહલ છે એ કુત્સિત દશ્યનું શબ્દાંકન આ પ્રમાણે છે :

'તાળવું ફાટતાં વેંત, લોહી કેવુંક રેલાતું,
આખાવે આભમાં રક્તરંગનું તેજ ફેલતું.'

મધ્યાહ્ને 'જિપ્સી મધ્યાહ્ન' રૂપે નિરૂપી બપોરનાં દશ્યોમાં પણ રહસ્યો સૂચવે છે :

'કાફેમાં સામસામા બે અરીસા નીજને લહે,
શૂન્યત્વ એકબીજાનું અનંતે વિસ્તરી રહે.'

સાયંકાળે અસ્ત થતા સૂર્યને, માનવહૈયાના ભેજને સૂકવવા રોજ ઊગતા સૂર્યના પ્રયત્નથી વ્યર્થ મથતા સૂર્યને કવિ કહે છે.

'સર્વના મુક્ત આત્મામાં મારું તું વીર્ય
સ્થાપજે,
આપે તો ભવ્ય કો મૃત્યુ, ઇચ્છામૃત્યુ જ
આપજે.'

૧૯૪૮થી ૧૯૫૮ના દસ વર્ષના ટૂંકા ગાળામાં રચાયેલી નિરંજન ભગતની નગરકવિતા ગુજરાતી કવિતામાં આધુનિકતા અને નવોન્મેષ સાધે છે. શિષ્ટ ભાષા તથા ઝૂલણા, ગુલબંકી, હરિગીત જેવા પ્રચલિત છંદોનો આધુનિક રચનારીતિમાં વિનિયોગ એ આ કાવ્યોનું ધ્યાનાકર્ષક તત્ત્વ છે : નિરંજનની નગર કવિતાએ ગાંધીયુગની કવિતાની અસરોમાંથી મુક્ત કરીને નવી દિશા ચીંધવાનું કાર્ય કર્યું છે એ નિઃશંક છે.*

* ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર અને આર્ટ્સ-કોમર્સ કોલેજ, કાંકણપુર (જિ. પંચમહાલ)ના સંયુક્ત ઉપક્રમે યોજાયેલ 'કવિશ્રી નિરંજન ભગત : વ્યક્તિત્વ અને વાઙ્મય' વિશેના આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસંવાદમાં આપેલું વક્તવ્ય. તા. ૨૭ માર્ચ, ૨૦૧૮

કાન્ત અને રણજિતરામ

પ્રફુલ્લ રાવલ

‘ઈસુનું વર્ષ ૧૯૧૩’ લેખમાં રણજિતરામે ‘ગુજરાતમાં સારા ગુજરાતી ભાષકો નથી એ નાનીસૂની હીણપત નથી. વાણીમાં પ્રવાહ, માધુર્ય, આકર્ષણ, તર્કસંકલિત વિચાર કે હૃદયસ્પર્શી ભાવનાનો સંભાર ન હોય ત્યાં લગી ભાષણ નિરુપયોગી છે.’ કહીને ‘આપણે ત્યાં મીઠાશની વાણી માટે રા. રા. મણિશંકર ભટ્ટ અને રા. રા. નંદનાથ કેદારનાથ દ્વીક્ષિત પ્રખ્યાત છે.’ એમ મણિશંકર ભટ્ટ – કાન્તના વક્તૃત્વ સંદર્ભે એમની પ્રશંસા કરી છે. એ જ રીતે સંગીતશિક્ષણની વાત કરતા ભાવનગર નરેશ ભાવસિંહજીના સંગીત શોખનો ઉલ્લેખ કરીને એમણે મણિશંકર ભટ્ટની પાસે જે સંગીતવિષયક કામ કરાવ્યું તેનો પણ રણજિતરામે આદરથી નિર્દેશ કર્યો છે. આ છે રણજિતરામનો કાન્ત પ્રત્યેનો અનુરાગ. નરસિંહરાવે પોતાની રોજનીશીમાં રણજિતરામના અચાનક અવસાન પછી નોંધ્યું તું : ‘એ ઉપયોગી, સુજન ગયો’ (પૃ. ૩૪૪)

સારું જ રણજિતરામ સુજન હતા. સાહિત્ય સુજન. ૨૫ ઓક્ટોબર, ૧૮૮૧ એમનો જન્મ અને ૪ જૂન ૧૯૭૭માં અવસાન. આયુષ્ય ૩૫ વર્ષ, ૫ માસ ને ૯ દિવસ. આયુકાળ તો લાંબો ક્યાંથી કહેવાય !? પણ મુનશીએ નોંધ્યું છે તેમ રણજિતરામ વ્યક્તિ નહીં ‘ભાવના’ હતા. આ ભાવનાપુરુષને કાન્ત પ્રત્યે અહોભાવ હતો અને ભાવનગરનિવાસ દરમિયાન બંને વચ્ચે મૈત્રી સ્થપાઈ તે એકાદ પ્રસંગ સિવાય સુમધુર રહી.

કાન્તને રણજિતરામનો પરિચય ૧૯૦૩માં થયેલો. તેય પત્ર દ્વારા. આ પત્રવ્યવહારનું નિમિત્ત સાહિત્ય જ હતું. કરુણાશંકર ભટ્ટને કાન્તે રણજિતરામ સાથે પત્રવ્યવહાર હોવાનું જણાવ્યું હતું. આ વ્યવહારથી યુવાન રણજિતરામની ભાવના કાન્તને સ્પર્શી ગયેલી એટલે ઉમરેઠની ખાનગી સ્કૂલમાંથી રણજિતરામ જ્યારે સ્વેચ્છાએ નીકળ્યા ત્યારે એમને નોકરી અપાવી કાન્તે.

રણજિતરામ ત્રિભુવનદાસ ગજજરના અંગત સચિવ બન્યા. મુંબઈ રહેવાનું હતું. પેલી ભીતરની ભાવનાને પુષ્ટિ મળી. રણજિતરામે વિદ્યાર્થીકાળથી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરીને સંગઠન ઊભાં કર્યાં હતાં. એમાંનું એક સંગઠન તે ‘ધ સોશયલ એન્ડ લિટરરી એસોસિએશન’ રણજિતરામ એના મંત્રી હતા. એમાંથી ૧૯૦૪માં ‘ગુજરાત સાહિત્યસભા’ અસ્તિત્વમાં આવી અને એ સભાને વર્ષ થતાં એનું પહેલું અધિવેશન અમદાવાદમાં ભરાયું. આ conference એ ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ના જન્મનું નિમિત્ત. આ અધિવેશનના પ્રમુખ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી હતા. કાન્તે આ અધિવેશન ‘આપણું નવીન કાવ્યસાહિત્ય’ એ પેપર વાંચ્યું હતું. પોતાના વ્યાખ્યાનમાં કાન્તે મણિલાલ નભુભાઈ માટે પ્રયોજાયેલ ‘બ્રહ્મનિષ્ઠ’ શબ્દને ‘અયોગ્ય’ હોવાનું જણાવ્યું હતું. કાન્તે કહેલું કે, ‘આ પ્રસંગે આવું કહેવું પડે છે, એ મહને ઇષ્ટ નથી; પણ મિથ્યાસ્તુતિ સુધ્ધાં નિંદાની માફક ત્યાજ્ય છે, એ આપણા તરૂણ બંધુઓના હૃદય પર ઠસાવવાની મને આવશ્યકતા છે.’ પછી એમણે ન્હાનાલાલની કવિતાની ભારે પ્રશંસા કરતાં કહ્યું હતું : ‘ગુજરાતમાં આવી કવિતા અદ્યાપિ લખાયેલી નથી.’ નરસિંહરાવે રોજનીશીમાં કાન્તના આ અતિરેક વિશે નોંધ્યું છે. કાન્ત રણજિતરામ સાથે હતા એટલે પરિષદ પ્રવૃત્તિમાં જોડાયા હતા.

કાન્તની ભલામણથી ગજજરના અંગત સચિવ તરીકે મુંબઈ ગયેલા રણજિતરામને ત્યાં ફાવ્યું નહીં. વળી કાન્તના કારણે ભાવનગરમાં ગોઠવાયા. ભાવનગરના પ્રભાશંકર પટ્ટણીના અંગત સચિવ બન્યા. હવે નિવાસ બન્યું ભાવનગર. ત્યારે કાન્ત ભાવનગર રાજ્યમાં સેવા આપતા. વર્ષોથી સ્થિર થયા. રાજ્ય અને લોકમાં એમની પ્રતિષ્ઠા હતી. માન હતું. આમ તો કાન્ત આત્મકેન્દ્રી હતા, પરંતુ હતા માણસવલા. એમના ઘરે મિત્રોનો મેળો

ભરાતો. ૧૯૦૫ના મે મહિનામાં કાન્તના ઘરે જ્યારે ન્હાનાલાલ, બળવંતરાય, હરગોવિંદ કવિ, રણજિતરામ વગેરે રસ સંદર્ભે ચર્ચા કરતા હતા ત્યારે ‘કાવ્યમાં રસ ન હોય તો ?’ એવા બળવંતરાયના પ્રશ્નનો જવાબ ‘નીરસ’, ‘ફિક્કું’ મળ્યાં મૂંગા મૂંગા સાંભળતા કાન્તને રણજિતરામે કહ્યું હતું : ‘તમે કેમ કાંઈ બોલતા નથી ? આ પ્રશ્નનો તમે તો જવાબ આપો !’ કાન્તે કહ્યું, ‘એમાં જવાબ આપવાનો શો હોય ! જેમાં રસ જ નથી તે કવિતા નહીં લલિતા.’ કાન્તે પ્રાસ કર્યો તો ‘લલિતા’ જેવો શબ્દ પણ ઘડ્યો. આ હતી કાન્તના નિવાસે થતી ગોષ્ઠિની મઝા. ભાવનગરમાં રહ્યા ત્યાં સુધી રણજિતરામ દર બુધવારે અને ક્યારેક એ સિવાય પણ કાન્તને ત્યાં જતા. કાન્તની ‘મજલિસ’ મઝાની રહેતી. મુનિકુમાર ભટ્ટે લખ્યું છે, ‘રણજિતરામકાકા આવે ત્યારે તેમની મંદમૃદુ ભાષામાં કાંઈ નવાં પુસ્તકની વાત જરૂર લાવ્યા જ હોય.’

પરિષદના પહેલા અધિવેશનમાં ગયેલા કાન્ત એમાં સક્રિય બનેલા. જોકે રણજિતરામ અને બળવંતરાય જેટલા નહીં. કદાચ વહીવટ એમની રુચિ પણ નહોતી. છતાંય ત્રીજા અધિવેશન માટે પ્રમુખની વરણીનો પ્રશ્ન આવ્યો ત્યારે એમનું વલણ એવું હતું કે ‘વ્યવહારકુશળ’ નહીં પણ ભાવનાશાળી પ્રમુખ હોવા જોઈએ. આથી એમણે અંબાલાલભાઈના નામનો વિરોધ કર્યો હતો. અને નરસિંહરાવ પ્રમુખ થાય એવી લાગણી રજૂ કરી હતી. એ માટે કાન્તે પ્રયત્ન પણ કરેલો. રણજિતરામને પણ કાન્તનો વિચાર ગમી ગયેલો, પરંતુ પરિષદના તત્કાલીન વાતાવરણમાં એમ ન બન્યું. ૫-૯-૧૯૦૯ના પત્રમાં કાન્તે હાજર રહેવાનું મુનાસિબ ન માન્યું. પરિષદની સ્વાગત કમિટીમાંથી રાજનામું આપી દીધું. રણજિતરામ પરિષદમાં રહ્યા જ. કાન્ત વલણ પાછળથી નરસિંહરાવને યોગ્ય જણાયું હતું.

રણજિતરામને કાન્તની જેમ ન્હાનાલાલ સાથે સારું બનતું. ન્હાનાલાલ પોતાની કૃતિ કાન્તને વાંચવા મોકલતા. ‘ઇન્દુકુમાર’નું વાચન કાન્ત અને રણજિતરામે સાથે મળીને કરેલું. એ બીજી વારનું વાંચન હતું. કાન્તે આ સંદર્ભે કરુણાશંકરને લખેલું કે, ‘રણજિતરામ અને હું, હમણાં ફરીને વાંચી ગયા. અમને લાગે છે કે વર્તમાન

ગુજરાતના સાંસારિક અને ઇતર જીવનની મુશ્કેલીઓ ઉપર કવિ હજી થોડો જ પ્રકાશ નાખે છે.’ વળી લખ્યું છે, ‘તેમાં હાલના વખતના આપણા જીવનની સાથે સમભાવનું દર્શન થોડું છે. ગુજરાતના હૃદયને જેવો કલાપીએ સ્પર્શ કર્યો છે તેવો કવિ હજી કરી શક્યા નથી.’

‘પ્રેમનો દિવસ’ કૃતિ બળવંતરાયે રણજિતરામ દ્વારા જ કાન્તને મોકલી હતી. રણજિતરામને સહુ સાહિત્યકારો સાથે સુમેળ હતો. કાન્તના ધર્માતર સંદર્ભે રણજિતરામનું વલણ તટસ્થ રહ્યું હતું. રણજિતરામ ભગવાનમાં નહોતા માનતા. એમણે કાન્તને કદી દૂભવ્યા નહોતા. અલબત્ત, એમને કાન્ત પાસેથી સત્યનો મહિમા ઝીલ્યો હતો. ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક જ્યારે વિદેશ ગયા ત્યારે એમના સામયિક ‘નવજીવન’નું સંચાલન રણજિતરામે કર્યું હતું. નારાયણ વસનજી ઠક્કર વિશે રણજિતરામે જે લખ્યું તેમાં એમની સત્યપ્રિયતાનાં દર્શન થાય છે. રણજિતરામનું જો અચાનક ૧૯૧૭માં અવસાન ન થયું હોત કાન્તે જે અધૂરું મૂક્યું તે પૂર્ણ કર્યું હોત કે રણજિતરામે આગ્રહપૂર્વક પૂરું કરાવ્યું હોત ! એમના અવસાન પછીના કાન્તનાં વર્ષો ભારે વિમાસણનાં હતાં. આમ તો ૧૯૧૩માં રણજિતરામે અચાનક ભાવનગર છોડ્યું ત્યાર પછી કાન્ત એકલા પડ્યા હતા. રણજિતરામને દેશી રાજ્યમાં નોકરીનો કંટાળો આવતો હતો. એવામાં પટ્ટણીને મુંબઈ જવાનું થયું અને એ રણજિતરામને સાથે લઈ ગયા. ૪ જૂન, ૧૯૧૭માં એમનું દરિયામાં નહાવા ગયા ત્યારે તણાઈ જવાથી મૃત્યુ થયું. એ સાથે સાહિત્યનિસબતની ભાવનાનું એક પ્રકરણ પૂર્ણ થયું.

કાન્તના દૈનિક જીવનથી રણજિતરામ ખાસ્સા પરિચિત હતા. કાન્તને શાક સમારવાનો મહાવરો હતો. પ્રત્યેક શાકને કેમ સમારવું એ કાન્તને બરાબર આવડતું. આથી જ એક વાર લાભશંકર પ્રભુલાલ ભટ્ટને એમણે કહેલું : ‘મણિભાઈનું જીવનચરિત્ર લખો ત્યારે આ શાક સુધારવાની વાત અંદર લખજો.’ આ કથનમાં મર્મ છે તો કાન્ત પ્રત્યેનો ભાવ છે તે સાથે ચરિત્ર લખવાની ટહેલ પણ છે.

તમે 'હતા', નહીં ?

રમણ સોની

ધારો કે અપૂર્વાનંદ સ્વામી નામના એક સાધુ છે. હવે કોઈ અટકચાળો મનુષ્ય એમને પૂછી બેસે કે 'હું સ્વામીજી, તમે તો મુન્દ્રાના મહાસુખભાઈ મહેતા હતા, નહીં ?' – તો મહાપાતક થઈ જાય ! સમસ્ત સાધુસમાજ કપકો આપે કે 'હે અવિચારી પ્રાણી, અમારાં મૂળ-કુળ કદાપિ ન પૂછવાં. હે મૂઠ, અમે 'હતા' નહીં, માત્ર 'છીએ.'

પરંતુ આખોય અ-સાધુ સમાજ આ બાબતે બહુ કમનસીબ હોય છે. એણે તો કર્યુ-ન-કર્યુ, હતું-ન-હતું બધું ઉપાડીને જ ચાલવાનું. દાખલા તરીકે કોઈ યુવક યુનિવર્સિટીમાંથી ગોલ્ડમેડલ લઈને નીકળ્યો હોય, નોકરી શોધવા માટે સરખાં કપડાં ખરીદવા એને એ મેડલ પણ કદાચ વેચવો પડ્યો હોય, છેવટે પણ એને નોકરી ન મળી હોય ત્યારે, બાપીકો ધંધો કરતા એના સેકન્ડ ક્લાસ સહાધ્યાયીના પિતાશ્રી પેલાને પૂછવાના – 'તમે તો બહુ હોશિયાર 'હતા', નહીં ?'

એટલે અસાધુ કદી અપૂર્વાનંદ બની શકતો નથી.

હવે મજા જુઓ : પાંત્રીસ-ચાળીસ વર્ષ કોલેજમાં ભણાવ્યું હોય, નૈતિકતા જાળવી હોય, વિદ્યાર્થીઓને ભણાવતાં ભણાવતાં નાગરિક-ધર્મની બે વાતો પણ કરી હોય, એવું ન કરનાર પર થોડાક ચાબખા મારીને સૌને હસાવ્યાં હોય, એવો સરસ પ્રોફેસરી પ્રભાવ ઊભો કર્યો હોય...

– ને નિવૃત્તિ પછી, દીકરાની નોકરીને કારણે બીજા શહેરમાં વસવાટ કર્યો હોય. એય નિરાંતની જિંદગી. વાંચો, લખો ને મજા કરો.

અને એક દિવસ નીકળ્યા હોય કોઈ કામે, સ્કૂટર પર. અજાણ્યો રસ્તો. એક વળાંકે ડાબી બાજુ વળી ગયા પછી તરત ખ્યાલ આવ્યો હોય કે જવાનું હતું જમણે. હવે ? ખાસ્તું ચક્કર મારવું પડે એમ હતું. ઉતાવળ હતી. મન લલચાઈ ગયું – સોએક મિટર જ છે, એટલું રોંગસાઈડ જવું ? કે ન જવું ? આટલુંક જવામાં વાંધો નહીં.

ને સ્કૂટર પાછું ફેરવ્યું, જમણે લીધું. ને કોઈ સાઈકલવાળો છોકરો સ્લેજ અથડાઈ ગયો. વાગ્યું હતું તો એમને, પણ છોકરાના પક્ષે પાંચસાતનું ટોળું થઈ ગયું. ને એમાં એમનો એક ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થી ફૂટી નીકળ્યો :

'ઓહો સાહેબ, તમે ? તમે તો અમારી કોલેજમાં હતા ને ? જવા દો, જવા દો, ભાઈઓ, આ તો અમારા પ્રોફેસર 'હતા'...'

વન્સ એ પ્રોફેસર, ઓલ્વેઝ એ પ્રોફેસર – એ સૂત્ર ધરાર ખોટું પડ્યું. 'પ્રોફેસર 'હતા' !

આ હતા-હતાની સૌથી મોટી તકલીફ લેખકોને. લેખકે શું થવું જોઈએ – કવિ ? વાર્તાકાર ? હાસ્યકાર ? કે વિવેચક ? કેટલાક બધું એકસાથે ચાલુ કરી દેતા હોય છે. બધી જ અજમાયશો કરવાની. ભલે ને કારકિર્દીના પેલા છેડા સુધી બધું અજમાયશના સ્તરે જ રહી જતું હોય. આવા નિત્યલેખકો કાયમી નવોદિતો હોય છે. વળી આમાંના કેટલાક લેખકો તો લેખક કરતાં વધુ આયોજક હોય છે – એમણે એક અફર ટાઈમટેબલ કર્યું હોય છે : બ્રાહ્મ મુહૂર્તમાં કવિતા કરવી. (રાત રહે જ્યાહરે પાછલી ખટ ઘડી – ઊઠી જ જવાનું સરસ્વતી સેવાર્થો.); પછી, ચા-બા પીધા પછી નિબંધે ચડવાનું. જમ્યા પહેલાં એકાદ હાસ્યલેખ લખી દેવાનો – કેટલાકને બપોરે દોઢ-બે પહેલાં જમવાનું મળતું હોતું નથી. એટલે ભૂખ દબાવવા હાસ્યમાં ડૂબકાં ખાવાં સારાં. પરિશ્રમ અને ભોજનથી અધમૂઆ થઈ જવાયું હોય એટલે લાંબી વામકુક્ષી કરવાની, ને પછી રાતના ભોજન પહેલાં આખી લઘુકથા કે અરધી દીર્ઘવાર્તા લખવાની. ને ત્યારબાદ, રાત્રે, અંધકાર વચ્ચે લેમ્પ પેટાવીને દુશ્મનો પર તૂટી પડવાનું – એટલે કે વિવેચન લખવાનું. આવા, પૂરા સમયના, અનેક ઘોડે ચડીને ચારેકોર તલવાર વીંઝનારા; વર્તુળની બહાર નીકળવાનો નિયમભંગ ન કરનારા પ્રતિભાશાળી

નવોદિતો બહુ વિરલ હોય છે. એમને નથી નડતું સાધુત્વ કે નથી અડતું અસાધુત્વ.

પણ કલ્પો કે કોઈ લેખકે કુમળી કિશોરવયથી કાચી યુવાવય સુધી કવિતા લખી હોય, પણ પછી કવિતા 'ચડી' ન હોય. વળી, કોઈ દિવ્ય જ્ઞાનથી ખ્યાલ આવી ગયો હોય કે આમાં બહુ ભલીવાર નથી. આ જ્ઞાને ને નૂતન સમજે એમને વિવેચક બનાવ્યા હોય. કારકિર્દી બરાબર તપી હોય. ચારેકોર 'વિવેચક, વિવેચક' થઈ ગયું હોય. ને સાહેબને કોઈ સંસ્થાએ વ્યાખ્યાન કરવા બોલાવ્યા હોય. અને ત્યારે જ -

- એમનો પરિચય આપનાર કોઈ જાણભેદુ નીકળ્યો ! તો એ બહુ આદરપૂર્વક ને ઉમળકાથી બોમ્બ ફોડવાનો : 'આપ સૌ સભાજનો નહીં જાણતા હો, પણ આપણા આ વિદ્વાન વિવેચક સાહેબ એક વાર કવિ પણ 'હતા' !'

ગયા ! કવિનું ખરું મૃત્યુ છેક હવે થયું...

વિવેચક જેવાને પણ આત્મપ્રતીતિ તો થતી જ હોય - એટલે કે જાત સામે પ્રશ્નો થતા હોય :

વિવેચન વંચાય છે ખરું ? વાંચ્યા વગર જ આપણને વિદ્વાન કહેનારા પણ હશે જ ને ?

એવા એક વિવેચકનો પરિચય આપવાનું ભોગજોગે જેને ભાગે આવેલું એવી એક અધ્યાપિકાએ વ્યાખ્યાન પહેલાં વિવેચકશ્રીની પાસે આવીને નમ્રતાથી કહ્યું કે, 'સર, મારે પરિચય આપવાનો છે આપનો. એ મારું સદ્નસીબ છે. તો આપનાં બેચાર પુસ્તકોનાં (બેચાર તો લખ્યાં જ હશેને આટલી ઉંમર પછી ?, એનાં) નામ કહેશો ?' આ વિવેચકજી વળી લોકપ્રિયતાના તેમજ સ્ત્રીદાક્ષિણ્યના દુશ્મન હશે, ને એમને બીજાંને પીડા આપવાનો આનંદ આવતો હશે. એટલે એઓશ્રી કહે, 'જો બહેન, તું સાહિત્યની અધ્યાપક છે ને ! તું મારા એક જ પુસ્તકનું નામ બોલ, પછી હું મારાં બધાં પુસ્તકોનાં નામ કહું.' પરંતુ પેલી બહેન તો પૂરેપૂરી નિર્દોષ હતી. એટલે પછી એણે એકપણ પુસ્તકનું નામ લીધા વિના જ પંદરેક મિનિટ સુધી વિવેચકની વિદ્વત્તાની પ્રશંસા કરીને સૌને મંત્રમુગ્ધ કરી દીધાં ને વિવેચકજીને દિઝમૂઠ કરી દીધા...

હવે આવા એક વિવેચકે, કોઈ નબળી ક્ષણે, એક

હાસ્યલેખ લખી દીધો ! એની પ્રશંસા પણ થઈ. પ્રશંસા કરવા પાછળનું પ્રશંસક લેખકોનું પોલિટિક્સ એ હતું કે જો આ સાહેબ હાસ્યલેખનના રવાડે ચડી જાય તો અમે એમના વિવેચનના ત્રાસમાંથી છૂટી જઈએ ! અમારી તાજી ચોપડીઓ વિશે એ બહુ નિર્દયતાથી અવલોકનો કરે છે. એમની એ કૂરતા, એમની પ્રશંસા કરવાથી જ મિટાવી શકાશે.

પરિણામે વિવેચકશ્રીએ વધુ ને વધુ હાસ્યલેખો લખવાનું ચાલુ કર્યું. પણ એમનું વળતું પોલિટિક્સ એ હતું કે એમણે સાથેસાથે વિવેચનલેખો લખવાનુંય ચાલુ રાખ્યું.

પરંતુ છેવટે એ ફસાયા ખરા.

એમ બન્યું કે કાળક્રમે વિવેચનો વંચાતાં જ બંધ થયાં. ક્યારેક વળી લેખનું કે પુસ્તકનું શીર્ષક અને લેખકનું નામ, બસ એટલેથી આગળ કશું ન વાંચીને વાચકો પોતાનો સમય બચાવવા લાગ્યા. ક્રમશઃ નામવિસ્મરણ પણ વિકાસ પામ્યું. એટલે આપણા વિવેચકવર્ગ હાસ્યકાર તરીકે જ શેષ રહ્યા.

તેઓશ્રી એક વાર મોર્નિંગ વોક માટે નીકળેલા. વાતાવરણ ખૂબ જ તાજગીસભર અને પ્રસન્નતાભર્યું હતું. એવામાં બે જણ સામે મળ્યા. એમાંના એક ભાઈ કહે, 'નમસ્તે સાહેબ, હું આપને ઓળખું છું. અહા, તમારા હાસ્યલેખો ! વાંચવાની શી મજા આવે છે ! ક્યારેક એકલો એકલો હસતો હોઉં ત્યારે મારી પત્ની ચિંતામાં પડી જાય છે. એટલું સરસ આપ લખો છો...'

થેંક યૂ થેંક યૂ - કહીને હાસ્યકાર વિવેચકજીએ આનંદ વ્યક્ત કર્યો ત્યાં તો, આ સંવાદ સાંભળતો, ને એમને ધારીધારીને જોઈ રહેલો પેલો બીજો પણ કહે - 'પણ સાહેબ, પહેલાં તો આપ વિવેચક 'હતા', નહીં ?'

કવિ-વિવેચક-હાસ્યકાર હતા-ન-હતા થઈ ગયા...

હશે. જેવું જેનું નસીબ. પણ તમને ખ્યાલ આવ્યો કે ઉપરની આત્મકથા અમે ત્રીજો પુરુષ એક વચનમાં લખી છે તે ?

અમે પણ માત્ર 'હતા' નહીં, 'છીએ.'

પ્રસાદ
બુદ્ધિપ્રકાશ
સો વર્ષ પહેલાં

- સંકલન : થોમસ પરમાર

વેદાંગના નિરૂક્તના રચનાર યાસ્ક ઋષિ જોડે ઝરતુસ્ત પેગમ્બરે કીધેલો સંવાદ.
લખનાર : બહેરામજી ડોસાભાઈ બસલા, પારસીની જુની ચાલ, અમદાવાદ.

દ્વારકાંથી યાદવો કૃષ્ણ તથા બળરામ સાથે પ્રભાસપાટણમાં પૂણ્યદાન કરવા તથા નાહવા ગયા. ત્યાં મીઠી તાડી પીધી ને નશામાં લડી મુઆ, ને તેમનો સંહાર થયો (ભાગવત સ્કંધ ૧૧, અધ્યાય ૩૦મો), કૃષ્ણના મુઆ પછી કેટલાક યાદવો કાઠિયાવાડના જેતલસર જઈ રહ્યા, અને કેટલાક અફઘાનિસ્તાનમાં જઈ સીસ્તાનમાં રહેવા દિસે છે. એ યાદવો પાસે ઝરથુસ્ત પેગમ્બર હિંદુશાસ્ત્ર શિખ્યા. એમણે શિવ માર્ગે ચાલી સંસાર તજનાર યોગીઓને વખોડવા અને સંસારમાં રહી ક્રિયાકર્મ કરનારા વિષ્ણુયોગીને ‘બ્રહ્મ આશ્રમીઓને’ વખાણ્યા. એ ઝરથુસ્ત વેદાંગની આખરમાં થઈ ગયેલા હોવાથી પોતે નિરૂક્તના રચનાર યાસ્કઋષિને મળેલાનું પોતાના ગાથાના ૪૩મા હાના સાતમા છંદમાં કહે છે. યાસ્કઋષિ બ્રહ્મ આશ્રમી હતા, માટે તેના સંબંધે યોગી ત્યાગી વિરૂદ્ધના રદીઆ તરીકે પોતે નિચે મુજબ કહે છે :

૪૩ મો હા - સાતમો છંદ - “જ્યારે મને બ્રહ્મસ્થને લીધે તે (= યાસ્ક ઋષિ) મળ્યો, તે મઝદા-અહુરા (ત્યારે વૃદ્ધિવત (= લય કરનારથી ઉલટો) તનેજ મેં ગણ્યો. મને તેણે (= યાસ્ક ઋષિએ) પુછ્યું કે કોણ (ગોર) તું છું ? કોણ કોણોનો (ગોર) તું છું ! તારા દેશો વિષે અગ્નિ આપના દિવસ (= વસંત બેસવાનો દહાડો) જાણવા માટે “અંગમાં” (વેદ+અંગમાં=વેદાંગમાં=નિરૂક્તમાં) ક્યાંથી (= ચૈત્ર સુદ ત્રીજના ગણા ગોરથી, તા. રજી એપ્રિલથી) હું વર્ણવીશ ?” એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ગોર શબ્દની ટીકા કરતો, આ પ્રમાણે આપ્યો છે :

૪૩મા હાનો છંદ આઠમો - “તેને જ ઝરથુસ્તે કહ્યું કે ચંડાળ (= ગણોના ગોર) માટે ખરેખરો જબરજસ્ત દ્રેષી (થાઉં.) પવિત્ર (= બ્રહ્મ આશ્રમીઓના ગોર) માટે જ શક્તિ માફક બક્ષનારો (= દક્ષિણા દેનાર) થાઉં. જેથી હે કિરતાર ! જ્યાં સુધી તને વખાણું છું તથા કીર્તન કરું છું ત્યાં સુધી રાજાના ગોર (= રામ રાજાના રાજ-ગોર વશિષ્ઠ, યોગ વાશિષ્ઠના રચનાર) ને તુચ્છકારો દઉં.”

આ છંદમાં વેદાંગનાં છ અંગ - કલ્પ, શિક્ષા, છંદ, વ્યાકરણ, નિરૂક્ત, તથા જોતિષ પૈકી કયું અંગ કહેવા માંગે છે, તે ખુલ્લું પાડ્યું નથી, પણ કહેવાની મતલબ જોતાં નિરૂક્ત કહેવા માંગે છે.

આજ હાના ચૌદમા છંદમાં કૃષ્ણના ભાઈ બળભદ્રને દેવ-અંશી કહી, વેદાંગના પહેલાં અંગ કલ્પ સૂત્ર માટે નિચે મુજબ કહે છે -

૪૩મા હાનો ૧૪મો છંદ - “કારણ કે વિદ્વાન, શક્તિવંતોનો નર (= મનુ વિવસ્વત) હમો (= વસુદેવની સ્ત્રીઓ) માંથી પ્રિયને (= રોહિણીને) હે કિરતાર !

તારા બળભદ્રને બક્ષી શકે. જે (= બળભદ્ર), તારા (= ધનિષ્ઠાના સૂર્યના) રાજને લીધે, તેજમાંથી કાઢેલો. જેઓ (= કલ્પ ભણનારા શિષ્યો) સર્વ સાથે કે જેઓ (= શિષ્યો) તારા (= મનુ મહારાજના) મંત્રો (= ધર્મ સૂત્રો) સ્મરે છે (તેઓ સાથે) હું (= વેદાંગનું પહેલું અંગ કલ્પ), ભણાતરનો (= વેદાંગનો) ટોચનો પીલો (= શ્રોત સૂત્ર), ઉગું.”

ધર્મશાસ્ત્રના બાર ગ્રંથો રચનાર મનુ મહારાજ ઇ. સ. પૂ. ૫૦૦ પર થયેલા યુરોપ્યન વિદ્વાનો ધારે છે (Indian Wisdom by Monier Williams, p. ૨૬૩.) અને યાસ્ક ઋષિ ઇ. સ. પૂ. ૮૦૦ પર થયેલો રોમેશ્વર દત્ત ધારે છે. (History of Civilization in Ancient India, Vol. ૧, p ૩૮). જુનામાં જુનો ધર્મસૂત્ર ગ્રંથ ઇ. સ. પૂ. ૬૦૦ના શુમારનો ધારવામાં આવે છે (Indian Wisdom, p. ૧૫૮). શ્રૌત સૂત્ર, ધર્મસૂત્ર, તથા ગૃહ્યસૂત્ર એ ત્રણેનું સામાન્ય નામ ‘કલ્પ’ છે. મનુ મહારાજના ધર્મસૂત્ર માટે ઝરથુશ્ત કહે છે. ઇરાનપર ઇ. સ. પૂ. ૧૨૫૦-૭૫૦ સુધી અસ્સુરી (Assyrian) લોકે રાજ કર્યું હતું. તેની બહુ અગાડી કેઆની વંશના પાદશાહ વિશ્તાસ્પે રાજ કર્યું હતું. વિશ્તાસ્પના રાજમાં ઝરથુશ્ત થઈ ગયા હતા. એમના કહ્યા પ્રમાણે વેદાંગ પૈકી કલ્પ તથા નિરૂક્ત એમના ઝમાને હૈયાત હતાં. ત્યારે યાસ્ક ઋષિ ઇ.સ. પૂ. ૮૦૦ પર, મનુ મહારાજ ઇ.સ. પૂ. ૫૦૦ પર, ને ધર્મ સૂત્ર ઇ. સ. ૬૦૦ પર, શરૂ થવાની અટકળ કેવળ ખોટી પડે છે. હખામનિસ વંશનો ઇરાનનો મહાન પાદશાહ દરાયસ હિસ્તાસ્પિઝ (= Darius Hystaspes = દારયવુસ વિશ્તાસ્પ) ઇ. સ. પૂ. ૫૨૨-૪૮૫ સુધીમાં, અને ગૌતમબુદ્ધ ઇ. સ. પૂ. ૫૫૭-૪૭૭ સુધીમાં થઈ ગયા, એ સમયે હિંદુસ્તાનમાં રાજદ્વારે સંસ્કૃત ભાષા, ને સાધારણ લોક પ્રાકૃત ‘પાલી’ ભાષા વાપરતા. એવી જ રીતે મીડિયાના આઝરબેજાન શહેરમાં ગાથાની પ્રાચીન ઝંદના અપભ્રંશ શબ્દોની પ્રાકૃત ભાષા ચાલતી, તે બીહિસ્તુનના ડુંગરાપર ખીલા ભોકી અક્ષરે તે જુની ઝંદની પ્રાકૃત ભાષામાં લેખ ઇ.સ. પૂ. ૫૧૬ના શુમારમાં દારયવુસ વિશ્તાસ્પે કોતરાવ્યા છે, તે પરથી સમજી શકાય છે. દાખલા તરીકે “યાતમ્ (= ઝં. સ્ના = સ્થા-થા = કહેવું) દારયવૌશ્ (= દરાયસ) ખ્યાતિય (= ઝંદ ખ્યષ=સંસ્કૃત ક્ષય

= રાજા) – વસ્ના (= ઝંદ વસ્ન=સંસ્કૃત વશ=ઈચ્છા) અહર મઝદાહ (= અહુર મઝદની) અદમ્ (= ઝંદ અઝેમ્ = સંસ્કૃત અહમ્ = હું) ખ્યાતિય (= ઝં. ખ્યપ્ર = સં. ક્ષત્ર = રાજા) અમિય (= ઝં. અભિ=સં. અસ્મિ=છું) અહુર મઝદા ખ્યત્રમ્ (= ઝં. ખ્યત્ર=સં. ક્ષત્ર=રાજ્ય) મન (સં. મમ = ઝં. મન = મારું) ફાબર (= ઝં. ફાબર = સં. પ્રવર = બક્ષ્યું છે) = પાદશાહ દરાયસ કહે છે કે અહુર મઝદની ઈચ્છાથી હું પાદશાહ છું. મારું રાજ્ય અહુરમઝદે બક્ષ્યું છે.” આ લેખની ભાષા પ્રાકૃત છે, એટલે બગડેલી જુની ઝંદ ભાષા છે એમ ઉપલક્ષ્ય નજરે જણાશે. ઇ. સ., પૂ. ૫૧૬માં મિડિયામાં લોક એ ભાષા બોલતા, ને એ શુમારના ધર્મશાસ્ત્રના સૂત્ર સંબંધે ઝરથુશ્ત તો શુદ્ધ ઝંદમાં ઉપલા ગાથાના છંદમાં કહે છે. ત્યારે ધર્મ સૂત્રો ઇ. સ. પૂ. છઠ્ઠી સદીના હોયજ કેમ ? મે મારા અંતર જગત પ્રયાસમાં તેમજ ઝરથુશ્તી દીનના ભેદની કુંચીના ત્રીજા ભાગમાં ઝરથુશ્તનો જન્મ ઇ.સ. પૂ. ૨૫૩૭માં દેખાડ્યો છે. તેમણે ચાળીસ વરસની ઉંમરે ઉપલો ગાથા રચ્યો છે. એ ઉંમરે યુધિષ્ઠિર શકનું ૬૦૫મું વરસ એટલે ઇ. સ. પૂ. ૩૧૦૨-૬૦૫ = ૨૪૯૭) હોઈ શકે. માટે એ કાળની અગાડીનું વેદાંગ તથા ધર્મસૂત્રો હોવાનું સંભવે છે. માટે હિંદુશાસ્ત્રના અભ્યાસી વિદ્વાનોએ નિરૂક્ત ગ્રંથમાં, ‘મધુ’ વસંત કહેવાયાથી, એ મધુ શબ્દની ટીકામાં યાસ્ક ઋષિ ઝરથુશ્ત બાબત શી હકીકત દેખાડે છે તે જોવું જોઈએ. સીસ્તાનમાં માઘ શુદ્ધ પાંચમે વસંત બેસે છે એમ યાસ્ક કહેવા માગે છે, પણ ઝરથુશ્તના વતન તહેરાન શહેર તરફ ચૈત્ર સુદ ત્રીજે બેસે છે, એવું ઝરથુશ્તે યાસ્કને કહેવા માંગ્યું છે. તે વેળા તા. ૨૧મી માર્ચ નહીં, પણ તા. ૨૭ એપ્રિલ હોઈ શકે. આ છંદ વડે વેદાંગની પ્રાચીનતા સહેજે સિદ્ધ થઈ શકે છે, ને તેમ જુના વિચારના ભાવિક હિંદુઓ માને છે જ. જિજ્ઞાસુ વાંચનારાઓએ આ સાલના પપેતિ અંકમાં એજ બાબતની વિદ્વતાનો મારો લેખ વાંચવો.

તા. ૧૧મી જુન ૧૯૧૮. (જુલાઈ ૧૯૧૮. જોડણી મૂળ પ્રમાણે રાખવામાં આવી છે. – સં.)

(નોંધ : ગયા મહિને ‘પ્રસાદ’માં પ્રસિદ્ધ થયેલ કાવ્ય ‘પ્રભુના પગલાં મહાકવિ રવીન્દ્રનાથનાં ગીતાંજલિના એક કાવ્ય પરથી સંયોજન કરેલ હતું.)

પુસ્તક પરિચય

[તારા ગયા પછી : (લઘુકાવ્ય સંગ્રહ) : લે. રમેશ પટેલ, કોમલ પબ્લિકેશન, ચોથે માળ, ૪૧૯/એ, સર્વોદય કોમર્શિયલ સેન્ટર, જી.પી.ઓ. પાસે, અમદાવાદ-૧, ક્રિં. રૂ. ૧૩૫/-]

કવિશ્રી રમેશ પટેલનો કાવ્યસંગ્રહ 'તારા ગયા પછી'માંનાં લઘુકાવ્યો અભિધાનાં અંચળા નીચે જે અર્થવ્યંજના પ્રગટ કરે છે તે વાચકને / ભાવકને સ્પર્શી જાય છે. આત્મલક્ષિતા પરલક્ષિતામાં પરિવર્તિત થાય છે ત્યાં કાવ્યત્વ ધબકી રહે છે. સંગ્રહનું શીર્ષક જ વિયોગને તાકે છે. જીવનમાંથી પ્રિય પાત્રની વિદાય થયા પછી જે એકલતા – એકાકીપણું પીડે છે તેને કવિ આ રીતે મૂર્ત કરે છે.

તારા ગયા પછી
ભરબપોરે
ઊંચે
નભમાં જોઈ
તારાઓ ગણું !

દિવસે તારા દેખાય-ની કહેવતનો જીવંત ઉપયોગ કરી પોતાની વ્યથાના વિસ્તારને આપણી આંખોમાં આંજી દીધો ! વેદનાનું – વિરહનું આ ઘેરું ચિત્ર પણ માર્મિક છે.

મૌન-ઓરડે
એકલો બેસી
'વિરહનું' ચિત્ર દોરું
એ જોઈ
પીંછાની પાંપણે આંસુઓ !!!

'વિરહ'નું ચિત્ર એટલે સ્મરણોની વણજાર. ઓરડા સાથે સંકળાયેલા પ્રિયપાત્રના સંવાદ-વિસંવાદના પ્રસંગો... એનું ભારણ વધતાં આંખો આંસુથી ન છલકાય તો જ નવાઈ ! 'પીંછાની પાંપણે આંસુઓ'નો સજીવારોપણ હૃદયને પ્લાવિત કર્યા વિના રહે નહીં. આવા વિરહની તીવ્રતા તો પ્રગટે છે આ લઘુકાવ્યમાં – જુઓ –

ધગધગતું
રણખજૂરી નીચે

વિશ્રામ કરે.

રણ અને ખજૂરીનો નાતો અતૂટ છે. ગમેતેવી પરિસ્થિતિમાંય ટકી રહે. એ સત્યને જીવનસંદર્ભે વણી લઈ 'ધગધગતા' વિરહને કવિએ તાદૃશ કર્યો. આવા વિરહને કવિએ 'ચંદ્રની ખાંસી' કહી વીતેલી ક્ષણોને પોતાની વર્તમાન સ્થિતિ સાથે બખૂબી સાંધી દીધી ! જુઓ

તારા ગયા પછી
રાતે ચંદ્રની ખાંસી સુણી
ચેનથી હું સૂઈ શકતો નથી...
રાતભર.

દઝાડે એવી અસ્વસ્થતાને કવિએ ધારદાર રીતે શબ્દસ્થ કરી કવિકર્મ સુંદર રીતે નિભાવ્યું છે.

આમ, કવિએ અહીં કુદરતનાં અનેક રૂપોને કલ્પનોથી મઢી ઉજાગર કર્યાં છે. એમાં એક સાચા કવિનાં – સંવેદનો જે રીતે ઝિલાયાં છે તેમાં તેમનું કવિકર્મ ખીલ્યું છે. જ્યારે કવિ પોતાના 'હું'ને ખસેડી – બાજુ પર મૂકી કાવ્ય આલેખે છે ત્યારે તેમાં પ્રાણ પ્રગટે છે. આ સંગ્રહની મોટા ભાગની લઘુરચનાઓમાં કવિનો હૃદય ધબકાર સંભળાય છે – એ એમની સિદ્ધિ છે. એમાં વિષયવૈવિધ્ય પણ ધ્યાનાર્હ છે. જેમકે – વીજ ઝબકારે, આઝાદી, બંધારણ, ઇચ્છા, પત્રો પ્રેમના, અરીસો, ચેઈન્જ, સાતત્ય, આશિકી, સમય... વગેરે..

કવિનાં કલ્પનો તિર્યક રીતે અર્થવ્યંજના જન્માવે છે તેનો આસ્વાદ કરીએ..

ભરબપોરે
લીમડાની છાયામાં
ખીલી ચાંદની

* * *

ફૂલોને સ્વપ્ન આવ્યું
સેન્ટ છાંટીને
આવ્યો છે
ઝકળભીનો ચંદ્ર
સવારે...

ઝકળભીનો
તડકો ધુમ્મસની
ઓઢે છે : શાલ !

* * *

શેરીમાંથી સુગંધ
કેમ આવે છે ?
કોઈક પ્રથમ
પ્રેમપત્ર લખતું હશે !

અહીં કાવ્યમાં જીવનની આધુનિકતાનાંય અને
વિડંબનાનાંય દર્શન થાય છે જુઓ

રવિવારે
હોટલમાં
જમવા જાય છે
રસોડું !

* * *

નારીનું
મોંઘેરું ઘરેણું
રસોડું !

* * *

પિયર ચાલી
ગૃહિણી તા તા થૈ થૈ...
નાચે રસોડું !

પ્રકૃતિનાં ચિત્રોથીયે જીવનની આધુનિકતાના ઘેરા
રંગ ઉપસાવે છે :

રંકના વસ્ત્રનું
થીંગડું જોઈ
રડે છે
કપાસનું ફૂલ !

* * *

ઝકળ ભીનાં ફૂલો એટલે
પ્રસન્ન ચહેરો ઈશ્વરનો !

- આમ આ લઘુકાવ્યોમાં પ્રકૃતિનાં રૂપો છે,
વર્તમાન જીવન પદ્ધતિની કટાક્ષ ભરી વેદના છે. સામાજિક

અસમાનતા પર વ્યંગ છે. સ્વાતંત્ર્યનાં આટલાં વર્ષેય
લોકોની સામાજિક સ્થિતિમાં ઝાઝો ફેર નથી પડ્યો.
વિચાર, ઊર્મિ, સંવેદન જ્યાં સાહજિક રીતે વણાયાં છે ત્યાં
કાવ્યત્વ સ્પર્શ પામ્યું છે. ત્યાં ગદ્યકાવ્ય ખીલી ઊઠ્યું છે.
બાકી અભિધાત્મક કથનો જ્યાં ઊઘડતાં નથી ત્યાં શબ્દો
મૂંગા બની જાય છે. એકંદરે આ લઘુકાવ્યોમાં કવિનું
આંતરવિશ્વ ઝંકૃત થયું છે. જે ભાવકને નિરાશ કરતું નથી
પણ ભાવવિશ્વમાં બાંધી લે છે. એનું પ્રેરક બળ શું છે ?
આ કવિતા...

વરસાદ વરસે છે
કાગળમાં ઊગી નીકળે છે
લીલાછમ્
ઘાસ જેવી કવિતા !

અહીં કાવ્યસંગ્રહનું શીર્ષક 'તારા ગયા પછી'
સાર્થક થાય છે ને કવિ પત્નીના મૃત્યુને શાશ્વતીનો સ્પર્શ
આપતા ગાઈ ઊઠે છે

તારા
શ્વાસ
સૂરજ હોલવાતા
(તા. ૩૦-૭-૨૦૧૬)
એ
પરોઢ
બીજી ગઈ અમાસ !

પત્નીના ગયા પછી દરેક અમાસ જ અનુભવે છે
એ સત્ય અહીં આપણને સ્પર્શ્યા વિના રહેતું નથી. એમાં
કવિનું સત્ય ધબકે છે.

- યોસેફ મેકવાન

[પાનખરમાં ફૂટી ફૂંપળ : હાઈકુસંગ્રહ : લે. રમેશ પટેલ,
આદર્શ પ્રકાશન, અમદાવાદ, કિં. રૂ. ૧૦૦/-]

જાપાની પ્રજા કદમમાં નાની પણ તાકાતમાં વિરલ.
એ જ રીતે તેમની કલાની કારીગરી નાની નાની
વસ્તુઓમાં સંપૂર્ણતાનો અહેસાસ કરાવે. હાથીદાંત પર
મીનકારીવાળી કટિમેખલા આકારે તેને 'નેત્સુકે' કહેવાય.
ઘાતુની મ્યાનો પર નકશીકામ કરે તેને 'ત્સુબા' કહેવાય.
વિશાળ વૃક્ષોને વેંત જેટલાં કરે તેને ઘરમાં રખાય, એ

વૃક્ષોને ‘બોન્સાઇ’ કહેવાય. જુઓ, લઘુતામાં સૌંદર્યની અનુભૂતિ કરાવે એવું જ તેમનું સાહિત્યક્ષેત્રે સર્જનકર્મ છે. સાહિત્ય ક્ષેત્રે ‘હાઈકુ’ છે તો કલાક્ષેત્રે ‘હાઈગા’ની મનોહર સૃષ્ટિ છે.

હાઈકુ જાપાનનો પ્રાચીન સાહિત્યપ્રકાર. પરંતુ સત્તરમી સદીમાં બાશો નામક મહાન સર્જકે તેમાં પ્રાણ પૂર્યો. જાપાનમાં ‘તાંકા’ નામનું કાવ્યસ્વરૂપ ખૂબ પ્રચલિત હતું. તેમાં ૫-૭-૫-૭-૭ એમ પાંચ પંક્તિઓ રહેતી. તેનો બહોળો પ્રચાર હતો. રાજદરબારમાં રહેલા રાજકવિઓમાંથી કોઈ ૫-૭-૫ની શ્રુતિવાળી એક કૃતિ બોલે. અન્ય કવિ તેની પાદપૂર્તિ લેખે ૭-૭ શ્રુતિની બે પંક્તિઓ ઉમેરે. આવી રમત ચાલ્યા કરે. તેમાં શરત એટલી રહેતી કે પૂર્તિ કરતી વખતે વિષય-અનુબંધ જળવાવો જોઈએ. પછી સમય જતાં ૫-૭-૫ની શ્રુતિવાળી રચના જ સ્વતંત્ર કાવ્યકલા તરીકે બાશોના હાથે લોકપ્રિય બની. તેને જ ‘હાઈકુ’ નામ અપાયું.

હાઈકુનું મૂળ હોક્કુ શબ્દમાં છે. તેને હોક્કુ કહેવાતું. આમ તાંકામાંથી હાઈકુનું અવતરણ થયું. આમ હોક્કુનું હાઈકાઈ – હાઈકુ થયું.

આમ હાઈકુનું સાચું સ્વરૂપ એટલે કલ્પન અને વ્યંજનાની રમ્ય સૃષ્ટિ. વિચાર અને વાણીની એકવાક્યતા એ સત્તર અક્ષરમાં સંધાય તે મહત્ત્વનું. આપણા કેટલાક છંદોમાં સત્તર અક્ષર સરળતાથી બેસી જાય છે. એટલે હાઈકુ કાવ્યપ્રકારની વિશેષતા એ કે તેમાં મર્યાદિત શબ્દો, વર્ણન સાદું-સરળ અને વ્યંજના કે ધ્વનિનો વિસ્તાર – અપાર !

હાઈકુના આવા સ્વરૂપને સમજાવવા પ્રખર વિવેચક ડો. કીને કહેલું તે સ્મરણમાં આઈ આઈ ઊપસે છે કે – એક સ્તંભ પરથી બીજા સ્તંભ પર ફાળ ભરતા વીજળીના તણખાની જેમ હાઈકુમાંથી સંવેદનાનાં સ્ફૂર્લિંગો ઝરે છે. એટલે કે કાવ્યમાં જે કંઈ અલંકારોથી સિદ્ધ થાય છે તે અલંકાર વિના હાઈકુમાં સિદ્ધ થાય છે. ટૂંકમાં હાઈકુમાંથી કોઈ અપૂર્વ અનુભૂતિ પ્રત્યેક ભાવકને હાઈકુમાંથી થતી જ હોય છે. એનો અર્થ એટલો જ કે હાઈકુ ભાવકે ભાવકે નોખું-અનોખું હોય છે, કેમ કે તેની રસનિષ્પત્તિ અંતસ્કુરણથી થાય છે, નહીં કે તર્કથી. એ

અંતઃસ્કુરણનું પ્રાકટ્ય વસ્તુજગત હોય છે. સંવેદનશીલ હૃદય દરેક વસ્તુ, પરિસ્થિતિ યા ઘટનામાં કોઈ ને કોઈ સંવેદના અનુભવતું હોય જ છે. અને એ અનુભૂતિ જ્યારે શબ્દોમાં મુકાય છે ત્યારે તેમાં ઘણું બધું અધ્યાહાર રહી જાય છે – કહો કે અધ્યાહાર રખાય છે. આ અંગે બાશો કહે છે કે – “જે હાઈકુ પોતાના વિષયના સિત્તેરથી ઁંશી ટકા જેટલું આપણી આગળ રજૂ કરે છે તે સારું છે પણ જે પચાસથી સાઠ ટકાને જ વ્યક્ત કરે છે તેનો આપણને ક્યારેય થાક લાગતો જ નથી.”

આ ઉપરથી આ વ્યંજનાસભર, અર્થસભર હાઈકુનું સર્જન મોટી સાધના અને શક્તિ માંગી લે છે તે અંગે બાશોએ જ નોંધ્યું છે કે – “જે કવિ જીવન દરમિયાન ત્રણથી પાંચ હાઈકુનું સર્જન કરી શકે તે હાઈકુ કવિ છે, જે દસ સુધી પહોંચી શકે તો હાઈકુ-સ્વામી છે” આ વિધાન અતિશયોક્તિભર્યું લાગે એવું છે. એ અંગે અંગ્રેજ કવિ એઝરા પાઉન્ડ નોંધે છે કે, “આખા જીવનમાં ઢગલાબંધ કૃતિઓ સર્જવા કરતાં એક વ્યંજનાસભર ઇમેજ અપાય તે વધુ સારું છે.”

એક હાઈકુ વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ નોખી અનુભૂતિ જગાવે તે સંભવ છે. હાઈકુ એટલે સંવેદનાની સુરામાં ઓગળી જતું મોતી.

હાઈકુની આવી વિશિષ્ટતાનો અનુભવ કવિ શ્રી રમેશ પટેલના હાઈકુસંગ્રહ ‘પાનખરમાં ફૂટી ફૂંપળ’માંથી જાણીએ...

શિશિર રાત્રે
ધૂજે ચંદ્ર : નિહાળે
ટોળું ઘેટાંનું !

કાતિલ ઠંડીને તાદશ કરતું આ ધૂજતા ચંદ્રનું કલ્પન. એ ઠંડીનો અનુભવ ઘેટાંને ક્યાંથી ?

પતંગિયાએ
લખેલો પ્રેમપત્ર
વાંચે છે ફૂલો !

સજીવારોપણ કાશ પ્રેમાનુભૂતિની જીવંત તસ્વીર ! પતંગિયા ને ફૂલોની કુમાશ તાદશ કરીએ કવિકર્મનો આનંદ એ જ અનુભૂતિ અલગ અંદાજમાં –

ટાઇપ કરે
ફોરંઓ 'પ્રેમપત્ર'
નળિયાં પર !

આધુનિકતાની અનુભૂતિને ઉજાગર કરતાં
અર્થસભર હાઈકુઓ -

હું ટાઈલ્સમાં
બાની ઓકળી શોધું -
નવા બંગલે !

ખોવાઈ ગયો
'માણસ' ટોળા વચ્ચે -
જડશે ખરો ?

પ્લાસ્ટિક ફૂલો
એપ્રિલ ફૂલ કહે -
પતંગિયાને !

રોટલા પર
વાંચું મારી માતાનું
દુઃખી જીવન !

કોસ ઉપર
લટકતા ઇશકની -
માફક જીવું !

આંગળી ઝાલી
પવનની, દોડે છે
ખરેલા પર્ણો !

આમ, હાઈકુમાં પ્રાણ સમાં કલ્પનો અને અલંકારો
કવિ રમેશ પટેલને શ્વાસવગાં હોવાથી આ હાઈકુસંગ્રહ
નોંધપાત્ર છે.

- યોસેફ મેકવાન

સાહિત્યવૃત્ત

“ગિરા ગુર્જરી પારિતોષિક સ્પર્ધા ૨૦૧૮”

કલા ગુર્જરી (સ્થાપક સંસ્થા)ના ઉપક્રમે શ્રી
દ્વિરેકભાઈ રાજ દ્વારા પુરસ્કૃત સ્વ. વિરેનભાઈ
કલ્યાણજીભાઈ રાજપોપટની સ્મૃતિમાં “ગિરા ગુર્જરી
પારિતોષિક સ્પર્ધા ૨૦૧૮”નું આયોજન કરવામાં આવ્યું
છે. જેમાં વર્ષ ૨૦૧૬ અને ૨૦૧૭માં પ્રકાશિત પુસ્તકો
મોકલવાનાં રહેશે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં પદાર્પણ કરતા સર્જકોને
પ્રોત્સાહન મળે તે હેતુથી તેમણે નવલકથા, નવલિકા,
નિબંધ, કાવ્ય ઉપરાંત સાંસ્કૃતિક / વિવેચનાત્મક વિભાગો
માટે મૌલિક પુસ્તકો મોકલવાનાં રહેશે.

આ પાંચ વિભાગમાં પ્રથમ પુરસ્કૃત કૃતિના
સર્જકને રૂ. ૫૦૦૦ (પાંચ હજાર) અને દ્વિતીય પુરસ્કૃત
કૃતિના સર્જકને રૂ. ૩,૦૦૦ (ત્રણ હજાર) રોકડ ઇનામો
આપવામાં આવશે. તા. ૩૦-૯-૨૦૧૮ સુધીમાં કૃતિઓ
કાર્યાલયને મોકલવા વિનંતી છે.

આ સ્પર્ધા માટેના પ્રવેશપત્રો રૂબરૂ અથવા ટપાલ
દ્વારા અગાઉથી સંસ્થાના કાર્યાલય કલાગુર્જરી (સ્થાપક
સંસ્થા), શ્રી દશરથલાલ જોશી પુસ્તકાલય, ડી. જે. રોડ,
(સ્ટેશન રોડ) વિલેપાર્લે (પશ્ચિમ), મુંબઈ-૪૦૦ ૦૫૬.
ફોન : ૦૨૨-૨૬૧૮ ૮૪૫૨ ૫૨થી મેળવી શકાશે.
પ્રવેશપત્ર ભરવાની છેલ્લી તારીખ ૩૦-૯-૨૦૧૮ રહેશે.

વિસ્તૃત જાણકારી માટે સંપર્ક : સંસ્થા પ્રમુખ
શ્રીમતી પ્રિયાબહેન તુરખિયા ફોન : ૨૬૧૮૮૪૫૨ તથા
સાહિત્ય સમિતિ અધ્યક્ષ : ડૉ. યશવંત ત્રિવેદી મો.
૭૭૩૮૪ ૭૭૩૨૩નો સંપર્ક સાધવા વિનંતી.

સંત જલારામજીએ પોતાના ઘર માથે ધરમની ધજા બાંધી હતી. સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિમાં જીવનની કેટલીય ઉદાત્ત ભાવનાઓ સંગ્રહાયેલી છે. તેમાંની એક ભાવના એવી છે કે જે ભક્ત હોય તે પોતાના ઘર માથે ધરમની ધજા બાંધે. પોતાની મહેનતથી કમાયેલી સંપત્તિમાંથી સદાવ્રત ચલાવે. અન્નક્ષેત્રની ધજા ઘર પર બાંધી સંતો, ભક્તો ને યાત્રિકો માટે ભોજનની વ્યવસ્થા કરે. અન્નક્ષેત્ર ઉપરાંત ધજા સખાવતની પણ હતી. સખાવત એટલે જે કોઈ વ્યક્તિ જે કાંઈ માંગે તે આપવું. એમાં અન્ન, વસ્ત્રથી માંડીને જેણે જે માંગ્યું, તે તેણે આપી દીધું. પોતાની અર્ધાંગનાને પણ સેવા કરવા માટે સમર્પિત કરી દીધી. આશરા ધર્મની ધજાનો વાંસ જે સ્થિર ઊભો છે તેના પાયામાં છે વીરબાઈ માતા. આજે પણ અન્નક્ષેત્રની ધજાયું બંધાય છે તે જલારામજીની આ મહાન સખાવતની ઉદાત્ત ભાવનાનું પરિણામ છે.

– કનુ આચાર્ય

લોકસમાજમાન્ય અને પ્રાદેશિક પરંપરામાં પ્રચલિત લોકદેવી – દેવતાઓનું લોકશાસ્ત્ર પણ સમજવા જેવું છે. છેલ્લા બે-એક સૈકામાં જ્ઞાતિ કે લોકમાં સ્થાપિત દેવી-દેવતા સમગ્ર સમાજમાં પ્રસાર્યા હોય, માન્ય થયા હોય એવાં ઉદાહરણો તપાસવાનો પ્રારંભ કર્યો તો લોહાણા જ્ઞાતિના સંત જલારામભક્ત હવે માત્ર જ્ઞાતિ પૂરતા જ નહીં પણ સમગ્ર સમાજના આરાધ્ય બન્યા છે. એટલું જ નહીં પણ એનાં મંદિરો પણ થવા લાગ્યાં છે. એવું બીજું ચરિત્ર છે ચારણદેવી ખોડિયારનું. એ પણ હવે ચારણ જ્ઞાતિનાં જ આરાધ્ય નથી રહ્યાં, સમગ્ર સમાજનાં આરાધ્ય બન્યાં છે.

– બળવંત જાની

વીરપુરમાં એક ભગત થઈ ગયા છે. જલ્લા ભગત. “કાં જલ્લા ને કાં અલ્લા” એવી એની નામના છે. એના માનનું અન્નક્ષેત્ર ચાલે છે. ભગત, ભિખારી, સાધુ, સંત, ગરીબ, અપંગ, ફકીર, તમામને કોઈ પણ જાતના ભેદભાવ વિના ત્યાંથી એક ટંકનું અનાજ મળતું. આ જલ્લા ભગતની ગાદી ઉપર એ વખતે હરિભગત હતા. અત્યંત વિનયી અને કુશળપુરુષ હતા. એમને તે વખતના જેતપુર દરબાર મૂળુવાળા સાથે મૈત્રી હતી. મૂળુવાળા દરબાર વારંવાર ત્યાં જગ્યામાં આવતા.

– ધૂમકેતુ

દરેક ધર્મના અનુયાયીને ‘રોટલો’ પ્રથમ આવશ્યકતા છે. ધર્મના ભેદભાવથી પર આ ‘રોટલા’નું પરબ માંડનાર ભક્તરાજ જલારામ ઈ. સ. ૧૮૦૦થી ૧૮૮૧ વચ્ચેના ૮૧ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવીને વિદાય થયા. આ આયુ દરમિયાન રોટલો અને રામનામ એના આસોચ્છવાસ હતા. “દુનિયામાંથી આતંક કાઢવો હોય તો માણસના જઠરાગ્નિને શાંત કરો” – આ જલારામનો જીવનસંદેશ છે. જલાની આ જ્યોતથી અન્ય જ્યોતો જલતી થઈ, તેમાં ભાણવડના દયારામબાપા મુખ્ય છે.

નરોત્તમ પલાણ

સ્થાનસમર્પિત

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

બી-૪૦૩, મોતી પેલેસ પ્લસ, પેટ્રોલપંપ પાસે, વંથલી રોડ, ટીંબાવાડી, મુ. જૂનાગઢ.

ગુજરાત વિદ્યાસભા : અમદાવાદ

પુસ્તકોની યાદી

ક્રમ	પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	પુસ્તકની કિંમત
૧.	કવીશ્વર દલપતરામ ભાગ-૧	કવીશ્વર ન્હાનાલાલ દલપતરામ	૫૦
૨.	કવીશ્વર દલપતરામ ભાગ-૨ પૂર્વાધ	કવીશ્વર ન્હાનાલાલ દલપતરામ	૮૦
૩.	કવીશ્વર દલપતરામ ભાગ-૨ ઉત્તરાર્ધ	કવીશ્વર ન્હાનાલાલ દલપતરામ	૮૦
૪.	કવીશ્વર દલપતરામ ભાગ-૩	કવીશ્વર ન્હાનાલાલ દલપતરામ	૮૦
૫.	મોત ઉપર મનન	સ્વ. ફીરોઝ કાવસજી દાવર	૭૫
૬.	Descriptiv Catalogsanskrit Manuscripts Part-II	ડૉ. પ્રિયબાલા શાહ	૧૩૫
૭.	Descriptivy Catalogsanskrit Manuscripts Part-I	ડૉ. પ્રિયબાલા શાહ	૧૨૦
૮.	Descriptiv catalog of Arabic And Persian Manuscripts part-II	Shri Rasikalal C. parikh	૭૫
૯.	Descriptiv catalog of Arabic And persian Manuscripts part-I	Shri Rasikalal C. parikh	૯૬
૧૦.	History of Gujarat Vol.-III	M. S. Commissariat	૨૫૦
૧૧.	સૂફીમત (બીજી આવૃત્તિ)	ડૉ. છોટુભાઈ રણછોડજી નાયક	૧૪૦
૧૨.	સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વનસ્પતિ (બીજી આવૃત્તિ)	શ્રી બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય	૨૦૦
૧૩.	ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો ઇતિહાસ ભાગ-૧ (બીજી આવૃત્તિ)	શ્રી હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ	૧૩૦
૧૪.	ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો ઇતિહાસ ભાગ-૨ (બીજી આવૃત્તિ)	શ્રી હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ	૧૮૦
૧૫.	ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો ઇતિહાસ ભાગ-૩ (બીજી આવૃત્તિ)	શ્રી હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ	૧૫૦
૧૬.	ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો ઇતિહાસ ભાગ-૪ (પ્રથમ આવૃત્તિ)	જયકુમાર શુક્લ	૧૫૦
૧૭.	ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો ઇતિહાસ ભાગ-૫ (પ્રથમ આવૃત્તિ)	જયકુમાર શુક્લ	૨૫૦
૧૮.	અખો એક અધ્યયન	ઉમાશંકર જોશી	૧૪૦
૧૯.	પુરાણોમાં ગુજરાત	ઉમાશંકર જોશી	૨૦૦
૨૦.	મહાકવિ કાલિદાસ		૧૫૦
૨૧.	વિદ્યાપુરુષનો વાક્યપ્રસાદ	રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ	૩૦૦
૨૨.	અમદાવાદનો ઇતિહાસ	મગનલાલ વખતચંદ	૧૧૦

બુદ્ધિપ્રકાશ જુલાઈ ૨૦૧૮ Regd. under Postal Registration No.

GUJ-160/2018-2020 Valid upto 31 December 2020

Posted at Ahmedabad P.S.O. on 21st each month. RNI No. 15009 / 59

Welcome NRIs

Let your hard earned money work for you

Deposits: FCNR, NRE, NRO and RFC Deposit Schemes

Remittance: Web-based Instant Credit: Safe, Economical and Fast

Also Portfolio management Services, Housing Loans,

Instant delivery of Value Added Services

24 Hours Helpline: 022 4091 9191

Visit: www.bankofindia.co.in

Bank of India

Relationship beyond banking